
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У КРАЇНСЬКА М О В А

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1 (69)
2019

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор	Павло ГРИЦЕНКО
Заступник головного редактора	Катерина ГОРОДЕНСЬКА
Відповідальний секретар	Оксана ЯЦЕВСЬКА
Петро БІЛОУСЕНКО	Віктор МОЙСІЄНКО
Ангеліна ГАНЖА	Іван САБАДОШ
Катерина ГЛУХОВЦЕВА	Мар'ян СКАБ
Ірина ГНАТЮК	Світлана СОКОЛОВА
Ніна ГОРГОЛЮК	Микола СТЕПАНЕНКО
Василь ГРЕЩУК	Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ
Андрій ДАНИЛЕНКО	Марія ЧІЖМАРОВА
Світлана ЄРМОЛЕНКО	Микола ШТЕЦЬ
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА	Віктор ШУЛЬГАЧ
Ганна МАРТИНОВА	

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут української мови НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія КВ № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Включено до Переліку друкованих наукових фахових видань України (наказ МОН України № 528 від 12.05.2015)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, к. 706

Електронна пошта: movajournal@ukr.net

Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

*Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України,
протокол № 2 від 24.01.2019 р.*

Редагування

Лілія Петренко

Комп'ютерне верстання

Наталія Яременко

Підписано до друку 18.03.19. Формат 70 × 108/16. Гарн. Newton C.
Ум. друк. арк. 15,4. Обл.-вид. арк. 14,06. Тираж 270 прим. Зам. 5557.

Оригінал-макет виготовлено і тираж віддруковано
ВД «Академперіодика» НАН України,
вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01004

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

УДК 81'38

С.Я. Єрмоленко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СТИЛІСТИКИ: ВІД СТИЛІСТИКИ МОВНИХ ЗАСОБІВ ДО ІНТЕГРАТИВНОЇ СТИЛІСТИКИ *

У статті проаналізовано історію становлення і розвитку напрямку академічної лінгвостилістики в Україні, його здобутки й перспективи. У ретроспективі засвідчено зародження мовознавчої стилістики в курсі теорії словесності (О.О. Потебня) і загального мовознавства (Л.А. Булаховський). Проаналізовано роль мовознавців Харкова, Києва у становленні теоретичних і практичних засад академічного вивчення функціональних різновидів мови у зв'язку зі змінами стратегій мовомислення людини в різних ситуаціях спілкування. Особливу увагу приділено міждисциплінарному характеру лінгвостилістичних знань та тим соціальними викликами, які стоять перед сучасною академічною наукою на шляху пошуку ефективного впливу на гуманітарну культуру українського суспільства.

Ключові слова: лінгвостилістика, рівнева стилістика, інтегративна стилістика, загальне мовознавство, теорія словесності, стиль, мовомислення.

З якого часу вести відлік стилістики як окремого напрямку української лінгвістики? У кількох збірниках, що за традицією виходили в Інституті мовознавства НАН України, були розділи, присвячені розвиткові стилістичних досліджень в

* 4 грудня 2018 року в Інституті української мови НАН України відбувся Пленум Наукової ради «Українська мова» на тему «100 років академічної лінгвоукраїністики», присвячений 100-річному ювілею Національної академії наук України. На ньому виголошено 12 доповідей про здобутки, проблеми й перспективи розвитку різних галузей академічного мовознавства та презентовано видання «Лавришівське Євангеліє XIV століття». На основі цих доповідей автори підготували наукові статті, які редколегія журналу «Українська мова» пропонує увазі читачів (помічені зірочкою).

УРСР [13; 16]. До відповідних оглядово-аналітичних статей не потрапляли праці українських мовознавців, репресованих у 30-ті рр. ХХ ст., а також українських учених, які працювали в діаспорі. Тепер маємо змогу повернути справедливість — узагальнити здобутки українських науковців, знімаючи ідеологічні нашарування тоталітарної доби, оцінюючи внесок дослідників у кожному з галузей лінгвоукраїністики, зокрема й стилістики.

Стилістика як практична сфера мовної діяльності людини існує відтоді, як існує людина, яка мовить, спілкується в різних життєвих ситуаціях. У давній українській літературно-писемній практиці, як відомо, існувала традиція використання різних мов як особливих експресивних стилів — високого, середнього (нейтрального) і низького. Але відтоді, як з'явилася українською мовою «Енеїда» І. Котляревського, твір, у якому автор, за словами П. Житецького, «подивився на світ очима українця» [8], починаємо відлік історії *нової української літературної мови*, у якій закладено потенційні можливості розвитку багатой мовно-стилістичної палітри для розвитку людської думки й почуттєвої сфери.

На прикладі історично змінного аналізу мови, власне стилю «Енеїди» І. Котляревського, можна простежити, як змінювалися методи стилістичного аналізу цього непростого для сприймання тексту [дет. див. 23]. Написано чимало наукових розвідок про лексичне, фразеологічне багатство, про стилістичні особливості українського словотворення, але тільки з розвитком методів когнітивної лінгвостилістики прочитуємо, «відкриваємо» в тексті «Енеїди» концепт «мова» як мовно-естетичний знак української культури [7].

Історики української літературної мови, моделюючи її як *історію розвитку стилів* (І. Огієнко, В. Чапленко, П. Плющ, В. Русанівський та ін.), пов'язують цей процес із суспільно-політичними (позамовними, екстралінгвальними) умовами формування й функціонування української літературної мови. Потребу в існуванні такої мови, яка б забезпечувала цілісність української національної культури, виконувала науково-освітню роль у суспільстві, відчували Т. Шевченко, І. Франко, М. Грушевський, М. Костомаров, Леся Українка...

Робота над теоретичними засадами формування такої спільної для всіх українців *культурної мови* (термін кінця ХІХ — початку ХХ ст.) розпочалася зі створення інституцій, які мали кодифікувати норми української літературної мови. Як відомо, у добу українізації перших десятиліть ХХ ст., у Харкові як центрі суспільно-політичного життя побачила світ праця О. Синявського «Норми української мови» (1931). Значення цієї праці полягає не лише в систематизації фактів писемної літературної мови та в їх науковому осмисленні, а й у накресленій стратегії утвердження нормованої літературної мови [17].

У 20 — 30-ті рр. українські лінгвісти приділяли значну увагу питанням теорії літературної мови та практичним і теоретичним питанням стилістики. Зокрема, «Український стилістичний словник» І. Огієнка поєднав теоретичні засади літературної мови, становлення її норми, культуру мови як

головну дійову особу в літературній мові й стилістику мовних засобів [14]. Його ж «Грамашико-стилістичний словник Шевченкової мови» (Вінніпег, 1961) був задуманий ще у 1918 — 1919, 1932 — 1933 рр. як праця, що утверджувала загальнолітературну норму української мови, мала практичне значення для розрізнення стилістичних відтінків лексичних одиниць.

Шість лекцій із праці «Нарис української стилістики» Б. Ткаченка за редакцією професора Л.А. Булаховського [21] унаочнюють процес формування в науці про нову українську літературну мову окремої лінгвістичної галузі — лінгвостилістики.

Лекції, що їх підготував Б. Ткаченко для слухачів центральних заочних курсів українознавства (м. Харків), містять інформацію про стилістичні (стильові) різновиди української літературної мови. Літературну мову вчений називає загальною мовою. «Загальне і одиничне в мові» — таку назву має окремий параграф лекційного курсу.

Як синонімічні, взаємозамінні функціонують у Лекціях слова-терміни *мова* і *мовлення*; рідше автор використовує назви *язик*, *язиковий*, а також словосполучення *індивідуальні язикові відхилення*, *відмінні способи українського мовлення* [21: 6].

Через поняття індивідуальних і групових способів мовлення Б. Ткаченко обґрунтовує поняття стилю, зауважуючи при цьому, що стильові відмінності розкривають «можливості **одмінного мислення** (виділення наше — С. Є.) й говоріння». Варто звернути увагу, що автор наголошує не на формальних ознаках стилю — «добір висловних засобів» [21: 7], а на специфіці індивідуального мислення. Показове також пояснення причин появи різних стилів — «коли людське суспільство сходить на вищі шаблі культурної організованості», і коли відбувається процес формування «певних норм мовлення» [21: 6].

Поряд із розрізненням діалектних (територіальних) відмінностей української мови вчений констатує закономірність функціональних відмінностей української мови: «до кого, про віщо, як і в яких обставинах мовиться» [21: 10]. Висловлювання про завдання стиліста фактично передбачили майбутній психолінгвістичний складник лінгвостилістичного аналізу тексту: «Адже з кожним словом, з кожнісіньким реченням в думках наших в'яжеться безліч уявлень, асоціацій, відчужань, безліч найтонших нюансів мислення — свідомих, півсвідомих і зовсім затьмарених. Оця психічна, середова сторона людського мовлення — це є уділ стиліста» [21: 11]. Трактуючи семантику як «весь зміст людської мислі, поєднаний із зверхніми символами мовлення» [21: 11], дослідник наголошує: «Стилiстика вивчає індивідуальну мову з семантичного погляду» [21: 11]. Стилiстика, на думку автора, має на меті дослідження виразових можливостей мовних одиниць; її об'єкт — «мова і стиль язикових груп»; «мова і стиль у зв'язку з різними мовними функціями» [21: 10].

Хоч автор і розрізняє індивідуальні, групові стилі, проте зупиняється насамперед на аналізі стилістичних можливостей мовних засобів — лексичних, грамашичних, які дають найбільший простір мовній індивідуальності.

У теоретичних міркуваннях про синонімічні, антонімічні відношення між словами, логічну й емоційну природу якісної оцінки синонімічних слів Б. Ткаченко часто використовує термін *мова-мислення*. Показово, що в сучасних стилістичних дослідженнях послуговуємося співвідносним синонімічним поняттям іншої словотвірної моделі — *мовомислення*. В обох випадках маємо справу з виявленням нерозривного зв'язку мови й мислення, коли різними мовними засобами, враховуючи їхню стилістичну семантику, передаємо різні відтінки думки.

Як було зазначено вище, українські мовознавці в 20 — 30-ті рр. ХХ ст. особливу увагу приділяли обґрунтуванню поняття «літературної» мови, яке побутувало поряд із такими назвами, як «спільна», «загально-народна», «національна» мова. Про таку мовну єдність міркує Б. Ткаченко: «Мовна спільність є продукт культурного розвитку; ця спільна мова є свідомо організований витвір, надзвичайно складний у всіх своїх відгалуженнях, що обслуговують різні діяльності культурного суспільства (техніка, наука, мистецтво), і поставлений перед кожного члена даної мовної громади, як категорична норма, як конечна умова й ознака певного «високого» становища в цій громаді» [21: 45].

Час, коли автор готував свої лекції, був позначений увагою науковців і до формування норм єдиної української літературної мови, і до стильового розрізнення конкретного слововживання. Констатуємо функціонування в мовній практиці варіантних назв на зразок *місто / город, ждати / чекати, цвях / гвіздок, поїзд / потяг, будинок / дім, чорнило / атрамент* тощо [21: 47], Б. Ткаченко наголошував, що в літературному вжитку відбувається вибір, а саме — стилістичне «розходження» цих слів.

Зі вживанням слів у певній мовній сфері («групові та функціональні мовні одрізнення») має справу стилістика. Вона, на думку автора, встановлюючи залежність стилю від складної системи суспільно-мовних відносин, враховує, що стиль — певна абстрактна категорія, яка передбачає поділ а) груповий (за ознаками класовими, територіальними, професійними); б) функціональний (мова обихідна, художньо-поетична, науково-технічна) [21: 70 — 120]. Отже, для автора-лектора поняття стилю означало «індивідуальні й групові відмінності мови».

У викладі Б. Ткаченка простежуємо наскрізну думку про суспільний (соціологічний) зміст мовно-стильових відмінностей, що було характерним для мовознавства тієї доби. У наведених прикладах переважають зразки «селянської» мови як мови групової, у якій обрано для аналізу конкретні мовні засоби.

Лекції зі стилістики Б. Ткаченка засвідчують нерозривну єдність таких понять, як *літературна мова, літературна норма, стиль (функціональний, індивідуальний)*. Питанням теорії літературної мови присвячена й праця Л.А. Булаховського [4]. Саме в 30-ті рр. ХХ ст. в славистиці формувалася спеціальна лінгвістична галузь — теорія літературної мови, з якою пов'язана стилістика (лінгвостилістика).

Звернімо увагу, що в середині 50-х рр. ХХ ст. академік Л.А. Булаховський розглядав лінгвостилістику як окрему галузь загального мовознавства й писав: «Кожна лінгвостилістична настанова, як її уявляють собі тепер ті, хто вкладає в поняття лінгвостилістичного аналізу щось специфічне, одмінне від просто лексики і граматики, з одного боку, і літератури, з другого, має забезпечити глибше розуміння їх зв'язку між собою в конкретних фактах, що ними репрезентуються у відповідному аналізованому науковцем тексті» [3: 85 — 86]. Перелічуючи проблеми загального мовознавства, Л.А. Булаховський розрізняв науку про факти і науку про закони, виокремлював такі розділи мовознавства, як *психологія мови*, *філософія мови*, називав методи мовознавчих досліджень, наприклад: *статично-описовий*, *експериментальний*, *історичний*, *філологічний (коментарно-зіставлювальний)*, *текстологічний*, *естетичний (щодо лінгвостилістики)* [3: 100]. А втім, із сучасної практики викладання навчальних курсів у вищих навчальних закладах «Вступ до мовознавства», «Загальне мовознавство», з відповідних посібників не добудемо інформації ні про згадані розділи мовознавства, ні про лінгвостилістику, хоч саме вона найтісніше пов'язана з теорією, філософією мови, з методами дослідження природної мови в її усному й писемному функціонуванні.

На відміну від рівневої мовної системи, в якій розрізняють фонологічний, граматичний (морфологічний і синтаксичний), лексико-фразеологічний мовні рівні з відповідними дискретними одиницями, стилістика оперує одиницями іншого рівня абстракції, тому їй або відмовляли в статусі окремого, самостійного мовного рівня, або розглядали як узагальнювальний рівень (вінець) мовної системи, що ним завершується структура (будова) мови.

Ще з 20 — 30-х рр. ХХ ст. простежуємо зумовлене тогочасною методологією стилістичних досліджень використання стереотипного словосполучення «*Мова і стиль* (назва конкретного джерела, творчості конкретного письменника)». Зміст цього словосполучення з погляду тодішніх наукових засад розкриває Б. Ткаченко. *Мова* для дослідника означає фіксацію в досліджуваних текстах письменника мовних форм, структурних одиниць, властивих українській мові взагалі. Пізнання стилю — це завдання стилістики, яка враховує і «матеріальний» (звуковий та графічний) бік висловлення, і його змістове наповнення, сприймання його семантики.

В українській стилістиці 40 — 50-х рр. ХХ ст. зберігалася дослідницька формула *мова і стиль* (далі назва конкретного джерела/тексту), яка відзеркалювала розрізнення загальнонародної мови й індивідуального стилю письменника. Таке формулювання передбачало, що мова — поняття традиційне, спільне для всіх мовців, а стиль — новаторське, власне індивідуальне. Дослідники *мови і стилю* пропонували, по-перше, опис одиниць мовного рівня (лексичних, граматичних, фразеологічних), по-друге, характеристики стилістичних функцій спостережуваних мовних явищ. При цьому аналіз стилістичних функцій часто зводився до переказування

змісту художніх творів (на жаль, цим хибують і деякі сучасні дослідження мови художніх текстів).

Із розвитком теорії мовознавства, коли актуалізувалися поняття *структура* і *семантика* щодо одиниць мовних рівнів, змінилися й формулювання наукових проблем на зразок «Структура, семантика і стилістичні функції (*назва обраного об'єкта — одиниці структурного рівня мови*)». Стереотипність назв свідчила про залежність лінгвостилістичного аналізу мовних явищ від панівного в мовознавстві структурного погляду на феномен мови.

Із розвитком лінгвостилістики відбувається зміна наукових парадигм дослідження стилю. У 70-ті рр. ХХ ст. для обґрунтування диференційних ознак функціональних стилів як об'єктивних різновидів української літературної мови лінгвісти використовують статистичні (кількісні) методи [18], що унаочнюють виокремлення функціонально-стильових і жанрово-стильових різновидів літературної мови — художнього (проза, поезія, драма), наукового, публіцистичного, диференціацію індивідуальної творчої манери кожного автора з погляду середньостильових показників, в історичному плані допомагають вивчити становлення норм кожного функціонального стилю тощо. Увагу до статистичних методів у стилістичних дослідженнях фіксуємо й у стилістиках інших слов'янських мов [24].

Розвиток теоретичної лінгвостилістики в україністиці пов'язаний із підготовкою академічного видання «Сучасна українська літературна мова. Стилiстика» за загальною редакцією академіка І.К. Білодіда. У Вступі («Основні поняття стилістики національної мови») зазначено: «Складовими частинами «системи систем» української мови, як і кожної розвинутої національної мови, є системи (чи рівні): фонологічна, лексико-фразеологічна (і близька до неї семасіологічна), синтаксична, а також стилістична [19: 5]. За визначенням автора, стилістика — одна з найважливіших частин мовознавчої науки. У названій праці рівневу стилістику (фоностилістику, стилістику лексико-фразеологічних, морфологічних, синтаксичних засобів) поєднано із функціональною стилістикою, з описом функціональних стилів української літературної мови. Хоч кількісні методи скеровували дослідників до точних вимірів, до унаочнення зібраних фактів, а стрижневим у визначенні стилю залишалося словосполучення *вибір (відбір) мовних засобів*, проте І.К. Білодід пропонує визначення стилістики з філософсько-естетичним змістом, де наскрізним є зв'язок мови і думки, логічного й естетичного, інтелектуального й емоційно-експресивного. Пор. таке, наприклад, формулювання автора: «Стилiстика вивчає прийоми відбору, оцінки мовних засобів у своєму аспекті, її завдання — навчити мовців оволодіти і вмiло, майстерно користуватися всім арсеналом стилістичних засобів мови для ясної, точної передачі своїх думок, логічного та естетичного їх формулювання в слові. В цій сфері має значення не лише стилістика емоційно-експресивного, а й стилістика інтелектуального виразу, бо відомо, що *стиль — це не тільки*

лад слів, а й певний лад думок, їх логіка, взаємовідношення слів і думки (виділення — С. Є.)» [2: 25].

Уперше в академічній стилістиці було поєднано аналіз стилістичних функцій одиниць мовно-структурних рівнів української літературної мови із загальною характеристикою її функціональних стилів (виокремлено стиль наукового викладу, публіцистичний, офіційно-діловий та художньо-белетристичний стилі [19: 562], пор. систему стилів, яку пропонував за десять років до академічного видання І.Г. Чередниченко: мова живого усного загальнонаціонального спілкування, офіційно-ділова мова, мова наукової і технічної літератури, стилі масової радянської преси та агітаційно-масової публіцистики, ораторський стиль, мова художньої літератури та естетико-художньої публіцистики [22: 19 — 24]). Ці праці засвідчували розвиток у лінгвоукраїністиці теоретичної стилістики, яка мала інші завдання, ніж практична стилістика, порушували загальні проблеми філософії мови.

Із розвитком когнітивної лінгвістики й поширенням її методів на лінгвостилістичні дослідження актуалізуються твердження О.О. Потебні про зв'язок мови і думки, мови і мислення, наприклад: «Мова — засіб передавати не так істину вже готову, як відкривати досі невідому, — щодо того, хто пізнає, становить щось об'єктивне, щодо пізнаваного світу — суб'єктивне» [15: 28]; «Сила людської думки не в тому, що слово викликає в свідомості колишні сприймання (це можливо і без слів), а в тому, що саме воно змушує людину користуватися скарбами свого минулого» [15: 97].

Теорія О. Потебні про зв'язок мови (слова) і думки, про особливості сприймання висловленої думки перегукується з рецептивною поетикою І. Франка, яка виявляється особливо плідною для лінгвостилістичних досліджень другої половини ХХ ст., коли лінгвокогнітивні методи вивчення текстів актуалізували проблему семантики мовного знака, декодування, інтерпретації, рецепції текстів [20].

У сучасній функціональній стилістиці поєднуються різні методи лінгвостилістичних досліджень. Це і виявлення стилістичних функцій мовних одиниць, мовних засобів (рівнева стилістика), й моделювання лексико-семантичних полів, і методи вербалізації концептів, і встановлення співвідношення національної мовної картини світу та індивідуальної мовної картини світу, а також методи, характерні для вивчення стилістики тексту, лінгвопоетики тощо.

В інтегративній лінгвостилістиці наголошуємо на важливому теоретичному понятті — динамічній природі стилю. Для стилістики мовних засобів, або рівневої стилістики, характерне статичне розуміння стилю як переліку мовних одиниць (лексичних, морфологічних, синтаксичних, словотвірних), які виконують певні стилістичні функції, мають стилістичне значення чи набувають його в певному контексті, в конкретній ситуації спілкування. Це значення переважно трактують як явище екстралінгвальне, не зумовлене семантикою і структурою власне мовної

одиниці. Тому нібито й немає підстав виокремлювати стилістичний рівень серед інших структурних рівнів мовної системи. Вважаючи такі параметри, як вибір, спосіб, принцип організації конструктивними показниками стилю, перебільшуємо роль формальних ознак мовної діяльності. Якщо розуміти стиль не як форму втілення певного змісту, а як активну взаємодію змісту і форми, що нерозривні в процесі висловлювання, треба визнати некоректним вживання поняття «вибір мовних засобів» щодо характеристики стилю. Адже певний зміст потребує відповідної форми, варіювання форми. Зміна форми мотивує виникнення нових змістових нюансів. Думка, народжуючись, утілюється в певній мовній формі; вона не існує окремо, щоб до неї добирався той чи той стильовий «одяг», а відразу втілюється у стильово зорієнтоване, зумовлене комунікативною метою висловлювання.

Відходячи від формалізованого визначення стилю (*вибір мовних засобів*), наголошуємо на способі, типі мовомислення і мовотворення, пор.: «Стиль — різновид творчої мовної діяльності, тип мовомислення, мовної поведінки в різних колективно усвідомлених ситуаціях спілкування. У центрі розуміння динамічної моделі стилю — людина, яка і породжує, і сприймає (декодує) стильові різновиди мови» [6: 272]. Динамізм стилю детермінований співвідношенням мови й думки (О.О. Потебня), а також наявністю в кожному слові, словосполученні, висловленні, тексті, конкретному творі зовнішньої і внутрішньої форм.

Хоча О.О. Потебня оперував поняттям 'форма', проте сутність явища, яке він аналізував, перебуваючи в науковому дискурсі ХІХ ст., має виразно семасіологічну природу, що й пояснює в ХХ — ХХІ ст. інтерес дослідників функцій і стильових різновидів мови до філософських, лінгвопоетичних праць автора.

Внутрішню форму слова О.О. Потебня розглядав як спосіб передавання значення, як специфічний зв'язок образного компонента в слові і його абстрактної семантики. Зовнішня форма слова — це його абстрактне значення, проєктоване на семантику загальноновживаного, наявного в загальномовному словнику, слова. Розмежування внутрішньої і зовнішньої форм слова, за теорією О.О. Потебні, мотивоване особливістю сприймання, розуміння мови, якою спілкуються люди, тобто мови як діяльності. У розмові, на думку вченого, кожний розуміє слово по-своєму, але зовнішня форма слова пройнята об'єктивною думкою, незалежною від розуміння окремих осіб.

У пізнавальній функції мови через динамічну систему стилів відбувається взаємодія інтелектуальної та емоційної граней мови. Ця мовна універсалія по-різному виявляє себе в конкретно-історичні періоди розвитку суспільства, по-різному реалізує його науковий і культурний потенціал. Про такий потенціал свідчить і динамічна система функціональних стилів літературної мови, і проникнення в багатопланову семантику слова через пізнання його контекстуальних зв'язків. Очевидно, специфіка досліджуваних об'єктів мотивує застосування певних загальних і кон-

кретних методів для дослідження функціональних стилів. Розкриваючи сутність художньої мови, виявляючи образно-символічне значення поетичного слова, О.О. Потебня стояв біля витоків лінгвопоетики [11]. Лінгвістичну «теорію словесності» О.О. Потебні активно використовують сучасні дослідники мовної картини світу [9].

Практика й теорія лінгвостилістичного аналізу в мовознавчих студіях динамічно змінюється. Наприклад, інші сутнісні ознаки стилю, порівняно з сучасними, виокремлювали мовознавці, перебуваючи в лінгвостилістичному дискурсі 50-х рр. ХХ ст. Про те, яких змін зазнавали лінгвостилістичні категорії в історії мовознавства, можна спостерігати, якщо зіставити міркування про лінгвостилістику І.Р. Гальперіна [5], упорядника матеріалів збірника «Новое в зарубежной лингвистике» (випуск IX, 1980), і проблематику загальнослов'янського збірника «Stylistyka» з публікаціями стилістів-славістів, учасників систематичних конференцій з проблем стилю, які започаткував у 90-х роках минулого століття в Опольському університеті (Польща) професор С. Гайда. Матеріали цих конференцій, — а це двадцять п'ять томів видання «Stylistyka», — репрезентують широко закроєну проблематику зв'язку сучасної стилістики з поняттями гуманітарного знання.

У вступній статті «Проблеми лінгвостилістики» (мова про 80-ті рр. ХХ ст.) професор І.Р. Гальперін звертає увагу на розпливчастість поняття «стиль»; на зближення в лінгвостилістичних дослідженнях понять *стиль* і *текст*; на тенденцію використання замість термінів *стиль*, *стилістика* понять *дискурс*, *регістр*, *мотив*, *когезія*.

Автор констатує, що а) саме стилістика почала розхитувати основи структурної лінгвістики, спонукаючи дослідників долучати до своїх спостережень живі форми мови, які не вкладаються в строгі рамки формалізованих процедур; б) стилістика — плоть від плоті загальної науки про мову; в) суттєвої різниці між поняттями *стиль мови* і *стиль мовлення* немає; г) будь-яке мовне явище стає стилістично важливим, якщо розглядати його функціонування в конкретному висловлюванні; г) існує обмеження щодо міри формалізації досліджуваних стилістичних явищ [5].

Кожне із наведених тверджень І.Р. Гальперіна можна розширити додатковими аргументами. Дослідник слушно констатує, що відбувся вихід граматики за межі синтаксису речення в граматику (синтаксис) тексту, а оскільки кожний текст завжди належить до того чи того стилю, то його граматична (синтаксична) організація підпорядкована дії закономірностей побудови різностильових текстів. Ілюстрацією до цієї думки можуть бути розвідки українських лінгвостилістів, присвячені теоретичним і практичним питанням аналізу текстів, що належать до різних функціональних стилів [10; 12]. Паралельно з художньою стилістикою, лінгвопоетикою активно розвивається медіастилістика. Лінгвостилістичні методи дослідження застосовуються в різних сферах мовної комунікації, наприклад, використання лінгвостилістичного аналізу в юридичній практиці зумовило формування комунікативної сфери юридичної лінгвістики.

Щодо штучного термінологічного розрізнення понять *стилістика мови* / *стилістика мовлення*, яке виникло через протиставлення системи мови її реалізації, функціонуванню або використанню, то варто нагадати думку відомого мовознавця А.О. Білецького: «Загально визнане протиставлення мови як комунікативної системи та окремих актів мови в російському мовознавстві одержало назву протиставлення «языка» і «речи». Наше слово, власне кажучи, означає і те, що російське «язык», і те, що російське «речь»... Коли в нас була прийнята Соссюрівська схема протиставлення: *le parole + la langue = le langage*, то в російському мовознавстві її переклали як: «речь» + «язык» = *речевая деятельность*. У нас було прийнято: *мовлення + мова = мовна діяльність*. На жаль, у нас для означення *мовного акту* почали вживати, на мій погляд, незграбний термін «*мовлення*»... Щоб перекласти російський прикметник «*речевой*», хтось вигадав зовсім непотрібний термін «*мовленнєвий*». Я вживатиму замість нього «*мовний*» (наприклад, «*мовний акт*»)» [1: 8].

Як бачимо із сучасної практики наукового-освітнього спілкування, цілком слушні висновки мовознавця про некоректний переклад російських термінів *язык* і *речь* українською мовою не переконують освітньо-філологічну спільноту, над якою тяжіє, по-перше, застаріла лінгвістична теорія протиставлення мови й мовлення (до речі, насаджувана і в шкільних програмах), по-друге, самі мовознавці не докладають зусиль до того, щоб українська лінгвістична термінологія відповідала логіці науки й мовній нормі. Адже насправді поняття *мова* і *мовна система* існують в нерозривній єдності й не потребують штучного протиставлення *мови* і *мовлення*, скалькованого з російськомовної практики. Щодо слова *мовлення*, то воно має в українській мові окреслене термінологічне значення, коли йдеться про вимовляння звуків, слів, про говоріння, артикуляцію, пор. термін *радіомовлення*. Варто зауважити, що вислови *мова* і *мовлення* в сучасних лінгвістичних текстах часто вживають як синонімічні, взаємозамінні, коли треба стилістично урізноманітнити висловлення думки.

Виявлення додаткових конотацій лексичних номінацій, а також усіх одиниць мовної структури, що функціонують у конкретних текстах, становить одне з важливих завдань лінгвостилістичного аналізу. Проблема полягає в тому, щоб унаочнити механізм фіксації додаткових конотацій, класифікувати їх, пов'язуючи із семантикою загальноновживаних одиниць і підводячи під типи абстрактних понять, закономірності формування думки в зв'язному тексті.

Для лінгвостилістичних праць завжди складною є проблема визначення адекватних методів, які виявляють сутність пізнаваних стилістичних явищ, категорій, не формалізуючи науково-поняттєвого апарату дослідження. З одного боку, вимога науковості опису, евристичної цінності логічних схем, а з другого — збереження в науковому аналізі стилю мовної специфіки досліджуваного об'єкта.

Пізнаючи мовний стиль, важливо розуміти, як функціонують системні мовні одиниці, як вони передають не лише, умовно кажучи, поверхневу

інформацію, а й відтворюють глибинний зміст: відтінки думки й емоційний стан, почуття того, хто висловлюється, хто своїм створеним текстом впливає на емоції реципієнта. Семантика мовних знаків розкривається тільки у вживанні, в реальному часопросторовому функціонуванні мови, тому й додаткові стилістичні відтінки, конотації, значеннєві обертони, що ними вирізняються мовні знаки, становлять відкриту систему, детерміновану культурно-освітнім рівнем мовців, носіїв мови. Що глибше пізнання мови в аспекті функціонування, реального вживання мовних одиниць, то глибші й детальніші класифікації системних явищ, виявлення нових засобів вираження для оформлення нових понять і суджень. Отже, вживання, функції мовних засобів, їхнє сприймання реципієнтами — це об'єкт стилістики й водночас основна категорія стилістики як наукової галузі.

Статус лінгвостилістики змінюється у зв'язку з виходом її за межі дослідження художнього стилю, а також у зв'язку з новими акцентами в дефініції самого стилю. Показовий перелік тем, запропонованих для обговорення на стилістичних конференціях в Ополі. Звернімо увагу на інформативний зміст назв збірника «Stylistyka»: *Styl i gatunek* (VIII, 1999); *Styl a płec* (XIII, 2004); *Styl a czas* (XVI, 2007); *Wielojęzyczność a styl* (XII, 2003); *Znaczenie i styl* (XVII, 2008); *Styl i kreatywność* (XVIII, 2009); *Styl a media* (XIX, 2010); *Integracja w stylistyce* (XX, 2011); *Styl narodowy* (XXI, 2012); *Styl w kulturze* (XXII, 2013); *Gajda i stylistyka* (XXV, 2016).

Зміст кожного випуску репрезентує інтегративну сутність стилістики, її міждисциплінарний характер. Розширення об'єктів стилістичного аналізу, осмислення нових вимірів функціонування мови в усіх її різновидах спонукає дослідників замінювати традиційну термінологію, наприклад, уживати замість поняття «стиль» термін «дискурс». Дискурсом називають різновиди медійних жанрів, мову літературно-критичних статей, мовно-художню практику, різновиди телевізійної та радіокомунікації. Явище спеціалізації, взаємозамін, переходів, запозичень термінів характерне не лише для лінгвостилістики, а й для інших гуманітарних галузей знань. Загальна, всеохопна семантика деяких поширених, здебільшого запозичених з інших мов, понять (пор. *концепт*, *дискурс*, *інтенція*), якими послуговуються дослідники, спричиняє їх багатозначність, а також наступний крок — детермінологізацію або намагання встановити однозначні зв'язки між означуваним явищем та його назвою (пор. *медійний дискурс*, *художній дискурс*, *науковий дискурс*).

Категорійне поняття лінгвостилістики «функціональний стиль» передбачає існування «суспільних сфер функціонування мови»; «жанри мови» пов'язані з поняттями «комунікативне середовище», «комунікативна ситуація»; у взаємодії автора і реципієнта важлива «інтенція автора» і «мовний, мовно-культурний досвід реципієнта»; одне із засадничих, категорійних понять стилістики «контекст» деталізується означеннями *соціальний*, *історичний*, *культурний*, *психічний* тощо.

Сьогодні активно обговорюють питання про теоретичні засади *функціональної*, *семіологічної*, *текстологічної*, *соціолінгвістичної*, *прагматичної*,

комунікативної, антропоцентричної, когнітивної стилістики. Відмінності між цими різновидами стилістик часто полягають лише в зміні термінів, оскільки всі вони орієнтовані на відхід від формально-структурного розуміння стилю й на рецепцію його змістово-текстової семантики.

Польська дослідниця Тереза Скубаланка [25], відгукуючись на тезу про термінологічний «хаос» у стилістиці, бачить стилістичну *квазісистему* (в порівнянні з мовною системою). Спільною сферою мовної системи і стилістичної структури, на думку авторки, може бути тільки сфера семіотична. У зв'язку з цим вона покладає надії на герменевтику й аналіз тексту, а в проголошених методах когнітивного чи прагматичного аналізу бачить звичайний традиційний аналіз. Лінгвістичну стилістику, як і літературознавчу, дослідниця вважає частиною загальної стилістики, називаючи категорії *стиль, мова, функція, текст, структура* матрицевими поняттями стилістики. Поняттю *функції* підпорядковане операційне поняття *селекція, вибір*. Матричному поняттю *стиль* підпорядковані, наприклад, поняття *розмовний стиль, розмовність*, наступне підпорядкування — *спонтанність, усність*. Відповідна градація стилістичних категорій властива іншим функціональним стилям — офіційно-діловому, науковому, публіцистичному, художньому, релігійному.

Розширення сфери функціонування української мови стимулює вивчення не лише традиційних функціональних стилів, а й нових жанрів, що з'являються внаслідок нових можливостей комунікації. Взаємодія стилів і текстів з погляду інформативно-пізнавальної, комунікативно-адресатної функції сучасної літературної мови потребує застосування нових методів вивчення міжстильової взаємодії сучасної комунікації.

Виразною стилістичною тенденцією сучасного спілкування — міжособистісного, публічного — є суб'єктивізація висловлення, увиразнення Я-оцінки в усіх різновидах писемного й усного тексту. Оцінні, емоційно-експресивні структури наповнюють публіцистичну сферу, політичний дискурс. У кожній із національних стилістичних шкіл формується своя стилістична термінологія. Наприклад, чеські стилісти використовують поняття «стилістичне забарвлення», «стилістичне значення» щодо вживання стилістично маркованих одиниць, вони пишуть про «деелітаризацію літературної мови», фіксуючи поширення впливу діалектів на сучасний художній функціональний стиль. Посилення ролі прагматичної лінгвістики впливає на урізноманітнення структурно-текстових одиниць наукових і публіцистичних жанрів літературних мов.

Українські лінгвостилісти часто послуговуються поняттям мовної картини віту. Розрізняють поетичну картину світу, наукову картину світу і навіть паремійну картину світу. Адже фразеологія — найхарактерніший стилістичний засіб творення національного гумору. Фразеологічні одиниці становлять семантичне ядро гумористичного жанру. Проте гумор виникає і там, де з'являється характерна ситуація (ситуативний гумор), і там, де є гра слів (словесний гумор), і там, де зміст конкретного повідомлення не відповідає стилю спілкування.

Що описуємо лінгвостилістичними категоріями — українську мову в її соціальних, територіальних, історичних різновидах, українську культуру чи мислення українців? Очевидно, стилістика як інтегративна галузь мовознавства, незважаючи на розмиті межі стилістичних категорій, забезпечує багатовекторне дослідження взаємодії мови і культури, мови й мислення, свідомості, і в цьому її антропоцентрична, гуманістична сутність.

Розвиток лінгвостилістики, ґрунтований на її внутрішньомовних, структурних зв'язках, зокрема з історією і теорією української літературної мови, з усіма галузями традиційного українського мовознавства, виявляє тенденції інтеграції лінгвостилістичних досліджень у широке коло української гуманітарної культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький А.О. Про мову і мовознавство. Київ, 1996.
2. Білодід І.К. Вибрані праці. Київ, 1986.
3. Булаховський Л.А. Вибрані праці в п'яти томах. Київ, 1975. Т. 1: Загальне мовознавство.
4. Булаховський Л.А. Виникнення і розвиток літературних мов. *Вибрані праці: в 5-ти т.* Київ, 1975. Т. 1. С. 321 — 466.
5. Гальперин И.Р. Проблемы лингвостилистики. *Новое в зарубежной стилистике. Выпуск IX. Лингвостилистика.* Москва, 1980. С. 5 — 34.
6. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності: стилістика та культура мови. Київ, 1999.
7. Єрмоленко С.Я. «Енеїда» І.П. Котляревського і нормативна основа сучасної літературної мови. *Культура слова.* 2000. Вип. 53 — 54. С. 15 — 31.
8. Житецький П.Г. Вибрані праці. Філологія. Київ, 1987.
9. Калашник В.С. Мова поезії і картина світу. *Лінгвістичні дослідження.* 2003. С. 30 — 35.
10. Кравець Л.В. Стилістика тексту. Харків, 2015.
11. Маленко О. Науковий дискурс О.О. Потебні: слово і творчість. *Культура слова.* 2015. Вип. 83. С. 16 — 21.
12. Мацько Л.І., Цівун Н.М. Лінгвістичний аналіз тексту: Практикум. Тернопіль, 2015.
13. Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. Відп. ред. Й.А. Багмут. Київ, 1967.
14. Огієнко І. Український стилістичний словник. Львів, 1924.
15. Потебня А.А. Мысль и язык. Київ, 1993.
16. Розвиток мовознавства в УРСР. 1967 — 1977. Й.Ф. Андерш, А.Й. Багмут, І.К. Білодід та ін. Київ, 1980.
17. Синявський О. Норми української літературної мови. Київ — Харків, 1931.
18. Статистичні параметри стилів. Відп. ред. В.С. Перебийніс. Київ, 1967.
19. Сучасна українська літературна мова: стилістика. За заг. ред. І.К. Білодіда. Київ, 1973.
20. Сюта Г.М. Цитатний тезаурус української поетичної мови ХХ століття. Київ, 2017.
21. Ткаченко Б. Нарис української стилістики. За ред. Л. Булаховського. Харків, 1930. Лекція I. С. 1 — 20; Лекція II. С. 1 — 19; Лекція III. С. 1 — 21; Лекція IV. С. 1 — 17; Лекція V. С. 1 — 18.
22. Чередниченко І.Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. Київ, 1962.
23. Шевельов Ю. Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І.П. Котляревського. Чернівці, 1998.
24. Mistrík J. Štylistika. Bratislava, 1985.
25. Skubalanka Teresa. Kategorie stylistyczne. *Stylistyka. Styl i czas.* 2007. XVI. S. 567 — 611.

REFERENCES

1. Biletsky, A.O. (1996). About language and linguistics. Kyiv (in Ukr.).
2. Bilodid, I.K. (1986). Selected Works. Kyiv (in Ukr.).

3. Bulakhovsky, L.A. (1975). Selected works in five volumes. Kyiv. Vol. 1: General linguistics (in Ukr.).
4. Bulakhovsky, L.A. (1975). The emergence and development of literary languages. *Selected Works: in 5 t.* Vol. 1, 321 — 466. Kyiv (in Ukr.).
5. Galperin, I.R. (1980). Problems of linguisticism. *New in foreign stylistics. Issue IX. Linguistic style.* P. 5 — 34. Moscow (in Rus.).
6. Yermolenko, S.Ya. (1999). Essays on Ukrainian Literature: Stylistics and Language Culture. Kyiv (in Ukr.).
7. Yermolenko, S.Ya. (2000). “Aeneid” I.P. Kotlyarevsky and the normative basis of modern literary language. *Culture of the word*, 53 — 54, 15 — 31 (in Ukr.).
8. Zhitetsky, P.G. (1987). Selected Works. Philology. Kyiv (in Ukr.).
9. Kalashnik, V.S. (2003). The language of poetry and the picture of the world. *Linguistic research.* P. 30 — 35 (in Ukr.).
10. Kravets, L.V. (2015). Stylistics of the text. Kharkiv (in Ukr.).
11. Malenko, O. (2015). Scientific discourse O.O. Potebni: word and creativity. *Culture of the word*, 83, 16 — 21 (in Ukr.).
12. Matsko, L.I., Tsivun, N.M. (2015). Linguistic analysis of the text: Practicum. Ternopil (in Ukr.).
13. Bagmut, Y.A. (ed.). (1967). Linguistics in Ukraine for fifty years. Kyiv (in Ukr.).
14. Ogienko, I. (1924). Ukrainian stylistic dictionary. Lviv (in Ukr.).
15. Potebnja, A.A. (1993). Thought and language. Kiev (in Rus.).
16. Andersh, J.F., Bagmut, A.Y. and other. (1980). Development of linguistics in the Ukrainian SSR. 1967 — 1977. Kyiv (in Ukr.).
17. Sinyavsky, O. (1931). Norms of the Ukrainian Literary Language. Kyiv — Kharkiv (in Ukr.).
18. Perebyinis, V.S. (ed.). (1967). Statistical stylesheets. Kyiv (in Ukr.).
19. Bilodid, I.K. (ed.). (1973). Modern Ukrainian literary language: stylistics. Kyiv (in Ukr.).
20. Siuta, G.M. (2017). A quotation thesaurus of the Ukrainian poetic language of the twentieth century. Kyiv (in Ukr.).
21. Tkachenko, B. (1929 — 1931). Essay on Ukrainian stylistics. Kharkiv (in Ukr.).
22. Cherednychenko, I.G. (1962). Essays on the general stylistics of contemporary Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
23. Shevelyov, Yu. (1998). Tradition and innovation in vocabulary and stylistics I.P. Kotlyarevsky. Chernivtsi (in Ukr.).
24. Mistrik, J. (1985). Štylistika. Bratislava (in Slovak).
25. Skubalanka, T. (2007). Kategorie stylistyczne. *Stylistyka. Styliczas*, XVI, 567 — 611.

Статтю отримано 10.01.2019

S.Ya. Yermolenko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

FROM THE HISTORY OF UKRAINIAN STYLISTICS: FROM STYLISTICS OF LANGUAGES TO INTEGRATIVE STYLISTICS

The article analyzes the history of the formation and development of the direction of academic linguistic stylistics in Ukraine, its achievements and prospects. In retrospect, the emergence of linguistic stylistics in the course of the theory of literature (O.O. Potebnja) and general linguistics (L.A. Bulakhovsky). The role of linguists of Kharkiv and Kyiv in the development of theoretical and practical principles of academic study of functional varieties of language in connection with changes in the strategies of human thinking in different situations of communication is analyzed.

The article deals with the status of linguistic stylistics as a separate branch of linguistics; the categories of linguistic style, the definition of style, the stylistic functions of the lingual units and the system of functional styles of the literary language. The scientific paradigm change of linguistic-stylistic researches related to the integration of stylistics and textology, stylistics and the humanities — philosophy, psychology, and culture studies is substantiated. The arguments concerning the incorrect use of the word “speech” in the Ukrainian scientific terminology, as well as the practice of artificial contrasting stylistics of language and stylistics of speech are pre-

sented. The categorical content of such concepts of linguistic stylistics is revealed: level stylistics or structural stylistics, functional stylistics, style of text (artistic text), communicative stylistics, cognitive stylistics, stylistics of decoding and stylistics of coding (creation) of text, comparative stylistics, historical stylistics. The categorical notions of linguistic stylistics also include: genres of language, predetermined by the communicative environment, the addresser (specificity of thinking), the recipient (linguistic-historical, linguistic and cultural experience), social, historical, cultural, and psychological context.

The dependence of style and genre varieties of language on the cultural and historical conditions of life of society, development of social forms of communication is explained. The connection between the linguistic stylistics of the text and the history of the literary language, and the hourly variations of literary norms is emphasized. The methods of linguistic and stylistic research, motivated by the theory of semasiology, cognitivism, pragmalinguistics and communicative linguistics are outlined.

The connotative semantics of the lingual structures of written and oral communication with the connection of these structures with psychology, collective consciousness, traditions of ethnoculture is determined.

Particular attention is paid to the interdisciplinary nature of linguistic-stylistic knowledge and the social challenges facing contemporary academic science in the search for effective influence on the humanitarian culture of Ukrainian society.

Keywords: *linguistic stylistics, structural and functional stylistics, integrative stylistics, general linguistics, the theory of literature, style, thinking.*

УДК 811.161.2'42:004

Є.А. Карпіловська

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ЗДОБУТКИ АКАДЕМІЧНОЇ СТРУКТУРНОЇ ТА МАТЕМАТИЧНОЇ ЛІНГВІСТИКИ У МОДЕЛЮВАННІ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВА *

У статті розглянуто здобутки української академічної та математичної лінгвістики у моделюванні формально-семантичної будови та функціонування українського слова. Простежено розвиток досліджень з моделювання різних типів структури українського слова: графемної, складової, морфемної і словотвірної. Підкреслено роль комп'ютерного морфемно-словотвірного фонду української мови в Інституті української мови НАН України у визначенні законів будови українського слова.

Ключові слова: система мови, структура мови, структурна лінгвістика, математична лінгвістика, комп'ютерна лінгвістика, модель слова.

Нині неспростовною істиною для будь-якого мовознавця є твердження, що мова становить систему знаків зі своєю структурою, або внутрішньою організацією мовних знаків. Структуру має і окремий знак, одиниця як складник системи мови. Отже, поняття системи та структури пронизує сучасну лінгвістику. Структура властива не лише будь-якому мовному об'єкту — одиниці, висловленню, тексту. Її має й процес за участю мовних знаків, комунікація як така. Пересвідчитися у важливості понять системи та структури можна, відкривши будь-яку сучасну мовознавчу працю. Знайдемо в них такі визначення, як *структура слова (складу, морфеми, речення, словосполучення, висловлення, словотвірного гнізда)* чи *структура комунікативної ситуації (дискурсу, мовленнєвого акту), структура мовної свідомості (мовної особистості, мовної картини світу), когнітивна структура* та інші різновиди структури. Аналізуючи продукти опису мови — словники та граматики — натра-

© Є.А. КАРПІЛОВСЬКА, 2019

пимо й у них на *мікроструктуру*, або структуру описів окремих мовних одиниць, явищ, процесів, а також на *макроструктуру*, або структуру словника чи граматики в цілому як результату праці мовознавців.

Проте, як це не парадоксально, якщо поняття структури сьогодні ні в кого з дослідників мови не викликає сумнівів щодо своєї ефективності й органічності в сучасному науковому апараті її вивчення, то доцільність присутності структурної лінгвістики в парадигмі сучасного наукового знання незмінно становить предмет гострих дискусій як в українському академічному мовознавстві, так і в світовій лінгвістиці. При цьому, структурну лінгвістику ототожнюють із класичним структуралізмом передусім у його американському, дескриптивному, варіанті, відмовляючи таким чином цьому напрямку наукових досліджень у розвитку свого концептуального й методико-процедурного апарату, у розширенні спектру досліджуваних об'єктів і порушуваних у зв'язку з цим проблем.

Між тим, саме українська академічна структурна лінгвістика є беззаперечним доказом безпідставності сумнівів у доцільності її існування, в безупинному розвитку цієї галузі наукового знання про мову. Слід уточнити, що системно-структурний підхід до аналізу мови уможливив застосування інших методів опрацювання мовних фактів, запозичених передусім з математики та логіки. Так, у взаємодії зі структурною почала розвиватися математична лінгвістика. Застосування ж методів формальної логіки відкрило перспективи для залучення технічних засобів аналізу мовного матеріалу і розв'язання прикладних завдань сучасного українського мовознавства в нових обставинах функціонування української мови як мови Української держави. З появою комп'ютера структурна, математична та прикладна лінгвістика дедалі активніше перетворюються на лінгвістику комп'ютерну. Остання з удосконаленням, з одного боку, систем опрацювання мовної інформації, ускладненням моделей штучного інтелекту, а з іншого, — з розвитком обчислювальної техніки та її програмного забезпечення не обмежується розв'язанням суто практичних завдань мовознавства, а дедалі глибше просувається в царину теоретичної, фундаментальної лінгвістики та лінгвосеміотики. Про це свідчать сьогодні й комп'ютерні словники з відповідними моделями опису семантики мовних одиниць, і багаторівнева анотація змісту текстів у корпусах національних мов, і розгалужені можливості видобування інформації у сучасних пошукових машинах та інші здобутки комп'ютерної лінгвістики. Усі ці можливості комп'ютерного опрацювання інформації, знань у мовній формі ґрунтовано на моделях мовних об'єктів і процесів, створених представниками структурної і математичної лінгвістики. Вони і складають те, що в сучасній інформатиці прийнято називати лінгвістичним забезпеченням комп'ютера — *лінгввером* поруч із його апаратним, інструментальним (*хардвером*) та математичним (алгоритмічним і програмним) забезпеченням (*софтвером*).

Академічні структурна і математична лінгвістика в Україні мають точну дату народження — 1962 рік. Невипадковою саме в 1962 р. стала поява

в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні тодішньої АН УРСР нового відділу теорії української мови та структурно-математичної лінгвістики на чолі з М.А. Жовтобрюхом. Розбудовувати структурну та математичну лінгвістику як нові напрямки досліджень у цьому відділі керівництво Інституту запросило завідувачку кафедри іноземних мов тодішнього Черкаського педагогічного інституту (нині — Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького) В.С. Перебийніс [15: 297]. У тому ж 1962 р. вона захистила кандидатську дисертацію на тему «Роль моделей у розмежуванні значень багатозначного дієслова (до питання про методи лексикологічних досліджень — на матеріалі дієслів MAKE і DO в англійській мові)» [21]. У цій праці апарат лінгвостатистики було застосовано до аналізу сполучуваності слів у тексті, вживання їх у певних формах, у певних позиціях в реченні з певною функцією. Серед цих ознак «поведінки» слова в тексті В.С. Перебийніс виділила ті, які мали статистичну значущість для певних лексико-семантичних варіантів багатозначних дієслів, а отже, діагностували їх у тексті. Згодом цей математичний апарат було вдосконалено й використано для аналізу функціональних стилів української мови в колективній монографії «Статистичні параметри стилів» [22] та в двотомному «Частотному словнику сучасної української художньої прози» (1981), підготовлених під керівництвом В.С. Перебийніс.

В історії академічної структурної та математичної лінгвістики є ще одна важлива дата — 1 листопада 1968 р., дата створення окремого відділу структурно-математичної лінгвістики на чолі з В.С. Перебийніс. Отже, цього року українські «структуралісти», як їх називали в Інституті, відзначили 50-річний ювілей цього відділу. Сьогодні дослідження на цій ділянці академічної лінгвоукраїністики продовжують Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Ю.В. Романюк, Т.І. Недозим і аспірантка Ю.О. Вознюк.

Цілком закономірно, що саме слово як стрижнева одиниця в рівневій структурі системи мови стало незмінним об'єктом моделювання в академічній структурній і математичній лінгвістиці. Над цими проблемами працювала не лише група на чолі з В.С. Перебийніс, а й група лінгвістів на чолі з Е.Ф. Скороходьком в Інституті кібернетики АН УРСР. Проте саме група, а згодом відділ структурно-математичної лінгвістики на чолі з В.С. Перебийніс свої зусилля зосередили на вивченні будови та функціонування українського слова. У працях 60 — 70-х р. минулого століття науковці відділу подали оригінальні моделі для різних типів структури українського і загалом слов'янського слова: фонемної, графемної, складової, морфемної, словотвірної. Наприклад, Л.М. Гриднева в основу моделі породження українського складу поклала правила дистрибуції (розподілу) в ньому графем за позиціями в слові письмового тексту (графічному слові). Для виявлення графем — сигналів складоподілу графічного слова вона використала математичний метод теорії множин. Застосування такої дистрибутивно-множинної моделі породження складу дало змогу дослідниці встановити важливі особливості складової структури українського слова. Зокрема те, що нетиповими для української

мови є однографемні склади, що для складотвірного елемента в українському слові найбільш імовірно друге (*ни-са-ти*) або третє (*вла-шту-ва-ти*) місце [1: 15]. Дослідження з моделювання складової структури слова на матеріалі всіх слов'янських мов продовжила Н.І. Заплаткіна [3], застосувавши як еталон для порівняння графемної структури складу в різних слов'янських мовах метод паралелограма німецького дослідника П. Менцерата [25]. Цей метод уможлилював моделювання реалізованих і потенційних структур слів, виявлення потенціалу певної ядерної фонемної або графемної структури. Використання моделей у дослідженні українського слова відкрило новий напрямок в українській академічній структурній і математичній лінгвістиці — конструювання нових лінгвістичних об'єктів, розвитку якого потужно посприяли комп'ютерні технології опрацювання мовної інформації [5; 9].

У 60 — 70-х р. минулого століття широку популярність у мовознавчих дослідженнях, скерованих на виявлення типології структури мовних одиниць різних рівнів мовної системи, здобула аплікативна породжувальна модель російського вченого С.К. Шаумяна [23]. Найбільше застосування вона знайшла у дослідженнях з моделювання словотвірної структури слова. Версію цієї моделі, ґрунтовану на особливостях і закономірностях українського афіксального та композитного словотворення, запропонувала в своїх працях Н.Ф. Клименко. Нагадаємо, що в основу моделі С.К. Шаумяна покладено позиційні та комбінаторні властивості так званих частиномовних реляторів — формантів змінюваних частин мови: іменників, дієслів, прикметників і прислівників. Дослідивши структури реальних похідних слів, Н.Ф. Клименко сформулювала правила моделі породження всіх структур слів, у яких беруть участь певні афікси [14]. Завдяки такій моделі породження слова вона виявила невикористані можливості українського словотворення. Згенеровані слівні структури дослідниця поділила на *можливі нездійснені* (МНС) та *нездійсненні* (НС), тобто неприпустимі в українській мові за правилами сполучуваності фонем або морфем. Наприклад, поруч з реалізованим словом *наслідок* цілком можливі, на думку Н.Ф. Клименко, проте не здійснені за приступними їй на той час словниками та текстами слова *дослідок* і *обслідок* [13: 527 — 530]. Пізніше в середині 80-х р. ХХ ст. позиційно-комбінаторну модель породження українських дієслів запропонувала Є.А. Карпіловська і разом з В.С. Карпіловським програмно реалізувала її у системі «EXPERT» [7; 10]. Така модель виявилася зручною для аналізу словотворчого потенціалу певного дієслівного кореня чи вихідної дієслівної структури. Наприклад, на підставі аналізу морфемного складу 23 дієслів із коренем *дзвон-*, наявних у реєстрі «Словника української мови» в 11 томах, була побудована модель їхнього морфемного породження з таким символічним записом: [по] ← [ви_від_до_з_за_об_пере_по_про_роз] ← *дзвон* → *и_юва* → *ти* → [ся]. Вихідними для роботи запропонованої породжувальної моделі є структури, що складаються з кореня і морфем в обов'язкових афіксальних позиціях. Їх подано без квадратних дужок.

Так, для поданої вище моделі вихідними виявилися дві структури *дзвони-ти* та *дзвонюва-ти*, оскільки заповнення першої та другої післякореневої позиції є обов'язковим для цих дієслів. Морфеми, реалізовані в слові в тій самій позиції, у записі моделі відокремлено знаком диз'юнкції \perp . На кожному такті роботи моделі до структури, згенерованої на попередньому такті, додається лише одна морфема з тих, що засвідчені в необов'язкових позиціях (їх позначено квадратними дужками). Підраховавши кількість дієслівних структур, породжуваних за правилами моделі в кожній позиції, можемо визначити їхню загальну кількість, передбачену цією моделлю. Так, у 2-ій докореневій позиції засвідчений лише один префікс **по-** в необов'язковій позиції, отже, можливі 2 дієслівні структури — з цією морфемою і без неї. У 1-ій докореневій необов'язковій позиції вміщено 10 префіксів, властивих реальним словам мови, а отже, можливі 11 структур — з кожним із цих префіксів і без них усіх. 1-а післякоренева позиція обов'язкова, в ній функціонують 2 морфеми і можливі 2 структури — з кожною із них. 2-а післякоренева позиція також обов'язкова і в ній засвідчено 1 морфему дієслівний суфікс-класифікатор **-ти**, тобто в цій позиції можлива лише 1 дієслівна структура. 3-я післякоренева позиція містить 1 морфему **-ся** в необов'язковій позиції, відповідно, можливі 2 структури — з цією морфемою і без неї. Перемноживши всі встановлені за позиціями структури, одержимо показник загального потенціалу породження дієслів за цією моделлю: $2 \times 11 \times 2 \times 1 \times 2 = 88$. Отже, якщо «Словник української мови» в 11 томах засвідчив у своєму реєстрі лише 23 дієслова з коренем **дзвон-**, то за допомогою створеної моделі вдалося виявити ще 65 дієслівних структур. Аналіз виявлених структур за їхньою відповідністю правилам української дієслівної морфотактики дав можливість поділити структури, не зареєстровані в «Словнику української мови» в 11 томах, на три групи: 1) можливі і за формою, і за змістом, але нездійснені (*подзвонювати*), 2) можливі за формою, але не за значенням для певного кореня (*дзвонювати*, у тематичній групі дієслів звучання, яка становила об'єкт моделювання, цей суфікс уживано лише в структурах префіксальних вторинних імперфективів — *видзвонювати*, пор., утім, для інших тематичних груп дієслів припустимі безпрефіксні структури з цим суфіксом *малювати* чи *меблювати*) і 3) нездійсненні (*стукотти*, припустимі структури лише з тематичним голосним після суфікса **-от-**: *стукотати* або *стукотіти*).

Моделі українського слова, як дедуктивні (породжувальні, синтетичні), так і індуктивні (структурні, аналітичні) згодом було реалізовано в комп'ютерному морфемно-словотвірному фонді української мови [6; 18; 24], зокрема в серії нових морфемних і словотвірних словників, а також у системах автоматичного морфологічного та синтаксичного аналізу українських текстів, корпусі текстів української мови на лінгвістичному порталі *мова.info* та в «Граматичному словнику української літературної мови. Словозміна» (2011) в його паперовій та електронній версіях. Останню з них безкоштовно надано як комп'ютерну систему для визначення

особливостей відмінювання українських слів на лінгвістичному порталі mova.info.

Центральне місце, яке в системі української мови займає слово, зумовило пильну увагу фахівців зі структурної і математичної лінгвістики до закономірностей його будови з найменших значущих одиниць — морфем. Підсумком моделювання морфемної будови слів змінних частин мови, взаємовідношень між морфемною, словозмінною та словотвірною структурами слова стала колективна монографія співробітників відділу структурно-математичної лінгвістики «Морфемна структура слова», видана за редакцією М.М. Пещак 1979 р. Прикметною рисою запропонованих у цій праці моделей іменників, дієслів, прикметників і прислівників стала багатоаспектність, тобто врахування сукупностей формальних ознак їхньої будови та функціонування у мовленні. Автори наголосили на тому, що «застосування множинності критеріїв в аналізі граматичних властивостей слова допомагає більш рельєфно описати складність досліджуваних одиниць, вказати на численні взаємозв'язки і відношення, що переплітаються в слові» [2: 317]. Наприклад, моделі генерування форм слова враховували такі ознаки основи слова, як її графемна структура, здатність до морфонологічних чергувань у поєднанні з певною флексією і розподіл таких альтернацій за позицією в структурі основи, а також набір флексій, сполучуваних з такою основою, і схема наголошування словоформи як сполуки основи з флексією. Такі породжувальні моделі згодом заклали основу автоматичного морфологічного аналізу тексту в складі редактора РУТА, створеного у відділі [20]. Цей редактор на початку 90-х рр. ХХ ст. увійшов до українського офісу операційної системи WINDOWS фірми Майкрософт, основу якого разом з цією системою заклали машинний перекладач ПЛАЙ та електронний словник УЛІС, які також створили науковці відділу структурно-математичної лінгвістики в першій половині 90-х рр. минулого століття.

Новий етап у структурному й математичному моделюванні українського слова розпочався 1988 р. Цього року у відділі було відкрито нову планову тему «Автоматизація досліджень з морфології української мови». Керівником цієї теми стала Н.Ф. Клименко. Для виконання цієї теми необхідно було створити належну фактографічну основу. Нею і став вищезгаданий комп'ютерний морфемно-словотвірний фонд української мови (далі — МСФ), 30-річчя функціонування якого ми теж відзначили 2018 року. Концепція створення МСФ була скерована на моделювання не лише різних типів українських слів за ознаками їхньої форми, семантики та функції у тексті, а й на виявлення релевантних ознак процесів морфологічного (зовнішнього, міжслівного) словотворення, на породження словотвірних і морфемних гнізд і рядів. Морфемно-словотвірний фонд, за задумом розробників, мав виконувати функції комп'ютерної інформаційно-довідкової, навчальної та дослідницької лінгвістичної системи [6: 96 — 104; 10; 18; 24].

Стрижнем бази даних МСФ став генеральний реєстр українських слів, зведений за матеріалами різнотипних словників української мови

другої половини ХХ ст.: академічного тлумачного «Словника української мови» в 11 томах (1970 — 1980), словника-довідника в 2 томах І.Т. Яценка за ред. Н.Ф. Клименко «Морфемний аналіз» (1980 — 1981), «Частотного словника сучасної української художньої прози» в 2 томах за ред. В.С. Перейбишніс (1981), «Словника іншомовних слів» за ред. О.С. Мельничука (1974) та орфографічної частини «Словника-довідника з правопису та слововживання» С.І. Головащука (1989), що містила лексику, відсутню в реєстрі 11-томного «Словника української мови». Згадані словники за складом своїх реєстрів доповнювали один одного, а отже, дали можливість сформувати об'єктивовану й різноаспектну модель українського лексикону кінця ХХ ст. Для роботи з базою МСФ було створено спеціальну інформаційно-пошукову систему «МОРФОЛОГ» (розробники Є.А. та В.С. Карпіловські). Наприкінці 1990-х — на початку 2000-х років підготовлено нову версію бази даних МСФ і системи для роботи з нею під назвою «Український глосарій». У структурі й наповненні бази даних нової системи зроблено суттєві доповнення до генерального реєстру МСФ версії 1988 — 1991 рр., що уможливило деталізацію моделей морфемної та словотвірної структури українського слова, побудованих за матеріалами МСФ раніше, відкрило нові перспективи для вивчення форми, семантики, функціонального потенціалу слів різного типу в статистиці (у системі мови) і в динаміці (у процесах словотворення та вживання слова в текстах різних стилів). Доповнення передусім торкнулися подання в записах бази даних МСФ семантики слів та спектру їхніх можливих функцій у тексті:

1. Як самостійні одиниці генерального реєстру в новій версії бази даних подано функціональні варіанти слів, належні до різних частин мови, зареєстровані в словниках-джерелах МСФ. Серед них переважають наслідки субстантивації прикметників, адвербіалізації однослівних відмінкових форм іменників, препозиціоналізації прислівників, ад'єктивації дієприкметників, інтер'єктивації форм іменників та дієслів чи зворотного процесу набуття вигуками й звуконаслідуваннями функції предикативів. Такі варіанти слів позначено арабськими цифрами вгорі справа від слова з додаванням умовних позначень відповідної частини мови, напр.: *білий* — прикметник (П) і *білі²* (білогвардійці), *білі³* (фігури в шахах, шашках) — іменники (І) або *напроти¹* — прислівник (ПС) і *напроти²* — прийменник (ПР). Якщо функціональні варіанти належать до тієї ж частини мови, до них розміщено пояснення в круглих дужках, пор. вищеподані слова *білі²* і *білі³*.

2. Як самостійні одиниці генерального реєстру вміщено слова у формі множини, якщо вони мають інше значення, ніж у формі однини, напр.: *лиць-е* і *лиць-я* (щоки), а також слова в інших формах відмінка, особи, способу чи роду з іншими лексичними значеннями, ніж у вихідній формі, або форми слів з іншим частиномовним значенням, напр.: *холодний* — прикметник (П) і *холодна* (заст. Арештантська), *холодне* (те, що дає відчуття холоду, має низьку температуру) (усі з позначкою належності до іменників — І) або *день* — іменник (І) та *днями* — прислівник (ПС).

Для всіх типів морфем здійснено процедуру розмежування омографів та ототожнення морфів-варіантів, а саме:

3. Укладено індекси омографів-коренів, суфіксів, префіксів і флексій і за ними в базі здійснено розмітку слів з такими омографами. Омографи позначено арабськими цифрами, які стоять упритул до морфеми справа, напр. /до1/ (нота) і /до2/ (прийменник — ПР) або до/бавл2/я1+нн1*я3, де я1 — суфікс-форматив, показник класу дієслова, а я3 — флексія іменників середнього роду в називному відмінку однини.

4. Сформовано індекси аломорфів коренів, префіксів, суфіксів і флексій та на їхній основі розмічено слова з такими аломорфами. Завдяки цій розмітці користувачі МСФ мають нині можливість працювати як з окремим варіантом морфеми, так і з усіма її варіантами. Наприклад, не лише з коренем-домінантою **вовк-**, реалізованим у словах *вовк*, *вовківня*, *вовкодух*, а й з його аломорфами **вовч-** (*вовч-ий*) і **вовц-** (*вовц-юг-а*). Як аломорфи виділено й корені запозичених слів, що походять від спільного етимона, напр.: **аква-** *аква-мобіль*, **акве-** *акве-дук2*, **акварель-** *акварель*, **акваріум-** *акваріум*, **аквар-** *аквар-ид4-у1*, **акваторіј-** *акваторіј-а1*, **аквафорт-** *аквафорт-а1* (усі від лат. *aqua* «вода»).

5. Створено індекс поліфункціональних морфем, тобто морфем, здатних виявляти в словах української мови належність до різних функціональних класів. Поліфункціональними можуть бути префікси, які в слові виступають у позиціях, властивих кореню (P→R): *гіпер-функціј-а1* і *анти-гіпер-он7*; корені, які стають суфіксами (R→S): *гіл-о-зој-ізм* і *мет-ил* (з грец. *ύλη* «речовина, матерія»); інтерфікс-міжкоренева прокладка в позиції суфікса (I→S): *електр-о-при-лад* і *сі2-ль1-електр-о3*; флексія у позиції суфікса (F→S): *ні1-ч2-ого1* і *а7-ні1-ч2-ог-ісіньк-о4*.

Генеральний реєстр МСФ в нинішній версії містить 170 220 слів (обсяг версії 1988 — 1991 рр. — 166 385 слів). Серед них іменників — 72276, дієслів — 44162, крім того, окремо подано 10135 дієприкметників, 1801 дієприслівник і 622 предикативи, 32217 прикметників, 7525 прислівників, 484 вигуки, 253 частки, 207 прийменників, 200 займенників, 188 числівників, 150 сполучників.

Слова в базі даних МСФ подано в двох формах запису: орфографічній (без відомостей про їхню морфемну структуру та функціональні характеристики — наявність у словниках-джерелах фонду з певною кількістю значень чи абсолютною частотою вживання, частиномовну належність) і в морфемній (з відомостями про складники слова, їхню одно- чи багатозначність та функціональні характеристики слова). У словах за правилами синхронного морфемного аналізу виділено 5 класів морфем: корені (R), префікси (P), суфікси (слово- і формотворчі, до них залучено і дієслівний постфікс **-ся**) (S), флексії (F) і в складних словах-композиціях — сполучні голосні (інтерфікси, або міжкореневі прокладки) (I). Кожен клас морфем позначено спеціальним маркером. Корінь подано в скісних дужках: /дім/. Префікси в простому слові виділено знаком & (амперсант): &зі/лік/, якщо їх більше одного, то вони один від одного відокремлені

знаком + у послідовності літер у межах між знаками & і /, пор.: *&дó+но/відь/**. У складних словах префікси, розташовані між коренями, позначено символом :, пор. *&/авіа/:з/в'яз/ók**. Суфікси в простому слові містяться між знаками / і астериском, що позначає флексію, або комою як показником кінця незмінюваного слова в записі бази даних МСФ, напр.: */форт/ісимо, /уч/ень**. Якщо суфіксів більше одного, то вони також відокремлені один від одного знаком + у послідовності літер між знаками / і * чи , напр.: */уч/і+тель**, */а//ні/тріш/ки,*. Між скісними дужками без інших символів у складних словах розміщено сполучні голосні, напр.: */благ/о/род/н*ій*. Якщо перша основа складного слова має суфікс, то між суфіксом і сполучною голосною стоїть знак =, напр.: */дв/ој=e/мужжж/*я*. Якщо між скісними дужками стоїть один суфікс, то перед ним подано знак +, напр.: */жу/+ми:-но/жу/ва+ми, /дур/+и/світ/**. Перед флексіями як у простих, так і в складних словах стоїть знак *, пор.: */уч/ен+іц*я*, цей знак без літер після нього позначає нульову флексію, пор.: */чит/á+ч**.

У слові обов'язково відзначено основний наголос. У складних словах-юкстапозитах, або результатах словоскладання наголос подано на кожному простому слові, напр.: */дўм/а+ми-/зад/á+ми*. Збережено дефіс у складних словах, проте він не бере участі у розмітці морфемної будови слова в базі даних МСФ. Для унаочнення йотації, що відбувається на морфемних швах, до запису морфемної будови слова введено літеру *j*, пор.: */травј/'ан*ій*. Знак апострофа збережений для можливості автоматичного переведення морфемного запису слова в орфографічний і навпаки.

Завдяки новій інформаційно-пошуковій системі «Український глосарій» можна видобути з бази даних МСФ відомості не лише про структуру окремого слова, склад окремих класів морфем або моделей морфемної структури слів, як це уможлиблювала система «МОРФОЛОГ», а й про типологію морфемної та словотвірної структури українських слів на різну глибину їхнього аналізу, а саме: про моделі афіксальних оточень коренів, типи докореневих і післякореневих частин слів (префіксальних і суфіксальних ланцюжків), про моделі словотвірних рядів і гнізд.

Параметри моделювання будови українського слова, застосовані в записах бази даних МСФ, дають можливість користувачу-досліднику працювати з базою даних на різних рівнях узагальнення мовного матеріалу: від конкретної морфемі або конкретного слова як впорядкованої сполуки морфем, моделі його морфемної структури до моделей класів морфем чи слів. Ось, наприклад, які можливості система «Український глосарій» надає для роботи з афіксальними моделями слів (Рис. 1).

Афіксальна модель слова становить сполуку конкретного афікса (афіксів) з будь-яким коренем. Узагальнене подання коренів дає змогу встановити весь спектр можливого розподілу того чи того афікса або афіксосполуки в слові. До складу афіксальної моделі можуть входити афікси як одного, так і різних морфемних класів (префіксів і суфіксів). При цьому, афіксальним класом слів називаємо сукупність афіксальних моделей, властивих певному афіксу. Модель афіксального класу слів

Модель	Морфем	Слів
##/и2+лиц1*е	4	6
##/и2+лиц4+н11*ий	5	1
##/ил1+ізм2*	4	1
##/ил4+іт9*	4	1
##/иліj*а	3	1
##/и2+лк1*а	5	17
##/и2+лк5*и	4	1
##/и2+л6+к8*о	5	1
##/и2+лк5+ов3*ий	5	1
##/илн*о	4	5
##/ил2*о	3	49
##/ил4=о/##/и	5	1
##/ил4=о/##/ил4*	6	1
##/ил2*о2-##/ок10*	6	1
##/ил4+ов3*ий	4	5
##/и2+л15=о:від/##/ник3*	8	1
##/и2+л6+ок6*	5	1
##/и2+л1+оньк*а	5	1
##/и2+л15=о:про1/##/*	7	1
##/и2+лоч2+к4*а	6	2
##/ил4+ува+нн1*я	5	1
##/ил4+ува+ти	4	1
##/и6+льн2*а	4	2
##/и2+льн2*ий	4	77
##/и2+льн2+ик10*	5	63
##/и6+льн2+ик7*-с/##/д1*	9	1
##/и6+льн2+иць2+к11*ий	6	1
##/и2+льн2+иць8*я	6	45
##/и6+льн2+ич10+ок2*	6	1
##/и2+льн2+ість*	5	3
##/и2+льн1*о	4	3
##/и2+льн2=о-##/а1+льн2*ий	8	1
##/и2+льн2=о-##/ац1+ій4+н11*ий	9	1

Рис. 1. Меню вікна «Афіксальні моделі»

складається з узагальненого символу будь-якого кореня **R** та сукупностей усіх моделей з певним афіксом, реалізованих у словах МСФ. Представлення морфемної структури слова як послідовності символів класів морфем, що його складають, у лінійному записі ми назвали *символьною*, або *символьно-цифровою моделлю*, оскільки, якщо в слові більше однієї морфемі певного класу стоять поруч, то символ такого класу подаємо в записі один раз із цифрою-показником кількості таких морфем. Наприклад, афіксальний клас, очолений суфіксом **льн-** зі значенням ознаки (**льн2**), містить два підкласи афіксальних моделей слів за їхньою частинимовною належністю: прикметники (*/плав1/а1+льн2*ий1*) та прислівники (*/благ/а1+льн2+о2*). Система «Український глосарій» дає змогу користувачеві уточнювати склад афіксальних моделей, задаючи певну кількість коренів у слові (від 1 до 7), позицію афікса відносно кореня, а отже, вивчати афіксальну структуру як простих, так і складних слів із різними комбінаціями аналізованого афікса в різних його слівних позиціях. Завдяки символно-цифровій моделі комп'ютер «стискає» понад 170 тис. конкретних слів генерального реєстру МСФ у 763 моделі простих і складних слів, з них для простих (з одним коренем) слів моделей виявлено всього 76. Одержані моделі морфемної будови унаочнили правила конструювання з морфем українського слова, або правила морфемної граматики української мови. Н.Ф. Клименко і Є.А. Карпіловська за допомогою

таких моделей з'ясували, що основу українського лексикону становлять слова з 3 — 5 морфемами, що в простому слові наявна асиметрія префіксальної і суфіксальної частин, яка відбиває флективний тип української мови, зосередження граматичної інформації в кінці слова. Натомість складному слову властива ритмічна симетрія, тобто повторюваність певних типів морфемосполук [17].

Розгортання моделей від мінімальної, що містить тільки кореневу морфему, до максимальної, якою для простого слова є модель з 11 морфем (*не-о-по-да-т-к-ов-ува-н-ість-0*), а для складного — з 14 морфем (*но-ста-ч-а-льн-иць-к-о-за-гот-ів-ель-н-ий*), уможливило й моделювання процесів породження з морфем слів окремих частин мови. Для такого моделювання було використано модифікований для морфемної структури слова паралелограм П. Менцерата [25]. Така модель у наших дослідженнях отримала назву *морфемна сітка*. Для однокорневих слів будуємо її у два етапи. Спершу збираємо всі символно-цифрові моделі морфемної структури реальних слів мови і розміщуємо їх на осях сітки-паралелограма, що виходять з мінімальної за кількістю морфем, ядерної моделі, за ступенями ускладнення докореневої (префіксальної) і післякореневої (суфіксально-флексійної) частини ядерної моделі. На другому етапі неминує неповну сітку доповнюємо пустими клітинами, які унааявнюють можливі, але не реалізовані моделі морфемної будови слова цієї частини мови. На рис. 2 подано морфемну сітку простих іменників української мови. Коло кожної реалізованої моделі стоїть кількісний показник її потужності в базі даних МСФ. Сірим кольором і зірочкою позначено потенційні моделі морфемної будови українських іменників. Слів такої морфемної будови не виявлено в МСФ.

Як бачимо на рис. 2, основу конструювання морфемної структури українського іменника становлять моделі з 3 — 5 морфемами. Вони властиві словам, породженим на перших 2 — 3 тактах деривації. Зі зростанням кількості складників моделі морфемної структури слова падає її активність. У морфемній структурі слова діє закон семіотичної переваги, а саме: невелика кількість моделей охоплює переважну кількість реальних слів мови, що слугували основою для моделювання. Так, на поданій морфемній сітці простих українських іменників 7 моделей із 23 реальних і 9 потенційних (разом 32 можливі моделі морфемної структури простих іменників) реалізовано в 29 643 словах із 31 795 залучених до моделювання, або в 93, 2% охопленого фактичного матеріалу. Морфемні сітки створено також для дієслів, прикметників і прислівників [8].

Нова система для роботи з базою даних МСФ надає можливості для вивчення складу афіксальних моделей слів у гніздах різних типів: корневих, словотвірних і мішаних, коренево-словотвірних. Одержати їх можна, задавши конкретний корінь. Наприклад, для 368 слів із коренем **мов-** та його аломорфами **мів-** і **мовл-**, зібраних під вихідним словом цього словотвірного гнізда *мова*, система виявила 53 моделі його афіксального оточення, реалізовані в сучасній українській мові, з яких 16 моделей властиві простим сло-

*3PR	*2PR	*PR	R (280)
3PRF (2)	2PRF (89)	PRF (1650)	RF(5732)
3PRSF (10)	2PRSF (155)	PRSF (2807)	RSF (7548)
3PR2SF (7)	2PR2SF (440)	PR2SF (4532)	R2SF (5681)
3PR3SF (3)	2PR3SF (119)	PR3SF (947)	R3SF (1693)
*3PR4SF	2PR4SF (6)	PR4SF (28)	R4SF (332)
*3PR5SF	*2PR5SF	PR5SF (3)	R5SF (10)
3PR6SF (1)	*2PR6SF	*PR6SF	*R6SF

Рис. 2. Морфемна сітка простих іменників української мови

вам із коренем **мов-**. Такі афіксальні моделі можуть містити від 3 до 6 морфем: **PRF** змова, умова, **RSF** мовний, мовонька, **2PRF** передумова, **PR2S** вимовити, **2PRSF** мовник, **2PR2S** невідмовно, зумовити, **PR3S** перемовитися, **3PR2SF** невимовність, по-змовницькому, **PR4S** домовившись та інші. Наповнення моделей дає змогу з'ясувати їхню потужність у реалізації слів із цим коренем, а також широту спектру їхньої частиномовної належності чи, інакше, їхню діагностичну силу для слів певної частини мови. За останнім параметром моделі **PRF** і **2PRF** виявилися діагностичними для іменників, а **PR2S**, **PR3S** — для дієслів. Найпотужнішою для простих слів із коренем **мов-** є за матеріалами словників-джерел формування МСФ афіксальна модель **PRSF**, яка властива 34 словам: іменникам (*відмовка, промовець, розмовонька*) та прикметникам (*міжмовний, прамовний, розмовний*).

Користувачі МСФ можуть одержати відомості не лише про наявні в сучасній українській мові типи морфемної будови слів із певними моделями до- і післякореневої її частини, а й про типи в цілому афіксального оточення певного кореня. Наприклад, прикметниковий суфікс **-льн2** (Рис. 1) може займати позицію перед флексією (у прикметниках — *гостр-и-льн-ий*) або перед іншим суфіксом (іменника чи прислівника — *м'я-льн-иц-я, віт-а-льн-о*), а також приєднуватися безпосередньо до кореня (*гни-льн-ий*) чи до інших суфіксів основи слова (*бриз-к-а-льн-ий, баланс-ува-льн-ий*). У МСФ для кожної афіксальної моделі подано кількісні показники її продуктивності, які доводять роль такої моделі в сучасному українському морфологічному словотворенні. Наприклад, модель **/#/уват2*ий** властива 169 прикметникам і 5 іменникам — субстантивованим прикметникам на взір *винуватий, глистуватий, глупуватий, сивуватий, собакуватий*.

Якщо афіксальні моделі слів ґрунтовано на формантоцентричному підході до систематизації української лексики, то моделі словотвірних гнізд засновано на коренецентричному підході. Вони дають змогу вивчати потенціал певних коренів у процесах словотворення, типові й відмінні риси будови словотвірних гнізд. Склад гнізд упорядковано за зростанням загальної кількості морфем у словах, а в межах однакової кількості морфем — за зростанням кількості коренів.

Із розбудовою фактичної бази МСФ постійно тривала робота з розв'язання на її основі теоретичних і практичних завдань сучасної української морфеміки та словотворення. Ця дослідницька праця мала своїм вивершенням низку як теоретичних розвідок — монографій, посібників, статей, так і нових для української і загалом слов'янської лексикографії морфемних та словотвірних словників, укладених за допомогою комп'ютера. 1998 р. світ побачив частотно-валентний «Словник афіксальних морфем української мови», в якому всебічно було описано 817 українських афіксів: 145 префіксів і 672 суфікси. Його разом з програмістами Т.І. Недозим і В.С. Карпіловським уклали Н.Ф. Клименко (префіксальну частину) і Є.А. Карпіловська (суфіксальну частину). На основі формальних, позиційних та комбінаторних властивостей афіксів у префіксальній частині було автоматично здійснено ототожнення морфем, або зведення їх у ряди аломорфів із певними домінантами, а в суфіксальній частині розмежовано омографи. Завдяки такому впорядкуванню афіксальних морфем вдалося з'ясувати потенціал формального й семантичного варіювання кожної з них. Наприклад, найчисленнішим виявився аломорфний ряд з домінантою — префіксом *з-*. Він у різних внутрішньослівних позиціях та оточеннях має 7 формальних варіантів: *с-* (*стискати*), *зі-* (*зійти*), *із-* (*ізнести*), *зо-* (*зогрівати*), *со-* (*сотворити*), *зу-* (*зупинити*), *іс-* (*ісказати*). В аломорфних рядах префікси розміщено за спадною кількістю слів із ними в МСФ. Найпотужніший аломорф і стає домінантою ряду.

Довжина рядів суфіксів-омографів, як виявилось, на кілька порядків більша. Наприклад, суфікс *-к-* може в українському слові мати кілька десятків значень: «ознака» (*стійкий*), «особа чоловічої статі» (*сонько*), «особа жіночої статі» (*українка*), «опредметнена дія» (*сварка*), «результат дії» (*знахідка*), «речовина» (*сірка*), «рослина» (*квітка*) та ін. Матеріали цього словника дають змогу виявити не лише шкалу варіювання форми та значення афіксів, а й встановити неваріабельні морфемні на зразок префіксів *ви-*, *за-* чи суфіксів *-ти* (єдиний в українській мові показник інфінітива), *-г-* (*нудьга*). До уваги, втім, бралися лише значення суфіксів, реалізовані щонайменше в парі слів.

2002 р. опубліковано «Кореневий гніздовий словник української мови» Є.А. Карпіловської, фактичним підґрунтям якого також став МСФ. Авторка поставила собі на меті виявити системотвірний потенціал омографічних коренів в українському лексиконі. У генеральному реєстрі МСФ вона виділила 653 об'єднання коренів-омографів різної чисельності — від 2 до 14 коренів спільної форми з різним значенням. Довкола них

об'єдналися в гнізда різних типів понад 72 тис. слів. Слова з такими коренями, питомими й запозиченими, утворювали *кореневі, словотвірні, мішані*, або *коренево-словотвірні й потенційні*, або *нульові* гнізда, гнізда-«зародки», представлені лише їхнім базовим словом. У кореневі гнізда на відміну від гнізд словотвірних збиралися слова зі спільним коренем, які не пов'язані в українській мові відношеннями похідності, на зразок питомих слів *полий, ополистий, половоддя*, що втратили свою твірну одиницю — прикметник *полий* у значенні «повний». Коренево-словотвірні гнізда сполучали властивості кореневих і словотвірних гнізд, тобто демонстрували набуту або ще не втрачену здатність деяких членів кореневих гнізд до дальшого словотворення. Урахування ж потенційних гнізд дало змогу вповні представити картину реалізації в українському лексиконі коренів певної форми, здатних виражати різні значення. Подана в словнику модель українського лексикону як системи різнотипних гнізд унааявила динаміку розвитку слів із певними коренями, їхню питому вагу в мові, стан розпрацювання певних понять у її когнітивному просторі. Крім того, омографічні корені як диференційні ознаки морфемної структури слова стали точками опертя для моделювання ділянок українського лексикону, які вони об'єднують разом зі своїми омографічними або неомографічними аломорфами. У такий спосіб встановлено їхню системотвірну роль в українському лексиконі, а також практичне значення для укладання нових пояснювальних словників української мови та комп'ютерного опрацювання українських текстів. Таку модель для простору українського лексикону як сукупності різнотипних гнізд, створюваного омографічними коренями **пол-** та їхніми аломорфами, подаємо на рис. 3.

Запропонована модель організації українського лексикону за коренями-омографами у вершинах гнізд різних типів дала змогу встановити, що 22 омографічні корені-домінанти гнізд (вони властиві базовим словам гнізд і виділені великими літерами) об'єднують 534 слова. Часом гнізда з далекими за своєю семантикою коренями може об'єднувати одне похідне слово з коренем-аломорфом, як, наприклад, композит *біл-опол-я* (біла тополя, *Populus alba* L.) з омографом кореня **топол-**.

Нові процедури моделювання морфемної і словотвірної структури слів, побудови за формальними та семантичними відношеннями між словами складних словотвірних одиниць системи мови — гнізд і рядів похідних одиниць — підтвердили ефективність інтегрального підходу до аналізу лексики. Вони на прикладі можливостей організації слів за різними ознаками їхніх форми та значення підтвердили слушність думки І.І. Ковалика, висловленої в статті 1983 р. «Семантична функція кореня в словотвірному гнізді», про те, що «результати детального комплексного дериватологічного вивчення системи словотвірних гнізд у сучасній українській мові стануть у великій пригоді українським лексикографам, сприятимуть удосконаленню лексикографічної культури при тлумаченні лексико-семантичної структури словникового складу сучасної української мови» [19: 334].

пол ¹ -	ПЛ ¹ -	піль ¹ -	пілл ¹ -			
	ПЛ ² -					
ПОЛ ² -	піл ³ -	піль ² -				
ПОЛ ³ -	піл ⁴ -	піль ³ -	пілл ² -	поль ¹ -		
ПОЛ ⁴ -	ПЛ ⁵ -	ПЛЬ ⁴ -		поль ² -		
ПОЛ ⁵ -		піль ⁵ -		поль ³ -		
ПОЛ ⁶ -						
ПОЛ ⁷ -			ПЛЛ ³ -			
ПОЛ ⁸ -				поль ⁴ -		
ПОЛ ⁹ -				поль ⁵ -		
пол ¹⁰ -			поль ⁶ -	ПОЛІС ¹ -	політ ¹ -	полід-
					ПОЛІТИК-	політ ² -
						політич-
пол ¹¹ -			поль ⁷ -		ПОЛО ¹ -	
пол ¹² -					ПОЛО ² -	
пол ¹³ -			ПОЛЬ ⁸ -			
			поль ⁹ -		ПОЛЮС-	поляр-
пол ¹⁴ -					ТОПОЛ-	тополь-
				ПОЛІС ² -		
				ПОЛІС ³ -		

Рис. 3. Модель організації у сучасному українському лексиконі гнізд слів з коренями-омографами *пол-* та їхніми аломорфами

Опрацювання фактичної бази МСФ дало змогу у низці колективних та індивідуальних праць його розробників [8 — 9; 11 — 12; 16 — 17] встановити й важливі в теоретичному плані закономірності морфемної будови сучасного українського слова. Так, її довжина відповідає оптимальному обсягу оперативної пам'яті людини й корелює з відомою гіпотезою В. Інґве [4], згідно з якою оптимальна для запам'ятовування глибина слова і загалом мовного знака становить 7 ± 2 одиниці. Переважна більшість простих (однокореневих) слів української мови містить 4 ± 1 морфему. У морфемній будові простих слів післякоренева (суфіксальна) частина переважає докореневу (префіксальну), а отже, виявляє асиметрію. Це підтверджує флективний тип української мови, за якого вирізняльною ознакою будови слова є зосередження словотвірної та граматичної інформації після його кореня, у кінці слова. Найбільша кількість префіксів в українському слові становить 4 морфеми (*по-на-з-доганяти*, *до-не-в-по-їду*), а суфіксів — 6 (*неопода-т-к-ов-ува-н-ість*, *матер-і-ал-із-ува-ти-ся*).

Інтенсивний розвиток української мови в кінці ХХ — у перших десятиліттях ХХІ ст. спонукає до постійного оновлення реєстру МСФ, його програмного забезпечення. Фонд слугує надійним фактографічним та інструментальним підґрунтям для створення категорійно-функціональної морфемної та дериваційної граматики сучасної української мови. Її засади вже сформовано. Нині триває робота над укладанням «Великого морфемно-словотвірного словника української мови», який доповнить модель гніздової організації сучасного українського лексикону, реалізовану в «Кореневому гніздовому словнику української мови» Є.А. Карпіловської, «Шкільному словотвірному словнику сучасної української мови» Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської, Л.П. Кислюк (2005) та ідеографічному словнику нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації», який уклали колектив відділу структурно-математичної лінгвістики (2013). Розвиток фактичної бази МСФ та засобів її опрацювання відкриває перспективу нових теоретичних і прикладних досліджень з морфеміки та словотворення української мови, для вивчення ресурсів української номінації та її розвитку, укладання нового покоління словників української мови. Моделі українських слів, створювані на різних етапах виконання цих дослідницьких завдань, сприяють їхньому успішному розв'язанню та одержанню нової інформації про будову і функціонування системи сучасної української мови, про розвиток її структури. Ці моделі становлять результат узагальнення наших знань про форму, зміст і вживання сучасного українського слова в різних ситуаціях комунікації, з різною метою і водночас слугують засобом здобування нового знання про нього.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гриднева Л.М. Дистрибуция графем и порождение слога в современном украинском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.21. Киев, 1973.
2. Грязнухіна Т.О., Клименко Н.Ф., Комарова Л.І., Муравицька М.П., Пешак М.М. Морфемна структура слова. Київ, 1979.
3. Заплаткина Н.И. Графемная структура односложных слов в славянских языках (русском, украинском, белорусском, болгарском, сербском, чешском, словацком и польском): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.21. Киев, 1975.
4. Ингве В. Гипотеза глубины. *Новое в лингвистике*. Москва, 1965. Вып. 4. С. 126 — 138.
5. Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. Москва, 1981.
6. Карпіловська Є.А. Вступ до прикладної лінгвістики: Комп'ютерна лінгвістика. Донецьк, 2006.
7. Карпіловська Є.А. Конструювання складних словотворчих одиниць. Київ, 1990.
8. Карпіловська Є.А. Морфемна сітка як інструмент дослідження будови слова. *Українське мовознавство*. Київ, 1992. Вип. 19. С. 100 — 110.
9. Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. Київ, 1999.
10. Карпіловська Є.А., Карпіловський В.С. Автоматизація побудови нових лінгвістичних об'єктів. *Мовознавство*. Київ, 1986. № 6. С. 63 — 67.
11. Клименко Н.Ф. Морфемна структура слова як одиниця типологічного опису мов. *Мови європейського культурного ареалу: Розвиток і взаємодія*. Київ, 1995. С. 199 — 215.
12. Клименко Н.Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. Київ, 1998.

13. Клименко Н.Ф. Про невикористані можливості словотвору української мови. *Н.Ф. Клименко. Вибрані праці*. Київ, 2014. С. 526 — 534.
14. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. Київ, 1973.
15. Клименко Н.Ф. Структурно-математична лінгвістика. *Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України — 75, 1930 — 2005: Матеріали до історії*. Київ, 2005. С. 297 — 314.
16. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Морфеміка слов'янських мов як об'єкт типологічного вивчення. *Мовознавство*. Київ, 1998. № 2 — 3. С. 117 — 133.
17. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Морфемні структури слів у сучасній українській літературній мові. *Мовознавство*. Київ, 1991. № 4. С. 10 — 21.
18. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Комарова Л.І. та ін. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система. *Мовознавство*. Київ, 1990. № 6. С. 41 — 50.
19. Ковалик І.І. Семантична функція кореня в словотвірному гнізді. *Іван Ковалик. Вчення про словотвір. Вибрані праці*. Івано-Франківськ — Львів, 2007. С. 326 — 346.
20. Перебейнос В.И., Грязнухина Т.А., Дарчук Н.П. и др. Морфологический анализ научного текста на ЭВМ. Киев, 1989.
21. Перебейнос В.И. Роль моделей в разграничении значений многозначного глагола: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.04. Москва, 1962.
22. Статистичні параметри стилів. Київ, 1967.
23. Шаумян С.К., Соболева П.А. Основания порождающей грамматики русского языка: Введение в генотипические структуры. Москва, 1968.
24. Klymenko N., Karpilovska E. Computer Morpheme-Word-Formative Database of the Ukrainian Language and Its Applications. *Journal of Quantitative Linguistics*. Lisse, 1994. Vol. 1. No. 2. P. 113 — 131.
25. Menzerath P. Die Architektonik des deutschen Wortschatzes. *Phonetische Studien*. Bonn, 1954. № 3.

REFERENCES

1. Gridneva, L.M. (1973). Distribution of graphemes and generation of syllable in the Modern Ukrainian language. Author's abstract. dis... Candidate philol. sciences. Kiev (in Rus.).
2. Gryaznukhina, T.O., Klymenko, N.F., Komarova, L.I., Muravycka, M.P., Peshchak, M.M. (1979). Morphemic structure of word. Kyiv (in Ukr.).
3. Zaplatkina, N.I. (1975). Graphemic structure of monosyllabic words in Slavonic languages (Russian, Ukrainian, Byelorussian, Bulgarian, Serbian, Czech, Slovak and Polish). Author's abstract. dis ... Candidate philol. sciences. Kiev (in Rus.).
4. Ingeve, V. (1965). Hypothesis of depth. *New in linguistics*, 4, 126 — 138 (in Rus.).
5. Karaulov, Iu.N. (1981). Linguistic construction and thesaurus of literary language. Moscow (in Rus.).
6. Karpilovska, Ie.A. (2006). Introduction to Applied Linguistics: Computational Linguistics. Donetsk (in Ukr.).
7. Karpilovska, Ie.A. (1990). Construction of complex derivative units. Kyiv (in Ukr.).
8. Karpilovska, Ie.A. (1992). Morphemic net as the instrument for study of word structure. *Ukrainian linguistics*, 19, 100 — 110 (in Ukr.).
9. Karpilovska, Ie.A. (1999). Suffixal subsystem of Modern Ukrainian Literary language: structure and realization. Kyiv (in Ukr.).
10. Karpilovska, Ie.A., Karpilovskiy, V.S. (1986). Automatization of new linguistic objects construction. *Linguistics*, 6, 63 — 67 (in Ukr.).
11. Klymenko, N.F. (1995). Morphemic structure as a unit of typological description of languages. *Languages of European cultural area: Development and interaction*. P. 199 — 215. Kyiv (in Ukr.).
12. Klymenko, N.F. (1998). Foundations of morphemics of Modern Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
13. Klymenko, N.F. (2014). About unused possibilities of Ukrainian word-formation. *N.F. Klymenko. Selected works*. P. 526 — 534. Kyiv (in Ukr.).
14. Klymenko, N.F. (1973). System of Affixal word-formation of Modern Ukrainian Language. Kyiv (in Ukr.).

15. Klymenko, N.F. (2005). Structural-Mathematical Linguistics. *O.O. Potebnya Institute of Linguistics of NAS of the Ukraine — 75, 1930 — 2005: Materials for history*. P. 297 — 314. Kyiv (in Ukr.).
16. Klymenko, N.F., Karpilovska, Ie.A. (1998). Morphemics of Slavonic languages as an object for typological study. *Linguistics*, 2 — 3, 117 — 133. Kyiv (in Ukr.).
17. Klymenko, N.F., Karpilovska, Ie.A. (1991). Morphemic structures of words in Modern Ukrainian Literary language. *Linguistics*, 4, 10 — 21. Kyiv (in Ukr.).
18. Klymenko, N.F., Karpilovska, Ie.A., Komarova, L.I. and others. (1990). Morphemic-word-derivative fund of the Ukrainian language as research and informative-reference system. *Linguistic*, 6, 41 — 50. Kyiv (in Ukr.).
19. Kovalyk, I.I. (2007). Semantic function of root in the word-formative family of words. *Ivan Kovalyk. Doctrine of word-formation. Selected works*. P. 326 — 346. Ivano-Frankivsk — Lviv (in Ukr.).
20. Perebejnos, V.I., Gryaznukhina, T.A., Darchuk, N.P. and others (1989). Morphological analysis of scientific text on the computer. Kyiv (in Rus.).
21. Perebejnos, V.I. (1962). Role of models in the separation of meanings of polisemantic verb. Author's abstract. dis ... Candidate philol. sciences. Moscow (in Rus.).
22. Statistical parameters of styles. (1967). Kyiv (in Ukr.).
23. Shaumyan, S.K., Soboleva, P.A. (1968). Foundations of generative grammar of Russian language: Introduction into genotypic structures. Moscow (in Rus.).
24. Klymenko, N., Karpilovska, Ie.A. (1994). Computer Morpheme-Word-Formative Database of the Ukrainian Language and Its Applications. *Journal of Quantitative Linguistics*, 1, 2, 113 — 131. Lisse.
25. Menzerath, P. (1954). Die Architektonik des deutschen Wortschatzes. *Phonetische Studien*, 3, 131. Bonn.

Статтю отримано 02.01.2019

Ie.A. Karpilovska

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE ACHIEVEMENTS OF ACADEMIC STRUCTURAL AND MATHEMATICAL LINGUISTICS IN THE MODELLING OF UKRAINIAN WORD

Achievements of Ukrainian academic structural and mathematical linguistics in the modelling of the formal-semantic structure and the functioning of the Ukrainian word are considered in this article. Particular attention is paid to the studies of the first scientific center in this area of research in Ukrainian academic linguistics — Department of structural and mathematical linguistics of the O.O. Potebnya Institute of Linguistics at the Academy of Sciences of the UkrSSR (now — group in the department of lexicology, lexicography and structural and mathematical linguistics of the Institute of Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine). The development of research on modelling of various types of the structures of the Ukrainian word is studied: graphemic, syllabic, morphemic, and word-formative. The role of computer morphemic-word-formative fund of the Ukrainian language in the Institute of Ukrainian language of the National Academy of Sciences of Ukraine in determining the laws of the structure of the Ukrainian word is emphasized. This fund is a linguistic computer system with informative-reference, research and teaching functions. A special information retrieval system for working with the fund enables the obtaining of information about separate word as well as about its components and word complexes.

Keywords: *system of language, structure of language, structural linguistics, mathematical linguistics, computational linguistics, model of word.*

УДК 811.2'27

С.О. Соколова

Інститут української мови НАН України, м. Київ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ*

У статті стисло викладено основні етапи розвитку української соціолінгвістики та накреслено її завдання на сучасному етапі. Серед першочергових завдань, які стоять перед фахівцями Інституту, названо: дослідження мовної ситуації в країні та особливостей мовних практик за регіонами, стану функціонування української мови в суспільстві за проблемними напрямками, вивчення структурно-семантичних особливостей та варіантності української мови в умовах бі- та полілінгвізму із застосуванням соціолінгвістичних методів, впорядкування термінологічного апарату соціолінгвістики на українському мовному ґрунті, створення бази даних зразків усного мовлення, поширення знань про українську мову та соціолінгвістичні процеси, пов'язані з нею, в українському суспільстві й за кордоном.

Ключові слова: соціолінгвістика, макро- та мікросоціолінгвістика, мовна ситуація, мовна політика, соціологічні методи, усне мовлення, термінологія соціолінгвістики, поширення соціолінгвістичних знань.

Соціолінгвістика — відносно молода наукова галузь, її назву пов'язують з іменем американського соціолога Г. Каррі, який запропонував відповідний термін у 1952 р.¹, проте соціальні аспекти мови були об'єктом зацікавлення вчених і раніше, а деякі думки з цього приводу видатного мовознавця О.О. Потебні², уперше оприлюднені у 1913 р.³,

¹ Н.С. Currie. A projection of socio-linguistics: the relationship of speech to social status. «Southern Speech Journal», 18, 28 — 37, 1952 (Посилання В. Брайта) [1].

² Саме від лінгвістичних праць О. Потебні, М. Драгоманова, І. Франка починає відлік Г.П. Мацюк, визначаючи етапи розвитку української соціолінгвістичної традиції [6: 19].

³ Історію написання і публікації фрагмента «О национализме», опублікованого 1913 р. як частину тексту третього видання праці О.О. Потебні

© С.О. СОКОЛОВА, 2019

звучать для української соціолінгвістики надактуально дотепер, зокрема такі: «Есть два рода националистов: стоящие на точке поглощающих (А) и — на точке поглощаемых (Б). Нравственности, правды больше на стороне последних; о первых большею частью, можно сказать: «Може ти, москалю, і добрий чоловік, та шенелія (resp. теорія) твоя злодій». Они носятся с сознанием своего превосходства: их путь к идеалу человеческого развития — лучший; кто упирается идти, куда они гонят, тот грешит против Провидения, против разума истории» [9: 71].

У кінці ХІХ — на початку ХХ ст. для українського мовознавства надважливими соціолінгвістичними проблемами, хоча й не виокремленими у спеціальну галузь мовознавства, були проблеми корпусного планування української мови (створення картотек для словників і власне словників, обговорення Правопису, впорядкування термінології).

«Офіційне» зародження української соціолінгвістики датоване 60-ми роками минулого століття, що й зафіксовано у відповідній статті «Соціолінгвістика» енциклопедії «Українська мова» [2: 654], щоправда, Л.Т. Масенко називає таку періодизацію «хибною проекцією історії відповідної галузі російського мовознавства на українську ситуацію» [5: 15], і така позиція має певне підґрунтя, оскільки щодо російської мови тоді справді активізувалося вивчення соціально зумовлених змін, розмовного мовлення тощо, українські ж учені, звертаючись до таких проблем, як мовна політика і мовне планування (будівництво), зв'язок мови з ідеологією і культурою, двомовність, взаємодія мов (60-ті — поч. 80-х рр. ХХ ст.), мушили обстоювати тогочасну офіційну політику й ідеологію — зближення націй і мов, посилення позицій російської мови тощо, а соціальні аспекти функціонування української мови, динаміку мовних змін не вивчали взагалі.

Водночас, справжні соціолінгвістичні дослідження українські вчені в радянській Україні могли здійснювати лише на матеріалі мов (зокрема й української), які функціонували в інших країнах. До них належать праці Ю. Жлуктенко «Українсько-англійські міжмовні відносини. Українська мова у США і Канаді» (1964), «Мовні контакти. Проблеми інтерлінгвістики» (1966), «Українська мова на лінгвістичній карті Канади» (1990). У підручнику «Загальне мовознавство» С.В. Семчинського (1988), який сам вивчав українсько-румунські мовні контакти, у розділі «Мова і суспільство» є окремі підрозділи «Територіальна і соціальна диференціація мови» і «Соціолінгвістика». О.Б. Ткаченко, переймаючись долею української мови, створив працю про мертву фіно-угорську мову «Мерянський язык» (1985), але його оригінальна соціолінгвістична класифікація мов оприлюднена лише на початку 2000-х спочатку у статті, а потім у монографії «Українська мова і мовне життя світу» (2004), яка згодом

«Мысль и язык», уперше виданої 1862 р., подано за даними Ю. Шевельова [17: 8]. У виданнях праць О.О. Потебні радянського періоду цей фрагмент відсутній, його вміщено у збірнику статей і фрагментів, упорядкованому Ю. Шевельовим [9].

увійшла до його фундаментальної праці «Українська мова: сьогодення й історична перспектива» [16].

Результати об'єктивних досліджень мовної ситуації в Україні на той час могли бути надруковані лише за кордоном. До таких праць належать книги: І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», написана 1966 р. (В УРСР вона нелегально поширювалася в машинописних копіях, проте неодноразово видавалася за межами Радянського Союзу. В Україні цей твір опубліковано лише 1990 р. у журналі «Вітчизна», а окремою книгою вперше видано 1998 р.); Ю. Шевельова «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 — 1941). Стан і статус» (оригінал написано англійською мовою і видано 1989 р., а українською, в перекладі Оксани Соловей, опубліковано в нью-йоркському видавництві «Сучасність» 1987 р.); «Так нас навчали правильних проізношень», уперше опублікована у журналі «Сучасність» (1986) під заголовком «Українська мова в себе вдома сьогодні й завтра»; В. Чапленка «Мовна політика більшовиків на Україні в 1950 — 60-х рр.» (Чикаго, 1974); Р. Смаль-Стоцького «Українська мова в Советській Україні» (перше видання — Варшава, 1936, друге, доповнене — Нью-Йорк — Торонто — Сідней — Париж, 1969). Усі ці автори могли користуватися даними з відкритих джерел, зокрема офіційних переписів населення, наявними публікаціями, власними враженнями та спогадами, свідченнями очевидців, проте незалежні опитування у той час, через об'єктивні суспільно-політичні обставини, провести було неможливо, а І. Дзюба, який підготував свій аналіз на основі офіційних радянських документів і надіслав його передусім керівникам країни, був звільнений з роботи і позбавлений волі.

Праці з проблеми «Мова і суспільство», які створювалися тоді в Україні, відбивали переважно тодішню ідеологію, яка проголосила курс на так зване злиття націй і поступове стирання національних відмінностей, зокрема й мовних, хоча й тоді принаймні порівняльні дослідження споріднених мов і білінгвізму були спрямовані на пошук не лише спільних, а й специфічних рис кожної з мов, які «не завжди перебувають на поверхні того чи іншого явища, не завжди легко вичленовуються з загального для близькоспоріднених мов фонду, і нерідко виявити цю специфіку вдається лише шляхом ретельного лінгвістичного аналізу, здійснюваного часом із залученням даних з історії мов, діалектології або інших джерел» [10: 11].

Соціолінгвістика в незалежній Україні передусім була зосереджена на макросоціолінгвістичних проблемах — «великомасштабних процесах українсько-російської двомовності, колоніального й постколоніального статусу української мови, її стану в умовах асиметричного білінгвізму, на проблемах мовної політики та мовного планування» [15: 10], щоправда тривалий час аналіз функціонування української мови в різних сферах не був підкріплений ґрунтовними статистично достовірними даними, а дослідники послуговувалися передусім власноруч зібраним емпіричним матеріалом, даними переписів населення, які відображають лише націо-

нальний склад населення та дані щодо рідної мови, інколи — другої мови, що нею володіє респондент, даними соціологів, які залучали до своїх опитувань лише окремі питання, пов'язані з мовою, самостійно проведеними опитуваннями довільно обраної спільноти тощо, оскільки здійснити спеціальне статистично достовірне дослідження саме з мовних проблем було неможливо. До цієї проблематики долучилися й співробітники створеного 1999 р. відділу соціолінгвістики Інституту української мови НАН України, результати цієї роботи відображені в «Концепції державної мовної політики (мовного розвитку) в Україні» (2008) як академічної альтернативи попереднім концепціям [15: 12]. За слушним зауваженням Л.Т. Масенко, «напрямок соціолінгвістичних досліджень у кожній країні визначає, як правило, специфіка її мовної ситуації. Тож головне завдання сучасної української соціолінгвістики полягає в науковому аналізі деформацій, яких зазнало мовне середовище країни в попередній колоніальний період» [5: 13], що можуть проявлятися як у кількісному розподілі функціонального навантаження мов, так і в самій мові, в її структурі й навіть образній системі. Цю проблему активно досліджує й сама Л.Т. Масенко [4].

Одним із пріоритетних напрямів студій українських соціолінгвістів було проголошено «повернення суспільству його ж власної культури, закодованих у мові знаків культури» [15: 13], у зв'язку з чим «концепція роботи відділу соціолінгвістики передбачала надолуження прогалин у царині мікросоціолінгвістики. Гостро на часі стояла проблема аналізу реальних процесів комунікації, різноманітної дискурсивної діяльності людини «тут» і «тепер»» [15: 13], соціолінгвістики особистості тощо, відтак цю проблематику відділ розробляв у межах планових тем «Українська мовна особистість: комунікативні, етноментальні, соціопсихологічні аспекти мовного існування (2003 — 2006)», «Сучасний український ідіолект: соціокомунікативні аспекти репрезентації» (2007 — 2010)⁴, «Мовний побут сучасного українського міста» (подана до друку колективна монографія, 2011 — 2015). Останню тему планувала ще Л.О. Ставицька, але виконувати довелося вже без неї, крім того, колектив відділу підготував до друку її незавершену монографію «Гендер: Мова. Свідомість. Комунікація» [14]. Незважаючи на наявні здобутки, дотепер залишаються актуальними такі напрямки мікросоціолінгвістичних досліджень:

- мовлення представників окремих соціогруп (професійних, вікових, за статтю, внутрішньосімейне, мовлення інофонів і проблеми лінгводидактики; вивчення професійних жаргонів, сленгу);
- особливості мовлення в різних комунікативних ситуаціях; особливості окремих дискурсивних практик; мовлення міста і села;
- закономірності вибору мови і перемикання мовних кодів в умовах бі- та полілінгвізму; проблеми мовної стійкості та мовної лабільності.

⁴ Аналіз публікацій за цими темами подано в уже цитованій статті Л.О. Ставицької [15].

Досліджуючи мову Києва, ми не могли стати осторонь проблем білінгвізму й функціонального розподілу мов у місті, проблеми відповідності поширення української мови її статусу державної, тим більше, що у часі це збіглося з Революцією Гідності й початком війни, приводом для якої стало саме мовне питання, після чого прийшло усвідомлення, що до вивчення мовної ситуації слід звернутися на якісно новому рівні — з використанням соціологічних методів, які б мали доказову силу.

Після здобуття Україною незалежності перші комплексні дослідження мовної ситуації в країні з використанням соціологічної методології припадають на початок 2000-х [3: 78]. З травня 2016 р. мовознавці Інституту української мови НАН України долучилися до міжнародного проекту⁵, у межах якого вдалося здійснити комплексне соціологічне дослідження [13], а його результати можна порівнювати з отриманими на 10 років раніше [8], оскільки використано ту саму методику й багато спільних запитань. Це дало змогу з'ясувати нинішню ситуацію та її динаміку в таких напрямках:

- мовна ситуація в Україні (та її регіонах);
- ставлення мовців до конкретних мов та їх носіїв;
- ступінь конфліктності мовної ситуації;
- бачення розвитку мовної ситуації в країні.

Такий моніторинг мовної ситуації необхідно продовжувати й надалі з періодичністю не менше 5 років, а з урахуванням теперішніх бурхливих суспільно-політичних подій і масової міграції населення — навіть що три роки. До того ж, попередній етап соціологічного опитування — дослідження у фокус-групах — нерідко дає цікавий мовний матеріал, оскільки є записом живого розмовного мовлення.

Серед завдань української соціолінгвістики Г.П. Мацюк у статті, оприлюдненій 2010 р., називала також окреслення об'єкта й предметної сфери аналізу історичної соціолінгвістики, опис мов корінних народів, створення енциклопедій, словників, хрестоматій, розвиток соціолінгвістики як навчальної дисципліни, пропаганду соціолінгвістичних знань серед співвітчизників і за кордоном [7: 15 — 16]. Ці завдання актуальні для будь-якої національної соціолінгвістики, й у кожній національній традиції вони реалізовані різною мірою, зокрема в багатьох країнах є власні національні соціолінгвістичні енциклопедії і термінологічні словники.

Дослідження мов корінних народів України координує відповідний відділ Інституту мовознавства НАН України. Як навчальна дисципліна

⁵ За підтримки фонду Фольксваген у межах трилатерального проекту «Bi- and multilingualism between conflict intensification and conflict resolution. Ethno-linguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia» (Бі- та мультилінгвізм між інтенсифікацією конфлікту та його розв'язанням. Етно-лінгвістичні конфлікти і контактні ситуації у пострадянських Україні та Росії) AZ № 90217. Проект виконується при Гісенському університеті ім. Юстуса Лібіга, Національній Академії наук України та Казанському (Привольському) федеральному університеті (Росія). Термін дії проекту: 2016 — 2019 рр.

соціолінгвістика розвивається у вищих навчальних закладах України, найактивніше — у Львівському національному університеті імені І. Франка, останнім часом, у зв'язку із запровадженням освітнього модулю для аспірантів, в Інституті української мови розроблено і практично реалізовано оригінальну навчальну програму, яка надалі може бути трансформована в підручник.

Мають певні здобутки українська історична соціолінгвістика й історія соціолінгвістики. Окремо слід зауважити про завдання укладання енциклопедій, словників, хрестоматій. У сучасних умовах це неможливо без створення відповідних баз даних — корпусів.

Просування ідей української соціолінгвістики на міжнародному рівні має бути завданням усіх українських вчених. Наш досвід доповідей, виголошених на засіданнях Міжнародних з'їздів славістів [11; 12] та інших міжнародних форумах, свідчить, що український матеріал викликає інтерес і спростовує багато міфів про мовну ситуацію в Україні; особливо важливо, щоб це була саме інформація від українських вчених, які добре практично володіють мовними ідіомами, про які пишуть, і збирають матеріал, перебуваючи в цьому мовному оточенні. Для поширення наших здобутків за межами України також потрібне подальше розпрацювання термінологічного апарату української соціолінгвістики та його словникова фіксація.

Для укладання українських термінологічних словників тлумачного типу, дво- і багатомовних, необхідні відповідні термінологічні корпуси, на часі створення українського словника соціолінгвістичної термінології, що згодом може стати частиною української соціолінгвістичної енциклопедії, до якої мають увійти також дані про всі мовні ідіоми, що співіснують на території України, про мовну ситуацію в країні та її регіонах, про українську та інші мови народів України за її межами. Безперечно, така праця потребує тривалої підготовчої роботи та участі різних фахівців, координації роботи різних установ тощо.

Вкрай потрібно створення не просто хрестоматій, що ілюструють різні типи мовлення, а відповідних баз даних, які б склалися з фонотеки, розшифрованих текстів і паспортизації й відображали соціохарактеристику мовця. Різні типи анкетувань, здійснювані окремими науковцями й цілими колективами, теж мають зберігатися у вигляді електронних баз даних і бути доступними для повторного використання.

Надактуальним для української соціолінгвістики залишається проведення Всеукраїнського перепису населення з розширеною групою питань, пов'язаних із використанням мов, оскільки дані останнього перепису надто застарілі й можуть бути використані лише для аналізу причин сьогоденної ситуації, проте не її самої.

Проблеми корпусного планування залишаються актуальними дотепер, однак вони вийшли за межі власне соціолінгвістики: питання мовної норми актуальні у стилістиці, граматиці, словотворі, лексиці; їх розв'язує сучасна лексикографія, суспільство активно обговорює проблеми Правопису.

Статусне планування належить до сфери мовної політики. Завдання мовознавців — знайомити суспільство з результатами макросоціолінгвістичних досліджень та пропагувати інші соціолінгвістичні знання, виробити стратегію і тактику реального вдержавлення української мови й донести їх до законотворців. Прийняття Верховною Радою Законів про державну мову, про використання інших мов — пріоритетне завдання державної мовної політики.

Зважаючи на викладене, сформулюємо основні завдання робочої групи соціолінгвістики в Інституті української мови НАН України на найближчий час:

1. Дослідження мовної ситуації в країні та особливостей мовних практик за регіонами, стану функціонування української мови в українському суспільстві за проблемними напрямками (середня, загальна та професійна освіта, мова дитячих дошкільних закладів, мова вищої освіти, науки, ЗМІ, торгівлі та сфери послуг, книговидавництва та ін.).

2. Вивчення структурно-семантичних особливостей та варіантності української мови в умовах бі- та полілінгвізму із застосуванням соціолінгвістичних методів.

3. Впорядкування термінологічного апарату соціолінгвістики на українському мовному ґрунті з перспективою створення термінологічного словника.

4. Збирання та впорядкування зразків усного українського мовлення з усієї території України для побудови електронної бази даних. Це створить передумови для вивчення особливостей усного мовлення, укладання словників живого мовлення, граматики усного мовлення, вивчення феномена суржику.

5. Поширення знань про українську мову та соціолінгвістичні процеси, пов'язані з нею, в українському суспільстві й за кордоном.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брайт У. Введение: параметры социалингвистики. *Новое в лингвистике*. Вып. VII. Москва, 1975. С. 34 — 41.
2. Брицин В.М. Соціолінгвістика. *Українська мова. Енциклопедія*. Вид. 3-тє, зі змінами і доп. Київ, 2007. С. 654.
3. Залізник Г.М., Масенко Л.Т. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. Київ, 2001.
4. Масенко Л.Т. Мова радянського тоталітаризму. Київ, 2017.
5. Масенко Л.Т. Нариси з соціолінгвістики. Київ, 2010.
6. Мацюк Г.П. Етапи розвитку української соціолінгвістичної традиції. *Соціолінгвістичні студії*. За заг. ред. Л.О. Ставицької. Київ, 2010. С. 17 — 22.
7. Мацюк Г.П. Сучасна соціолінгвістика: тенденції в розвитку теорії і завдання. *Мова і суспільство*. Вип. 1. Львів, 2010. С. 5 — 20.
8. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації. За ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ, 2008.
9. Потєбня О. Мова. Національність. Денаціоналізація: Статті і фрагменти. Упор. і вступна стаття Ю. Шевельова. Нью-Йорк, 1992.
10. Проблемы сопоставительной стилистики восточнославянских языков. В.И. Кононенко (отв. ред.). Киев, 1981.

11. Соколова С.О., Данилевська О.М., Руда О.Г. Територіальні та соціокультурні аспекти функціонування сучасних слов'янських мов як державних. *Слов'янські обрії*. Вип. 9. Доповіді українських учасників XVI Міжнародного з'їзду славістів (м. Белград, Сербія, 20 — 27 серпня 2018 р.). Київ, 2018. С. 145 — 169.
12. Соколова С.О., Масенко Л.Т., Труб В.М., Данилевська О.М., Руда О.Г. Типи мовної поведінки в сучасному слов'янському білінгвальному мегаполісі. *Слов'янські обрії*. Вип. 6. Ч. 1: Мовознавство. Доповіді XV Міжнародному з'їзду славістів (м. Мінськ, Білорусь, 20 — 27 серпня 2013). Київ, 2013. С. 173 — 196.
13. Соколова С.О., Залізник Г.М. Особливості сучасної мовної ситуації України у дзеркалі соціології та соціолінгвістики. *Українська мова*. 2018. № 2. С. 3 — 19.
14. Ставицька Л.О. Гендер: Мова. Свідомість. Комунікація. Київ, 2015.
15. Ставицька Л.О. Соціолінгвістичні дослідження в Інституті української мови. *Соціолінгвістичні студії*. Київ, 2010. С. 10 — 17.
16. Ткаченко О.Б. Українська мова: сьогодення й історична перспектива. Київ, 2014.
17. Шевельов Ю. Олександр Потебня і українське питання *Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація: Статті і фрагменти*. Нью-Йорк, 1992. С. 7 — 48.

REFERENCES

1. Bright, W. (1975). Introduction: The dimensions of Sociolinguistics. *New in linguistics*, VII, 34 — 41. Moscow (in Rus.).
2. Бруси́н, В.М. (2007). Sociolinguistics. *Encyclopedia Ukrainian language*. P. 654. Kyiv (in Ukr.).
3. Zaliznyak, H.M., Masenko, L.T. (2001). Language situation in Kyiv: the present day and the future. Kyiv (in Ukr.).
4. Masenko, L. (2017). The language of Soviet totalitarianism. Kyiv (in Ukr.).
5. Masenko, L. (2010). Essays on sociolinguistics. Kyiv (in Ukr.).
6. Matsiuk, H. (2010). Stages of development of the Ukrainian sociolinguistic tradition. *Sociolinguistic studios* (ed. L. Stavyska). P. 17 — 22. Kyiv (in Ukr.).
7. Matsiuk, H. (2010). Contemporary Sociolinguistics: Trends in the Development of Theory and Problems. *Language and Society*, 1, 5 — 20 (in Ukr.).
8. Besters-Dilger, J. (Ed.). (2008). Language policy and linguistic situation in Ukraine: Analysis and recommendations. Kyiv (in Ukr.).
9. Potebnia, O. (1992). Language. Nationality. Denationalization: Articles and fragments. Edited and introduced by George Y. Shevelov. New York (in Rus.).
10. Kononenko, V.I. (ed.). (1981). Problems of Comparative Stylistics of the East Slavic Languages. Kyiv (in Ukr.).
11. Sokolova, S., Danylevska, O., Ruda, O. (2018). Territorial and socio-cultural aspects of functioning of modern Slavic languages as state. *Slavic horizons*. Vol. 9. Reports of Ukrainian participants of the XVI International Slavic Congress (Belgrade, Serbia, August 20 — 27, 2018). P. 145 — 169. Kyiv (in Ukr.).
12. Sokolova, S., Masenko, L., Trub, W., Danylevska, O., Ruda, O. (2013). Types of linguistic behavior in the modern Slavic bilingual metropolis. *Slavic horizons*. Vol. 6. Part 1: Linguistics. Reports of Ukrainian participants of the XV International Slavic Congress (Minsk, Belarus, August 20 — 27, 2013). P. 173 — 196. Kyiv (in Ukr.).
13. Sokolova, S., Zaliznyak, H. (2018). Features of the modern language situation in Ukraine in the mirror of sociology and sociolinguistics. *Ukrainian Language*, 2, 3 — 19 (in Ukr.).
14. Stavyska, L. (2015). Gender: Language. Consciousness. Communication. Kyiv (in Ukr.).
15. Stavyska, L. (2010). Sociolinguistic studies at the Institute of the Ukrainian Language. *Sociolinguistic studios*. P. 10 — 17. Kyiv (in Ukr.).
16. Tkachenko, O.B. (2014). Ukrainian Language: Present and Historical Perspective. Kyiv (in Ukr.).
17. Shevelov, Y. (1992). Olexander Potebnja and the Ukrainian question. *Potebnia, O. Language. Nationality. Denationalization: Articles and Fragments*. P. 7 — 48. New York (in Ukr.).

Статтю отримано 10.01.2019

S.O. Sokolova

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE ACTUAL PROBLEMS OF MODERN UKRAINIAN SOCIOLINGUISTICS

The article under consideration summarizes the key stages of development of Ukrainian sociolinguistics, the study of the functioning of the Ukrainian language is characterized in the end of the 19th and at the beginning of the 20th century, throughout the soviet period of time and up to the nowadays independent Ukraine. With the help of the example of problems that the department (group) of sociolinguistics of the Institute of the Ukrainian Language studies from the beginning of its existence, the directions of micro- and macrosociolinguistic research are outlined and the tasks of Ukrainian sociolinguistics are defined at the present stage. They include, notably, object and subject definition of historicalsociolinguistic, vocabulary grading research (streamlining terminology system), fundamental theoretical works creation, dictionaries and encyclopedias, empirical material accumulation and systematizing it in a database. Among the priorities which are set directly to the specialists of the Institute are: the study of the linguistic situation in the country, features of the language practices in regions, state of functioning of the Ukrainian language in society within problem areas, the study of structural-semantic peculiarities and the variability of the Ukrainian language in terms of bi- and polylinguism using sociolinguistic methods, vocabulary grading research of sociolinguistic on the basis of Ukrainian language, database of speech samples creation, spread of the knowledge of Ukrainian language and sociolinguistic processes, associated with it in Ukrainian society and abroad.

Keywords: *sociolinguistics, macro- and macrosociolinguistics, linguistic situation, linguistic politics, sociological methods, oral speech, terminology of sociolinguistics, promotion of sociolinguistic knowledge.*

УДК 811.161.2'37:323(477)“2014”

Микола Степаненко
Полтавський національний педагогічний
університет імені В.Г. Короленка, м. Полтава

ДЕНОТАТ «РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ» В ПЕРИФРАСТИЧНОМУ ПРЕДСТАВЛЕННІ: ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНИЙ І СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТИ

У статті запропоновано формально-граматичну типологію й семантичну структуру вторинних номінувань, які різновекторно характеризують події листопада 2013 — лютого 2014 рр., що ввійшли в українську історію під назвою Революція Гідності. З'ясовано когнітивний механізм формування перифрастичних зворотів, встановлено критерії ідентифікування описових назв (номінативно-прагматична інтенція суб'єкта назвотворення, хронологія події в контексті суспільних трансформацій в Україні (початки ХХ і ХХІ століття), наслідки, мета, статус, моральне значення, перспектива події), визначено експлікатори диференційованої семантики, закріпленої за тим або тим перифрастичним виразом (граматично панівні компоненти, якщо вони мають інформативну достатність, або валентні партнери, якщо ці компоненти інформативно недостатні).

Ключові слова: перифраз, Революція Гідності, вторинне номінування, критерії назвотворення, семантичний маркер.

Однією з важливих ознак сучасного публіцистично-політичного дискурсу є активне вживання описових зворотів, що різнобічно характеризують суспільні події та людей, за участі яких вони відбуваються. Перифрази в цьому дискурсові представлені двома семантичними типами: «Людина» й «Суспільні події». Кожен із них зазнає внутрішньої значенневої диференціації, що нерідко постає як вияв родо-видової залежності. З-поміж подієвих вторинних назв особливо продуктивні компоненти перифрастичних полів «Помаранчева революція» і «Революція Гідності».

© М.І. СТЕПАНЕНКО, 2019

Об'єкт нашого дослідження — перифрастичні структури, які номінують суспільно-політичні події листопада 2013 — лютого 2014 рр., що ввійшли в історію України під назвою Революція Гідності.

Метою пропонованої роботи є встановлення корпусу і випрацювання критеріїв створення перифрастичних зворотів, що різнобічно характеризують описувану подію.

Порушена проблема — винятково **актуальна** із суспільно-політичного та лінгвістичного погляду. Як суспільне явище Революцію Гідності ґрунтовно проаналізовано у працях багатьох політиків, політологів, соціологів, журналістів, громадських активістів. Денотат «Революція Гідності» ще не став предметом прискіпливої уваги мовознавців. Наголосимо, що суспільно-політичні перифрази, які віддзеркалюють сутність знакових подій в Україні періоду після 2004 р., системно не досліджені в лінгвістиці. Деякі аспекти важливих проблем перифрастики проінтерпретували із семантичного, формально-граматичного, соціолінгвістичного погляду такі вчені, як Галина Євсєєва, Світлана Єрмоленко, Юлія Макарець, Анатолій Мойсієнко, Марина Навальна [3; 4; 6; 7; 8] та ін.

Основним **фактичним матеріалом**, на базі якого вибудовано концепцію пропонованої праці, стали монографії «Політичне сьогодення української мови» та «Публіцистично-політичні перифрази в українській мові» (ПСУМ: 531 — 537; ППП: 505 — 506). У цих працях проаналізовано й системно представлено перифрази та перифрастичні ряди, що об'єктивують суспільно-політичні трансформації в Україні, починаючи з 2004 року.

Компоненти перифрастичного поля «Революція Гідності» неоднорідні за своєю формально-граматичною організацією. З-поміж них вирізняють структури, утворені за такими основними моделями: 1) просте словосполучення: Революція Гідності → *кульмінаційний зрив* (ПСУМ: 532), *міжцивілізаційний конфлікт* (ПСУМ: 533); 2) складне словосполучення: Революція Гідності → *одне з найбільших збурень сучасності у всьому світі* (ПСУМ: 534), *переломна подія в розвитку України у XXI столітті* (ПСУМ: 534); 3) складне речення: Революція Гідності — *як поштовх, унаслідок якого прокинулися українці й Україна...* (ПСУМ: 535), *Революція Гідності для патріотів Росії — це натхнення і приклад того, як потрібно чинити з безвідповідальною злочинною владою* (ППП: 505).

Розряд конкретних словосполучень репрезентують іменниково-іменникові, іменниково-прикметникові та іменниково-числівникові, причому найнижчий ступінь продуктивності (7%) в аналізованому матеріалі мають останні. Привертає увагу те, що абсолютною кількісною перевагою (69%) вирізняються словосполучення, утворені поєднанням трьох і більше повнозначних слів. Спостережено й таку закономірність: складну будову мають передусім ті синтаксичні структури, граматичним центром яких є недостатні щодо інформативної наповнюваності слова на взірць *здатність, момент, подія, продовження, поштовх, спроба, точка* та ін. Вони, як відносно синсемантичні одиниці, зорієнтовані на сполучуваність із безпосередньо, а також опосередковано залежними від них компонентами — носіями релевантної інформації.

Основну групу простих конструкцій сформували ті, що постали на базі автосемантичних субстантивів *майдан*, *переворот*, *революція*: Революція Гідності → *набагато майданніший Майдан* (ПСУМ: 533), *насильницький переворот* (ПСУМ: 533), *революція Духу* (ПСУМ: 535). Словосполучення з детермінованим конституентом *революція* мають найвищу частоту вживання, а їхнє функційне ядро утворює конструкція *Революція Гідності*, яка поповнила розряд лексичних словосполучень.

В окремих випадках вирізняються такі непродуктивні моделі перифрастичних зворотів: 1) словосполучення з комбінованим підрядно-сурядним зв'язком, напр.: *Революція Гідності* → *каталізатор оновлення й об'єднання не лише Європи, а й цивілізації* (ПСУМ: 532), *переломний момент у посткомуністичних і постколоніальних трансформаціях України* (ПСУМ: 534), *чи не найяскравіший символ національного відродження та волі народу до здобуття державної незалежності* (ПСУМ: 537), *чергова спроба українського суспільства не лише змінити владну еліту, але й змусити її виконувати революційну програму* (ПСУМ: 537); 2) сполуки з детермінованим дієприкметником та залежними від нього словами: *Революція Гідності* → *могутній кулак, захований у кишеню* (ПСУМ: 533); 3) прикладкові сполуки: *Революція Гідності* → *Майдан 2013 — 2014* (Р).

Типовим конкретним реалізатором речень, за взірцем яких можуть утворюватися перифрастичні звороти, є складнопідрядні речення нерозчленованої структури з підрядною присубстантивно-атрибутивною частиною: *Революція Гідності* — ... *поштовх, унаслідок якого ... люди нарешті почали ставати патріотами, і це їхній вибір...* (ПСУМ: 535).

Описувані перифрастичні звороти властиві не лише формально-граматична, а й семантична неоднорідність. Їхня номінативна функція ґрунтована на різних критеріях. За суспільними й політичними змінами, що відбувалися в Україні упродовж листопада 2013 — лютого 2014 рр., назва *Революція Гідності* закріпилася не відразу. Спочатку їх іменували *Європейським Майданом* (Соц) (*Євромайданом* (МЦ: 5) та *Європейською революцією* (РГ) (*Єврореволюцією* (РГ)). Як справедливо зауважено у Вікіпедії, між цими термінами є розбіжності: «Євромайдан» здебільшого застосовується в контексті організації, форми та місця проведення протестів на підтримку європейського вибору України» [9], отже, він є складником термінів *Революція Гідності* та *Європейська революція* (*Єврореволюція*). Щодо останніх двох термінів, то їхня лінгвоекволюція така: функційна перевага збереглася за першим, оскільки він своєю семантичною структурою відображає і згортання європейського вектора зовнішньої політики України, й інші вагомі причини тодішніх протестних акцій на Майдані Незалежності в Києві й у всій Україні.

Широта номінативного спектра в перифрастичній сфері, як і в будь-яких інших, зумовлена потребою різнобічної характеристики того самого об'єкта позначення. Виразником його позитивної або негативної оцінки може бути граматично панівний компонент і / або сполучувані з ним залежні конституенти.

Змістове наповнення вторинної назви часто залежить від «номінативно-прагматичної інтенції суб'єкта назвотворення» [6: 129], яку досить часто визначають ціннісно-нормативні настанови суспільства [6: 128]. Революцію Гідності полярно інтерпретують українські патріоти, усі, хто був на боці учасників Майдану, і їхні опоненти, такі як, наприклад, *закликаний варяг* (ПСУМ: 141), *одіозний путінський підспівувач* (ПСУМ: 142), *брехливий журналіст* (ПСУМ: 141) Дмитро Кисельов. У візії перших подій листопада 2013 — лютого 2014 рр. — це *величезна віра в найкраще* (ПСУМ: 531), *непересічна подія в історії України* (ПСУМ: 533), *повстання проти зека-президента* (ПСУМ: 534), *час пробудження людей* (ПСУМ: 536), тоді як другі вважають її *державним переворотом* (ПСУМ: 533), *поваленням влади* (ПСУМ: 534) і навіть *громадянською війною* (ПСУМ: 533). Прямим підтвердженням необ'єктивної оцінки й неадекватного номінування *Революції Гідності* слугує те, що онлайн-перекладач Google подає це поняття російською мовою не як «революція достоїнства», а як «политический кризис на Украине» [11]. Це «...аж ніяк не підступи «корпорації добра», а звичайна робота «чорних сеошників», оскільки перекладач працює на базі словників, створених на основі контенту на різних мовах» [10]. Доречно навести в цьому зв'язкові й таке промовисте твердження: «...на інші мови словосполучення «Революція гідності» онлайн-перекладач Google перекладає без помилок» [11].

Наступний критерій досліджуваного вторинного номінування — темпоральний. За його допомогою встановлюють передусім місце Революції Гідності в хронологічному ланцюгу українських революційних подій. Якщо Помаранчеву революцію названо *першим Майданом* (ПСУМ: 528), то Революцію Гідності — *другим Майданом* (ПСУМ: 532), а ще — *продовженням Помаранчевої революції* (ПСУМ: 535), *останньою революцією* (ПСУМ: 534). За Помаранчевою революцією закріпилися перифрази *друга революція* (ПСУМ: 525), *друга українська революція, Майдан — 2004* (ПСУМ: 533), а за Революцією Гідності — *третьою революцією* (ПСУМ: 536), *Майдан — 2013* (ЦС), *Український Майдан зими 2013 — 2014 рр.* (МЦ: 7). Функцію семантичного маркера в таких конструкціях перебирають на себе відчислівникові прикметники, кількісні нумеративи або ад'єктиви зі значенням фазовості.

В автономний тип вичленовуємо перифрастичні утворення, які вказують на зв'язок Революції Гідності не лише з революціями доби незалежності (Революцією на граніті, Помаранчевою революцією), а й з віддаленішим у часі українським суспільно-політичним поступом: Революція Гідності → *четвертий етап Української революції* (ППП: 506)¹. Роль

¹ «Ретроспективний аналіз основних тенденцій ХХ і ХХІ ст., — доводить Василь Куйбіда, — виразно окреслює такі історичні віхи *Української Революції*: перший етап охоплює 1917 — 1918 рр.; другий збігається з подіями трагічного 1941 р.; третій етап Революції припадає на 1991 р... і завершується формальним здобуттям незалежності; *четвертий етап*, відомий іще як Революція Гідності, відбувся в 2013 — 2014 рр.» [5: 8].

головного компонента в цих синтаксичних структурах регулярно виконують іменники із загальним темпоральним значенням — *етап, момент, продовження, початок*, що інтенційно зорієнтовані на сполучуваність з іменниково-прикметниковими комплексами, у яких основним експлікатором плану змісту є соціально-оцінні прикметники зі значенням «такий, що чинить вплив на важливі суспільні процеси, діяльність якого відбивається на розвиткові соціуму та його членів і ними оцінюється», представленим конкретною семантичною модифікацією «безпосереднє слідування за якимось явищем чи подією»: *Революція Гідності → продовження постідеологічних, посткомуністичних трансформацій українського суспільства* (ПСУМ: 535), *переломний момент у посткомуністичних і постколоніальних трансформаціях України* (ПСУМ: 534), *початок еволюційного процесу* (ППП: 506).

До можливих критеріїв перифрастичного номінування описуваної суспільної події зараховуємо й такий, як наслідок її. Той позамовний факт, що мирні протести в січні — лютому 2014 р. переросли в кровопролитні, став причиною з'яви вторинних назв *кривава революція* (ПСУМ: 532), *чорна революція* (ПСУМ: 537). Роль значеннєвої домінанти в них виконують присубстантивні прикметники, для яких інтегрувальною є сема 'пов'язаність із жертвами'. Розглядувані конструкції семантично корелюють з усталеними словосполученнями *Кривава баня, Кривава неділя, Кривава оргія, Кривавий банкет, Кривава помста, Чорна дошка, Чорна книга, Чорні сотні, Чорні списки*. У перифрастичному полі «Помаранчева революція», що мала мирний характер, зафіксовано компоненти з протилежним значенням: *Революція Гідності → мирна революція* (ПСУМ: 528), *мирна демократична революція* (ПСУМ: 527), *революція усмішок* (ПСУМ: 529).

В окремих тип об'єднано також номінації, вияскравлені за критерієм фінальності. Найвиразніше це ілюструють перифрастичні структури з детермінованим прикметником *європейський*, в інтенсіалі якого міститься сема 'пов'язаний із певною нацією, національною культурою, ментальністю': *Революція Гідності → Європейська революція в Україні* (ЮО: 88), *Європейський Майдан* (Соц), *трагічний і величний Євромайдан* (ППП: 503).

Найширший перифрастичний спектр утворили вторинні номінування, ідентифіковані за критерієм «статус події». Засобом його експлікування є передусім план змісту граматично панівного компонента перифрастичного виразу. Це вже наведені вище негативно конотовані лексичні одиниці *конфлікт, переворот, повалення, війна* й позитивно конотована лексема *майдан*. Те, що відбулося в Києві в листопаді 2013 — лютому 2014 рр., не можна назвати *переворотом, поваленням влади*, а тим паче *братовбивчою війною*. Не відповідає повністю змістові події й найменування з детермінвальним компонентом *революція*, котрий актуалізує семантику «докорінний переворот у житті суспільства, який приводить до ліквідації віджилого суспільного ладу й утвердження нового, прогресивного» [2: 1216]. На переконання істориків, революцію слід вирізняти з-поміж *реформ, збройних протестів, заколотів, війни* тощо, однак на практиці такі поняття часто-густо

сплутують [1: 8]. Із можливих перифрастичних структур — *кривава революція* (ПСУМ: 532), *остання революція* (ПСУМ: 534), *Революція Духу* (ПСУМ: 535), *революція свідомості українського суспільства* (ПСУМ: 535), *Революція–13* (ПСУМ: 536), *третя революція* (ПСУМ: 536), *чорна революція* (ПСУМ: 537) — найбільшого поширення набула конструкція *Революція Гідності*. До речі, це не означає, що статус події, про яку йдеться, остаточно визначено. «Поняття революції, — переконує Сергій Пролеєв, — має свій класичний соціально-філософський і політологічний зміст. Разом з тим, по-перше, воно далеко не обмежується цариною соціальних процесів, що робить його сенс доволі широким. По-друге, навіть у площині суспільних процесів воно часто використовується в суттєво відмінних значеннях, що перетворює його значною мірою на інтелектуальну метафору, а не на строге поняття» [1: 9]. На підтвердження цих думок наведемо ще одне положення тільки-но цитованого автора: «...Навіть у теоретичному дискурсі марксизму, який начебто закріпив за поняттям соціальної революції чітко визначений концептуальний зміст, характеристика тих чи тих історичних подій як революцій не є однозначною й усталеною. Чи не найбільш красномовним (і ледь не шокувальним) прикладом є іменування Жовтневого перевороту 1917 р., який лише через 10 (!) років перетворився на «Велику Жовтневу соціалістичну революцію» [Там само]. Принагідно зауважимо, що найближчим відповідником словосполучення *Революція Гідності* є синтаксична конструкція *Майдан Гідності* (ПСУМ: 532). До речі, *Помаранчеву революцію* також іменували *Помаранчевим майданом* (ПСУМ: 529), *Помаранчевим повстанням* (ПСУМ: 529). Це можна пояснити тим, що лексично-семантичний варіант «мирний протест, демократичні перетворення, зміни, які відбулися в післякучмівську й післяянуковичівську добу» є органічним складником значенневого обсягу полісемантичного слова *Майдан*.

Діапазон перифрастичних структур, що характеризують денотат «*Революція Гідності*», доповнюють вторинні номінування з детермінованими (зазвичай метафоризованими) компонентами *виклик*, *вияв*, *збурення*, *здатність*, *каталізатор*, *спроба*, *стиль*, *точка (неповернення)*: *Революція Гідності* → *виклик епох* (МЦ: 23), *масовий вияв обурення політичною корупцією* (ППП: 505), *одне з найбільших збурень сучасності у всьому світі* (ПСУМ: 534), *здатність піднятися над власними інтересами заради кращого майбутнього* (ПСУМ: 532), *каталізатор оновлення й об'єднання не лише Європи, а й цивілізації* (ПСУМ: 532), *тривала спроба виходу зі ступору провладного класу України* (ПСУМ: 536), *український стиль спротиву* (ПСУМ: 536), *своєрідна точка неповернення в історії колоніально-антиколоніально-постколоніальної трансформації українського суспільства у плані побудови в ньому громадянського суспільства та відкритого суспільства* (ПСУМ: 536), *справжній крик за дотримання прав людини* (ППП: 506). Функцію семантичного маркера в них виконують не основні носії валентності, оскільки вони позбавлені конкретної інформативності, а прямо й опосередковано залежні від них іменники, які взаємно передбачають

один одного, та сполучувані з ними неоднорідні щодо значення прикметники.

Можливим критерієм перифрастичного номінування досліджуваної події є її моральне значення. Базою творення для цих конструкцій слугують іменники абстрактної семантики на позначення позитивних морально-етичних понять: *віра, жертовність*: Революція Гідності → *величезна віра в майбутнє* (ПСУМ: 531), *величезна жертовність заради найкращого* (ПСУМ: 531). Залежні від них компоненти виконують семантично конкретизувальну функцію, тому що вони уточнюють загальний план змісту різними важливими з морально-етичного погляду значеннєвими характеристиками.

Розширює розряд досліджуваних вторинних номінувань група, критерієм вичленування якої є перспектива Революції Гідності. Її конституентний склад репрезентують субстантиви *чинник, здатність, поштовх*, які перебувають у відношенні обов'язкової валентності з іншими іменниками, що так само прогнозують залежні від них компоненти, а всі вони в сукупності конституують необхідний зміст: Революція Гідності → *важливий чинник активізації еволюційного процесу формування української політичної нації* (ПСУМ: 531), *поштовх для подальшого посилення репресивного синдрому російської влади* (ПСУМ: 535).

Отже, важливим засобом документування знакових змін, що відбуваються в будь-якому суспільстві, є мова, зокрема одна з конкретних її сфер — перифрастика. Вторинні назви подій листопада 2013 — лютого 2014 рр., що ввійшли в українську історію як Революція Гідності, досить неоднорідні за своєю формально-граматичною побудовою та семантичним наповненням. Механізм вторинного номінування базується на таких критеріях, як інтенція суб'єкта новотворення, темпоральні рамки події, її наслідки, мета, статус, моральне значення, перспектива. Виразниками диференційованої семантики, закріпленої за тим або тим перифрастичним висловом, що має форму простого або складного підрядного словосполучення, сполуки з детермінованим дієприкметниковим зворотом, прикладкової сполуки, складнопідрядного речення, є або план змісту граматично панівного компонента, якщо він автосемантичний, або валентного партнера, якщо цей компонент синсемантичний. Валентні партнери утворюють словесні комплекси з безпосереднім та опосередкованим типом детермінації і своїм набором значеннєвих маркерів.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- МЦ — Филипович Н.О., Горкуша О.В. Майдан і церква: хроніка подій та експертна оцінка. *Українська асоціація релігієзнавців*. Київ, 2015.
- ППП — Степаненко М.І. Публіцистично-політичні перифрази в українській мові: 2017 рік: монографія. Полтава, 2018.
- ПСУМ — Степаненко М.І. Політичне сьогодення української мови: актуальний перифрастикон: монографія. Харків, 2017.
- Р — Революція: Майдан 2013 — 2014 в фотографіях: спецпроект. *Інформаційне агентство ЛІГАБізнесІнформ*. 20 лют. 2016. URL: <http://project.liga.net/projects/revolution/> (дата звернення: 26.11.2018).

- РГ — Революція Гідності. *Вікіпедія: вільна енциклопедія*. 28 листоп. 2018. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Революція-гідності> (дата звернення: 28.11.2018).
- Соц — Соцмережі про Європейський Майдан. *Телеканал новин «24»*. 22 листоп. 2013. URL: https://24tv.ua/sotsmerezhi_pro_yevropeyskiy_maydan_foto_fakti_komentari_n385367 (дата звернення: 12.10.2017).
- ЦС — Цушко С. Між двох майданів. *Слово Просвіти: всеукраїнський культурологічний тижневик*. 28 листоп. — 4 груд. 2013.
- ЮО — Южакова О. Семантичні моделі номінацій з опорним компонентом революції. Проблеми української термінології. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2015. № 817. С. 87 — 96. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPUT_2015_817_16 (дата звернення: 18.10.2018).

ЛІТЕРАТУРА

1. Бекешкіна І., Верстюк В., Єрмоленко А., Жаботинська С., Кебуладзе В., Попович М., Пролеєв С., Сігов О., Скуратівський В., Трач Н., Филипович Л., Ясна І. Дискурс Революції Гідності: зміст, структура, методологія дослідження. Круглий стіл «Філософської думки». *Філософська думка: український науково-теоретичний часопис*. 2016. № 4. С. 6 — 56.
2. Бусел В.Г. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.). Київ — Ірпінь, 2005.
3. Євсєєва Г.П. Перифрази в мові сучасних газет (на матеріалі українських газет 80 — 90-х років ХХ століття): дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Дніпропетровськ, 2002.
4. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності: (стилістика та культура мови). Київ, 1999.
5. Куйбіда В. Українська Революція: сто років протистояння московській деспотії. *Літературна Україна: газета письменників України*. 2017. 3 квіт. С. 8.
6. Макарець Ю.С. Перифразові номінації в українському публіцистичному дискурсі: монографія. Київ, 2012.
7. Мойсієнко А.К. Перифрази в Шевченковому тексті. *Дивослово*. 1997. № 3. С. 23 — 26.
8. Навальна М. Перифрази в мові сучасної української періодики. *Психолінгвістика*. 2009. Вип. 3. С. 138 — 144.
9. Революція Гідності. *Вікіпедія: вільна енциклопедія*. 28 листоп. 2018. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Революція-гідності> (дата звернення: 28.11.2018).
10. Google викили у проросійських настроях. *Tehnot.com*. 2015. URL: <https://tehnot.com/ua/google-ulichili-v-prorossijskih-nastroeniyah/> (дата звернення: 26.11.2018).
11. Google-перекладач згавбився: не може перекласти на російську «Революцію гідності». *Телеканал новин «24»*. 26 серп. 2015. URL: https://24tv.ua/googleperekladach_zganbivsvya_ne_mozhe_pereklasti_na_rosiysku_revolyutsiyu_gidnosti_n605363 (дата звернення: 26.11.2018).

LEGEND

- МЦ — Fylypovych, N.O., Horkushi, O.V. (eds.). (2015). Mайдan and church: chronology of events and expert evaluation. *Ukrainian association of religion experts*. Kyiv: Sammit-Knyha (in Ukr.).
- ППП — Stepanenko, M.I. (2018). Publicistic and political Periphrases in the Ukrainian language: 2017: monograph. Poltava: Dyvosvit (in Ukr.).
- ПСУМ — Stepanenko, M.I. (2017). Modern Ukrainian political language. Kharkiv: Vydavets Ivanchenko I.S. (in Ukr.).
- P — Revolution: Mайдan 2013 — 2014 in photos: special project. (2016). *Informatsiine ahentstvo LIHABiznesInform*. 20 February. URL: <http://project.liga.net/projects/revolution/> (Accessed: 26.11.2018).
- РГ — Revolution of Dignity. (2018). *Wikipedia: free encyclopedia*. 28 November. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Revolyutsiia-hidnosti> (Accessed: 28.11.2018).

- Соц — Social networks about Yevropeyskiy Maidan. (2013). *Telekanal novyn «24»*. 22 November. URL: https://24tv.ua/sotsmerezhi_pro_yevropeyskiy_maydan_foto_fakti_komentari_n385367 (Accessed: 12.10.2017).
- ЦС — Tsushko, S. (2013). Between two Maidan Revolutions. *Slovo Prosvity: vseukrainskyi kulturolohichnyi tyzhnevnyk*. 28 November — 4 December. P. 1 (in Ukr.).
- ЮО — Yuzhakova, O. (2015). Semantic models of nominations with key component “revolution”. Issues on Ukrainian terminology. *Visnyk Natsionalnoho universytetu “Lvivska politehnika”*, 817, 87 — 96. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPUT_2015_817_16 (Accessed: 18.10.2018).

REFERENCES

1. Bekeshkina, I., Verstiuk, V., Yermolenko, A., Zhabotynska, S., Kebuladze, V., Popovych, M., Proleiev, S., Sihov, J., Skurativskiy, V., Trach, N., Fylypovych, L., Yasna I. (eds.). (2016). Revolution of Dignity Discourse: content, structure, methodology, research. Round table “Philosophical Thoughts”. *Philosophical Thoughts: Ukrainian scientific and theoretical periodical*, 4, 6 — 56 (in Ukr.).
2. Busel, V.H. (ed.). (2005). Great explanatory dictionary of modern Ukrainian language. Kyiv — Irpin: VTF “Perun” (in Ukr.).
3. Yevseieva, H.P. (2002). Periphrasis in the language of contemporary periodicals (based on the newspapers of the 80 — 90 of the 20 century: dis. special 10.02.01 “Ukrainska mova” (PhD Thesis). Dnipropetrovsk (in Ukr.).
4. Yermolenko, S.Ya. (1999). Essays on Ukrainian literature (stylistics and language culture). Kyiv: Dovira (in Ukr.).
5. Kuibida, V. (2017). Ukrainian Revolution: One hundred years of confrontation with Muscovite despotism. *Literary Ukraine: A newspaper of writers of Ukraine*, 3 April, 8 (in Ukr.).
6. Makarets, Yu.S. (2012). Periphrastic names in Ukrainian publicistic discourse: monograph. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M.P. Drahomanova (in Ukr.).
7. Moisiienko, A.K. (1997). Periphrasis in Shevchenko’s works. *Dyvoslovo*, 3, 23 — 26 (in Ukr.).
8. Navalna, M. (2009). Periphrasis in modern Ukrainian periodicals. *Psycholinhvistyka. Psycholinguistics*, 3, 138 — 144 (in Ukr.).
9. Revolution of Dignity. (2018). *Wikipedia: free encyclopedia*. 28 November. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Revoliutsiia-hidnosti> (Accessed: 28.11.2018).
10. Google was accused of pro-Russian mood. (2015). *Tehnot.com*. URL: <https://tehnot.com/ua/google-ulichili-v-prorossijskih-nastroeniyah/> (Accessed: 26.11.2018).
11. Google Translate failed to translate “Revolution of Dignity” into Russian. (2015). *Telekanal novyn “24”*. 26 September. URL: https://24tv.ua/googleperekkladach_zganbivsyia_ne_mozhe_pereklasti_na_rosiysku_revoljutsiyu_gidnosti_n605363 (Accessed: 26.11.2018).

Статтю отримано 11.01.2018

M.I. Stepanenko

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava

THE DENOTATION “REVOLUTION OF DIGNITY” IN PERIPHRASTIC EXPRESSION: FORMAL-GRAMMATICAL AND SEMANTIC ASPECTS

The article deals with the formal grammatical typology and the semantic structure of secondary names that describe the events of November 2013– February 2014, which entered the Ukrainian history under the name of the Revolution of Dignity. The author has established the internal differentiation of the component structures and partial affiliation of secondary names included in the peripheral field “Revolution of Dignity” (simple phrases, complex phrases, complex sentences, noun-noun phrases, noun-adjective phrases, noun-numeric phrases, appositional nouns, collocations with subordinate linkers, phrases with determining participles and identifying words; complex sentences with relative clauses). The article defines the cognitive mechanism of forming the periphrastic phrases, sets the criteria for nominating descriptive names (nominative and pragmatic intentions for coining names, the chronology of events in the context of the new and

out-of-date changes in the Ukrainian society, consequences, purpose, status, moral values, the prospect of the event), sets explicators of differentiated semantics attached to it or by periphrastic expression (grammatically dominant components if they are informative adequacy or valence partners, and if these components are not sufficient). The author has described the substantial constituents of phrases with a multicomponent structure, and distinguished meaningful markers in these lexical and semantic phrases. The distinctive function is commonly taken over by the adjectives of different qualitative and evaluative nature, and sometimes by numeral adjectives. The research is based on extra-linguistic factors, especially those that characterize various stages of the Revolution of Dignity, and help to find out symmetric-asymmetric links between the investigated event and the spectrum of its secondary names.

Keywords: *periphrasis, Revolution of Dignity, secondary name, criteria for coining names, semantic marker.*

УДК 811.161.2

Н.Г. Горголюк

Інститут української мови НАН України, м. Київ

СИНТАКСИС У КОНТЕКСТІ АКАДЕМІЧНОЇ ЛІНГВОУКРАЇНІСТИКИ*

У статті схарактеризовано тематично-часові періоди становлення українського академічного синтаксису. Закцентовано на основних тенденціях у розвитку теорії синтаксису сучасної української літературної мови. Описано особливості формування фундаментальних понять синтаксису — синтаксичних одиниць (мінімальної синтаксичної одиниці (від так званого члена речення до компонента словосполучення або речення), словосполучення (від «неокресленого поняття» до синтаксичної одиниці-конструкції), речення (від традиційного визначення до витлумачення речення як багатомірної одиниці, у якій утілюються чотири структури — формально-граматична (власне-синтаксична, поверхнева), семантико-синтаксична, власне-семантична (глибинна) і власне-комунікативна). Окреслено перспективи розгортання синтаксичних досліджень у контексті становлення сучасної антропоцентричної парадигми.

Ключові слова: синтаксис, речення, словосполучення, мінімальна синтаксична одиниця, семантичний синтаксис, дериваційний синтаксис, функційний синтаксис, категорійний синтаксис.

Святкуючи 100-річчя Національної академії наук України, ми осмислюємо науковий доробок учених, які закладали підмурівки академічної лінгвоукраїністики й визначали основні напрями її розвитку.

Офіційній даті заснування Академії передувала значна підготовча робота. Згідно з положенням про *Комісію для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук* було утворено кілька підкомісій. Під час роботи *Комісії* велика група вчених підготувала й подала на обговорення письмові пропозиції щодо необхідності розвитку в Академії тих чи тих напрямів наукових досліджень і створення відповідних структурних одиниць: інститутів, кафедр, лабораторій, дослідних станцій, музеїв тощо. У пояснювальній записці Д.І. Багалія, А.Ю. Крим-

© Н.Г. ГОРГОЛЮК, 2019

ського, Г.Г. Павлуцького, Є.К. Тимченка до *Комісії для вироблення законопроекту про організацію Історично-філологічного відділу УАН*, датованій 10 серпня 1918 р., обґрунтовано необхідність створення 16 кафедр, зокрема й кафедри граматики й історії української мови, зауважено, що «студіювання української мови було доси в виключно невідповідних умовах: не тільки не було відповідних катедр на університетах, ба навіть зацікавлення українськими сюжетами на кафедрі російської мови викликало підозріння та й могло дуже від'ємно відбитися на долі того, хто б почув у собі прихильність до такого роду праці. Таке становище річей не сприяло тому, щоб збуджувався й піддержувався інтерес до студій над українською мовою, через те її розроблення має характер уривкості, несистематичності, випадковості. Мову нашу в багатьох її сторонах ледве доторкнуло дослідом, як у сучасному становищі, так і в її історичній долі» [14: 119 — 120].

Національна академія наук України офіційно заснована 14 листопада 1918 р., а 27 листопада 1918 р. відбулося перше установче Спільне зібрання Української Академії наук. Перше засідання Історично-філологічного відділу Академії, на якому Головою Відділу обрали академіка Д.І. Багалія, відбулося 8 грудня 1918 р. Кафедру української мови (граматика) очолив С.Й. Смаль-Стоцький.

У розвиткові українського академічного синтаксису за останні сто років можна умовно виокремити кілька часових і тематичних періодів. Перший тематичний період охоплює значний відтинок часу — кінець ХІХ ст. — перша половина ХХ ст. Синтаксис вилучували як учення про функції класів слів (частин мови) у реченні, «немовби продовження морфології», аналогічно розглядали і явища, що стосувалися не пов'язаних із морфологією особливостей речення [7: 547].

У 20-х рр. ХХ ст. в умовах відсутності офіційних заборон побачили світ праці О. Курило «Уваги до сучасної української літературної мови» (1920; 2-е вид. 1923; 3-тє вид. 1925), Є. Тимченка про синтаксичні функції відмінків «Льокатив в українській мові» (1925), «Номінатив і датив в українській мові» (1925), «Вокатив і інструменталь в українській мові» (1926), «Акузатив в українській мові» (1928).

У 30 — 40-х рр. через репресії, що їх зазнали українські мовознавці, вийшло друком небагато праць. Це були статті в збірниках праць, брошури (лекції), підручники: О. Синявський «На синтаксичні теми (з приводу орудного дієслова при переємних дієприкметниках)» (1930), «Норми української літературної мови» (1931), О. Курило «Про українські безпідметові конструкції з присудковими дієприслівниками на -но, -то» (1930), О.М. Матвієнко «Інструменталь чинності при пасивних дієприкметниках», «Назозна та родова форма знахідного відмінка» (1930), «Пасивні присудки на -но, -то і -ний, -тий в українській мові» (1936), К.Т. Німчинов «Грамматика української мови. Синтаксис» (1934), Н.А. Каганович, Ю.В. Шевельов «Грамматика української мови. Синтаксис»: підручник для 6 і 7 кл. серед. шк. (1935; 3-тє вид., 1937).

Грунтовна наукова праця «Курс сучасної української літературної мови» у двох томах за ред. Л.А. Булаховського, призначена для студентів філологічних факультетів університетів та факультетів мови і літератури педагогічних інститутів УРСР, побачила світ лише 1951 р. Це був найповніший на той час опис граматичної системи української мови. Синтаксисові присвячено другий том (1. Просте речення. 2. Складне речення. 3. Пунктуація) [15].

Розділ про синтаксис простого речення «на замовлення» Л.А. Булаховського підготував Ю.В. Шевельов. Розділ опубліковано в другому томі колективної праці як безіменний через заборону на той час імені вченого. У редакційній примітці зазначено: «Опрацював за матеріалами Інституту мовознавства Академії наук УРСР Л.А. Булаховський» [15: 5]. У спогадах Ю.В. Шевельов писав, що первісний текст не зазнав жодних змін, «тільки раз два параграфи поміняно місцями» [20: 274]. Утім, учений не вважав це актом плагіату. «Я не маю сумніву, що видрукування мого тексту Булаховським, не позбавлене небезпеки для нього, було виявом його пошани й приязні до мене, які він зберіг — маю на це докази і подам їх у дальших розділах цих записок — до кінця свого життя» [Там само].

Мінімальною синтаксичною одиницею мови визначено *так званий член речення*, який «можна і доцільно вивчати тільки в словосполученнях і як елементи останніх» [15: 7]. Однак через те, що словосполучення кваліфікували як «поняття <...> надто широке і неокреслене, з одного боку, іноді абстрактне, не відповідаюче звичному членуванню мови-мислення, з другого, щоб його можна було покласти в основу вивчення синтаксичних явищ, синтаксичної структури мови» [Там само], такою одиницею послуговувало речення (або його еквіваленти).

Речення покласифіковано на односкладні / двоскладні, поширені / непоширені, прості / складні. За комунікативною метою диференційовано розповідні, питальні та окличні речення. Схарактеризовано засоби вираження головної пари — підмета і присудка. Докладно описано безособові й відносно-безособові речення.

Важливими є зауваги про безособові речення, які з погляду мовної свідомості є особливим, семантично і стилістично вмотивованим різновидом вияву двоскладного в своїй основі акту мислення. Такі міркування, а також потрактування в працях пізнішого періоду, зокрема в монографії О.С. Мельничука «Розвиток структури слов'янського речення», односкладних речень як спеціальної формальної категорії, яка з'явилася одночасно з категорією двоскладних речень у результаті розвитку й формальної диференціації первісних граматично не оформлених речень, зацентрування на тому, що «формальне протиставлення односкладних і двоскладних речень з самого початку могло не відповідати характерові суб'єктивно-сміслового членування висловлюваних у реченнях думок, яке знаходило своє вираження в засобах інтонації і порядку слів» [17: 144], спонукають сучасних дослідників до подальшого розпрацювання

теорії речення, кваліфікації односкладних конструкцій як двокомпонентних структур із семантико-синтаксичного погляду [1; 10].

У підрозділі, присвяченому називним і неповним реченням, зацентовано на статусові називних, зокрема пошуків відповіді на запитання «чи можна до них прикладати назву речень». Із застереженнями щодо особливостей граматичного центру таких конструкцій («слід вбачати в називному відмінку імені, який становить граматичний центр називного речення, член речення, в якому в недорозвиненому стані сполучаються елементи значення підмета (вихідне поняття або уявлення) і присудка (приписувана ознака)» [15: 70 — 71]) обґрунтовано їх реченнєвий статус.

Докладно описано іменники як другорядні члени речення, а також прикметники і дієприкметники, прислівники, інфінітиви, встановлено особливості синтаксичних зв'язків числівників та займенників, синтаксичні властивості дієприслівника. У контексті аналізу числівників не залишено поза увагою і форми двоїни із заувагами, що вона «відмерла як надто дрібна граматична категорія, <...> але рештки її в тій чи іншій формі позначаються ще на синтаксичних зв'язках числівників у сучасній мові» [15: 104].

Перспективним для докладного опису сполучників сучасної української літературної мови, що сьогодні зреалізовано в монографії та граматичному словникові сполучників К.Г. Городенської, послугував висновок про систему сполучників однорідності, яка «цілком не вкладається в традиційний тричленний поділ на єднальні, розділові і протиставні сполучники», оскільки, «створюючи велике багатство відтінків в межах кожної групи, сполучники часто стають на межах цих груп, витворюючи перехідні випадки» [15: 122]. У монографії К.Г. Городенської «Сполучники української літературної мови» запропоновано точнішу формально-синтаксичну та семантико-синтаксичну диференціацію сполучників, у якій, крім сполучників сурядності та підрядності, виокремлено сполучники сурядності-підрядності та підрядності-сурядності, а замість трьох груп сурядних розмежовано шість — єднальні, протиставні, зіставні, розділові, градаційні та приєднувальні сполучники [11].

Окремі підрозділи присвячено однорідним членам речення, відокремленню другорядних членів, словам і групам слів, граматично не зв'язаним із реченням, та порядкові слів у простому реченні.

Другий розділ «Складне речення» для колективної монографії підготував О.Є. Вержбицький. У загальних зауваженнях до розділу зацентовано на особливостях синтаксису складного речення, який становить спеціальну частину граматики, що в ньому речення як одиниця мови, на відміну від першого розділу, стоїть на першому місці.

Диференційовано два типи сполучення речень — *сурядність*, або *паратаксис*, і *підрядність*, або *гіпотаксис*. До складносурядних уналежнено конструкції зі сполучниковим або безсполучниковим сурядним поєднанням речень, а також речення мішаного характеру. У межах складно-підрядного речення виокремлено означальні, додаткові, підметові, при-

судкові, речення місця, часу, способу дії, міри або ступеня, мети, причини, умовні, допустові, наслідкові, пояснювальні; складнопідрядні з кількома підрядними, безсполучникове складнопідрядне; речення з сурядністю і підрядністю.

1958 року вийшов збірник праць «Дослідження з синтаксису української мови», у якому подано статті — частини монографій науковців Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР [13]. Це були результати виконання планових тем науково-дослідної роботи Інституту. Дослідження з історичного синтаксису представлені статтею О.С. Мельничука «Історія вживання давального безприйменникового відмінка в українській мові» за текстами українських пам'яток XIV — XVIII ст. Граматичній будові української мови в художній літературі XIX ст. присвячено статтю І.Г. Матвіяса «Синтаксичні і стилістичні властивості займенників в українській літературній мові першої половини XIX ст.». Подано статтю В.С. Ільїна «Оформлення присудка в українських поезіях Т.Г. Шевченка», яка, на думку редколегії, становила «серйозне продовження студій Шевченкової мови в цьому напрямі» [13: 4]. Стаття «Неповні речення в сучасній українській літературній мові» — це праця колишнього аспіранта Інституту мовознавства П.С. Дудика. Стаття Л.А. Булаховського «Питання синтаксису простого речення в українській мові» постала як результат напрацювань під час підготовки до перевидання «Курсу сучасної української літературної мови». Вона містить передмову до запланованого нового видання, у якій зауважено, що «нове видання другої частини «Курсу...» — синтаксису не є звичайним виправленням видання 1951 р.», а «два основні розділи — «Просте речення» і «Складне речення» — написані заново» [13: 5], та вступні уваги («Предмет синтаксису. Основні засоби синтаксичних зв'язків»; «Слово (лексема)»; «Головна пара (підмет і присудок). Речення»; «Називні слова і словосполучення»; «Інфінітивні речення»). Упродовж 1958 — 1959 рр. Л.А. Булаховський друкує серію статей, присвячених синтаксису простого речення («Основні синтаксичні поняття в застосуванні до простого речення», «Питання синтаксису простого речення в українській мові», «Підмет і присудок в українській літературній мові», «Синтаксис (зв'язки) другорядних членів речення в українській літературній мові» (усі — 1958), «Синтаксис (зв'язки) другорядних членів речення. Відмінкова залежність (керування)» (1959).

У 50 — 60-х рр. побачили світ наукові студії, присвячені проблемам порівняльно-історичного синтаксису слов'янських мов О.С. Мельничука «Видозміни оформлення речень непрямой модальності в історії української мови» (1958); «Генезис і історичні видозміни припідрядного вживання сполучника *i* в українській мові» (1962); «Історичний розвиток системи відносних слів в українській мові» (1962). Теоретичні питання синтаксису висвітлено в працях О.С. Мельничука «Деякі питання теорії речення в зв'язку з критикою «нового вчення про мову» (1952), «Про два синтаксичні рівні формування й опису словосполучення» (1965), «О знаковой природе предложения» (1967); І.Г. Матвіяса «Синтаксичні і сти-

лістичні властивості займенників в українській літературній мові першої половини ХІХ ст. (займенники особові, зворотний, означальні і вказівні)» (1958), «Синтаксис займенників в українській мові» (1962); С.Я. Єрмоленко «Синтаксис віршової мови (на матеріалі української радянської поезії)» (1969); А.П. Грищенко «Вираження залежності між структурними частинами складносурядних речень» (1964), «Структура складносурядних речень з єднальними сполучниками *і, та*» (1963) та ін.; Г.М. Удовиченка «Словосполучення в сучасній українській літературній мові» (1968).

Кінець 60-х — поч. 70-х рр. ознаменований появою фундаментальної праці — п'ятитомного видання «Сучасна українська літературна мова» (заг. ред. акад. І.К. Білодіда). 1972 року вийшов третій том колективної монографії «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис» за відповідального редагування О.С. Мельничука [19]. Підґрунтям для розпрацювання концепції та написання відповідних розділів послугувала праця О.С. Мельничука «Розвиток структури слов'янського речення» [17].

У передмові зазначено, що монографія «містить всебічний опис синтаксичної структури української мови в її сучасній писемній формі» і «призначена для широкого кола носіїв і знавців української мови — викладачів вищих і середніх шкіл, діячів науки і культури, студентів і представників інших верств української громадськості» [19: 3]. З огляду на це, авторський колектив прагнув зробити виклад матеріалу максимально доступним, через що «було визнано недоцільним застосовувати в праці нові спеціальні методи і прийоми аналізу», автори «змушені були відмовитись від бібліографічних посилань та довідок про історію розробки відповідних питань» [Там само]. До складу авторського колективу ввійшли: І.Р. Вихованець («Головні члени речення»), А.П. Грищенко («Часова віднесеність речення», «Додаток», «Обставина», «Складнопідрядні речення з підрядним підметовим», а також складнопідрядні речення з підрядними присудковим, додатковим, означальним, місця і часу та «Складносурядні речення»), П.С. Дудик («Односкладні речення», «Неповні речення», «Еквіваленти речень»), Л.О. Кадомцева («Синтаксична модальність речення», «Синтаксично ізольовані частини речення», «Обставинні складнопідрядні речення», крім складнопідрядних з підрядними місця і часу, а також «Складні речення безсполучникові») та О.С. Мельничук («Теоретичні питання синтаксису», «Словосполучення», «Означення», «Синтагматичне членування речень»).

У першому розділі «Загальні питання синтаксису» вказано на обов'язковість дотримання методологічних вимог — послідовного відмежування синтаксичних явищ від несинтаксичних і постійного усвідомлення нерозривного зв'язку синтаксичної сторони мови з іншими її сторонами, що «може забезпечити належну ефективність наукового аналізу мови», а також урахування зовнішнього, формального виявлення, синтаксичних явищ та їх семантичних функцій для «найглибшого розуміння суті синтаксичних явищ» [19: 7]. О.С. Мельничук наголосив на необхідності

диференціювати два плани в семантиці синтаксичних явищ: з одного боку, загальної, власне синтаксичної семантики, властивої відповідним синтаксичним явищам безвідносно до тієї конкретної семантики різних слів і словосполучень, з якою вона поєднується і взаємодіє в процесах мовлення (абстрактна природа цієї власне синтаксичної семантики повинна займати основне місце серед об'єктів синтаксичного аналізу мови); з другого боку, семантичні функції синтаксичних одиниць проявляються в здатності відповідних синтаксичних засобів до вираження певних категорій конкретних смислових відношень між компонентами висловлення, установлюваних на основі лексичної семантики пов'язуваних у контексті компонентів.

Чітко окреслено об'єкти синтаксичного дослідження — особливості формальної (граматичної, тобто власне синтаксичної) структури речення, формальні (граматичні) способи творення речень із слів і словосполучень, а також граматична (синтаксична) специфіка слів і словосполучень, використовуваних у ролі компонентів речень.

Синтаксис визначено як учення про внутрішню і зовнішню граматичну структуру речення. Відповідно до розрізнення зовнішньосинтаксичної і внутрішньосинтаксичної сфер структури речення загальний синтаксичний аналіз речення здійснено за кожною з цих сфер.

Важливо, що окремий розділ (на відміну від попередньої праці!) присвячено словосполученню. Закцентовано на тому, що «сама сфера словосполучень певної мови має важливе значення для загальної характеристики її граматичної структури» [19: 38]. Структуру словосполучення потрактовано як один із компонентів внутрішньої граматичної структури речення, а словосполучення — як синтаксичну конструкцію, утворену з двох чи кількох повнозначних (і займенникових) слів, послідовно пов'язаних між собою засобами синтаксичного зв'язку. Тож словосполученнями визнано всі синтаксичні конструкції зразка *гарна погода; його місце; Петрові батько й мати; його постійне місце в другому ряду; читати книжку; з інтересом і задоволенням читати недавно опубліковану книжку молодого автора; повільно ходити; дуже повільно ходити по тінистих алеях старого парку; Петро поїхав; Петро і Микола; Петро і Микола вчора поїхали відпочивати; як Петро, так і Микола; Петро або Микола; не Петро, а Микола; Петро, Микола і інші; ні Петро, ні Микола; ні те ні се; туди й сюди; або туди або сюди; стомлений, аж спохмурнілий; спохмурнілий, бо стомлений* і т. д. [19: 51]. Установлено критерії розмежування слова і словосполучення, речення і словосполучення (предикативне словосполучення «істотно відрізняється від речення тим, що в ньому зовсім не знаходять прояву внутрішньо-синтаксичні відношення суб'єктивно-смислового характеру <...> і зовнішньо-синтаксичні значення модальності (розповідність, питальність і т. д.), а показники зовнішньо-синтаксичного значення часу <...> залишаються в складі словосполучення лише тому, що особові (чи родові) форми дієслова, які входять до предикативного словосполучення, узгоджуючись із іменною формою, вжитою в назив-

ному відмінку, морфологічно не можуть бути позбавлені якого-небудь часового форманта, хоча для словосполучення цей формант зовсім не істотний» [19: 52 – 53]).

Залежно від типів синтаксичного зв'язку, яким пов'язані члени простого чи основні члени складного словосполучення, виокремлено *підрядні і сурядні словосполучення*, а також змішані типи *підрядно-сурядний*, коли провідним є підрядний зв'язок, але в складі словосполучення є й однорідні члени (*високий і крутий берег річки, провести червень і липень*), та *сурядно-підрядний*, коли провідним є сурядний зв'язок, але пов'язувані цим зв'язком однорідні члени словосполучення мають ще й залежні члени.

Підрядні словосполучення схарактеризовано за «морфологічною природою ведучих слів»; способами підрядного зв'язку (узгодження, керування, прилягання і підрядносполучникове підпорядкування); загально-синтаксичною семантикою (більш ніж 36 синтаксично-семантичних різновидів об'єднано в три загальні синтаксично-семантичні типи — атрибутивні (з підтипом предикативних), об'єктні й адвербіальні; описано синтаксичні функції відмінків і прийменників. Сурядні словосполучення — за типом сурядного зв'язку (єднальні, розділові і зіставно-протиставні) і сурядні безсполучникові.

До зовнішньосинтаксичної структури речення уналежнено синтаксичну модальність і часову віднесеність із заувагами, що поза цими двома синтаксичними категоріями, які знаходять прояв у відповідних граматичних показниках, не може функціонувати жодне речення української мови. Третя категорія — значення особи переходить до зовнішньосинтаксичної сфери структури речення лише в односкладних з дієслівним головним членом.

Визначення загальної синтаксичної структури слов'янського речення як складної єдності зовнішньосинтаксичних та внутрішньосинтаксичних відношень послугувало підґрунтям для подальшого розпрацювання базових синтаксичних категорій предикативності й модальності, зокрема встановлення критеріїв їхнього розмежування і співвідношення (В.М. Брицин [2]). Адже традиційно модальність вважають складником предикативності: «предикативність — комплексна синтаксична категорія, яка виражає відношення повідомлюваного до дійсності і формує речення як комунікативну одиницю. Комплексність предикативності полягає у тому, що це єдність двох синтаксичних категорій: категорії часу, актуалізаційної за своєю природою, і категорії модальності, що вказує на інтерпретоване мовцем відношення змісту речення до дійсності» [5: 482]. О.С. Мельничук вказував на невдале використання терміна *предикативність* для позначення синтаксичного відношення речення до позначуваного ним моменту дійсності мотивуючи тим, що вживання цього терміна зумовлює «неприпустиме змішування відношення відомого також під назвою «співвіднесеність основного змісту речення з дійсністю» зі смисловим відношенням між суб'єктом і предикатом думки і формальним

відношенням між підметом і присудком речення» [16: 48]. Модальні відношення вчений кваліфікує як вияв специфічних особливостей знакової функції речення, зокрема «позначення наявних у кожній самодостатній при певній ситуації думці смислових відтінків, які означають конкретний характер відношення даного акту свідомості як основного змісту речення до дійсного об'єктивного стану відображуваних чи зображуваних ним явищ» [16: 48 – 49].

Аналіз внутрішньосинтаксичної сфери структури речення передбачав висвітлення двох основних аспектів — об'єктивно-смислових та суб'єктивно-смислових відношень між компонентами змісту речення. Аналіз об'єктивно-смислових відношень, засобами оформлення яких в українській мові слугують морфематичні засоби (форми словозміни і службові слова), у суто граматичному плані зводиться до розрізнення структурних типів речень та їх формально-синтаксичних компонентів — членів простого речення або частин складного речення. Суб'єктивно-смислові відношення, оформлені в основному інтонаційно-позиційними засобами, проявляються у вигляді синтагматичного членування речень.

Розпрацювання синтагматичного членування речень як безпосереднього виразника суб'єктивно-смислових відношень, окреслення перспектив дослідження синтагматичного членування як одного з найважливіших критеріїв розрізнення індивідуальних стилів у художній літературі й функціональних стилів у літературній мові — важливий складник монографії.

У контексті становлення прагматичної наукової парадигми, яка почала формуватися від 60 — 70-х р. минулого сторіччя, у розвитку синтаксису сучасної української мови до 90-х р. увиразнилося кілька тенденцій: розвиток семантичного синтаксису; перехід від мови до мовлення (комунікативний синтаксис), вихід за межі речення в дискурс, текст (надфразні єдності, абзаци, тексти); перехід від статичного синтаксису до динамічного (дослідження процесів функціонування і перетворення одиниць синтаксису); становлення функційного синтаксису.

У лінгвоукраїністиці першою спробою дослідити синтаксичну семантику речення стала колективна монографія «Семантико-синтаксична структура речення» І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської та В.М. Русанівського за відповідального редагування І.Р. Вихованця [8], у якій речення постало як багатомірна одиниця, що в ній утілюються чотири структури — формально-граматична (власне-синтаксична, поверхнева), семантико-синтаксична, власне-семантична (глибинна) і власне-комунікативна (мовленнева, що пов'язана з функціонуванням речення в тексті, тобто з його актуальним членуванням). У монографії охоплено три аспекти — власне-семантичний, семантико-синтаксичний та формально-граматичний. І.Р. Вихованець (автор розділів «Формально-граматична структура речення», «Семантична структура елементарного речення», «Семантична структура складного речення») обґрунтував поняття елементарного речення, що вможливило опис механізму творення комунікативних одиниць,

способів їх групування в семантичній одиниці складнішої організації. Важливими є зауваги щодо визначення елементарного речення базою для утворення словосполучень і синтаксичних зворотів, які є трансформами елементарного речення. І в подальших дослідженнях І.Р. Вихованець кваліфікує словосполучення як синтаксичну одиницю-конструкцію дериґаційного типу, яка функціонує лише в простому ускладненому реченні. Визначення словосполучення з опорою на ускладнений різновид простого речення вчений вмотивував відсутністю словосполучень у реченнях — елементарних семантико-синтаксичних структурах, тобто реченнях, що складаються з одного предиката (у позиції присудка у двоскладному реченні або в позиції співвідносного з присудком головного члена односкладних речень) і зумовлених його семантико-синтаксичною валентністю іменникових членів речення [3: 187].

Предикатний знак покваліфіковано як семантичний центр елементарного речення, визначено семантичні типи предикатів («найбільш узагальнені») — предикати дії і стану, а також тринадцять семантичних типів непередикатних знаків, у назвах яких насамперед звучить сема-домінанта — семантична функція іменника-аргумента. Описуючи предикатно-аргументні відношення і семантичну структуру елементарного речення, І.Р. Вихованець виокремив типи елементарних речень із предикатами дії (16) і предикатами стану (11). Аналізуючи семантичну структуру складного речення, дослідник установив кореляцію семантично складного і формально-граматично складного речення, визначив типи семантичних відношень між елементарними в межах складного речення. Наголошено, що семантичні відношення між елементарними реченнями мають різний характер у власне-семантичному і семантико-синтаксичному ярусах складного речення. Зокрема, власне-семантичний ярус відображає повну семантичну природу обох поєднаних предикатом предикатів елементарних речень, у семантико-синтаксичному ярусі семантична функція одного з елементарних речень комунікативно «притягується» і натомість комунікативно акцентується семантична функція іншого елементарного речення. Для сполучників, прийменників та зв'язкових дієслів, що слугують єднальними компонентами, визначено «строгу синтаксичну спеціалізацію»: сполучники — аналітичні синтаксичні морфеми першого рангу, прийменники — аналітичні синтаксичні морфеми другого рангу, дієслова — зв'язкові засоби третього рангу. Процеси трансформації (згортання) елементарних речень або їх окремих компонентів і відповідно перетворення на просте з формально-граматичного, але складне з семантичного погляду речення описано на прикладі темпоральних семантичних відношень елементарних речень.

В.М. Русанівський у розділі «Співвідношення семантичної і формально-граматичної структури речення» описав формально-граматичні й семантичні варіації семантичного інваріанта; кореляцію чотирьох ярусів структури речення, їх стосунок до змісту і форми речення; ядерні речення як конструкції на перетині семантичних і формальних характеристик;

атрибутивні відношення як формально-синтаксичні відношення та семантичні кореляти (явища трансформації (згортання) компонентів речення або елементарних речень); власне-семантичну, семантико-синтаксичну і власне-синтаксичну інтерпретацію складного речення.

У розділі «Явища синтаксичної деривації» К.Г. Городенська подала теоретичні засади синтаксичної деривації із визначенням її типів, що послугувало підґрунтям для подальшого дослідження. Зокрема, у монографії «Деривація синтаксичних одиниць», що вийшла друком 1991 р. [9], дослідниця обґрунтувала теоретичні засади нової галузі синтаксичної науки — дериваційного синтаксису, яка тоді перебувала в стадії формування. Центральним поняттям дериваційного синтаксису визначено синтаксичну похідність — семантичний і формальний (структурний) зв'язок базової одиниці, роль якої виконує насамперед речення, рідше — словосполучення, і одиниць того самого або нижчого рангу. Докладно проаналізовано відношення похідності між синтаксичними одиницями одного рангу — реченнями або словосполученнями та синтаксичними одиницями різних рангів — реченнями і словосполученнями, реченнями і синтаксемами. Такий підхід був новаторським, оскільки вже відома інтерпретація семантичної та формальної похідності обмежувала синтаксичну деривацію лише деривацією речень, а синтаксема як мінімальна синтаксична одиниця і словосполучення, що є одиницею нижчого рангу, залишалися поза дериваційними процесами. Схарактеризовано відношення похідності між складнопідрядними і простими ускладненими реченнями, визначено дериваційні параметри складносурядних речень, встановлено відношення похідності між формально-граматичними типами складних речень, між двоскладними чи тільки односкладними реченнями або перетворення двоскладних на односкладні; проаналізовано дериваційний потенціал словосполучень; описано процеси згортання речень у власне- та невласне-словосполучення, вторинні предикатні синтаксеми як конденсати згорнутих речень і семантико-синтаксичних відношень між елементарними реченнями; уперше встановлено особливості дериваційної парадигми синтаксичних одиниць.

За останні майже троє десятиріч в українському мовознавстві сформувався й став панівним функційно-категорійний напрям. Перша в українському мовознавстві праця з функційної граматики — монографія І.Р. Вихованця «Нариси з функціонального синтаксису української мови» [4], у якій обґрунтовано необхідність «роздільного» підходу до проблем функційної граматики — і синтаксичного, і морфологічного, розв'язано проблему ієрархії функційного синтаксису і функційної морфології (синтаксису надано вершинного статусу). Основними завданнями функційного синтаксичного аналізу визначено: розмежування різновидів функцій синтаксичних одиниць, їх семантичного або формально-граматичного спрямування, а також виділення елементарних синтаксичних одиниць (зокрема, речення в семантико-синтаксичному і формально-синтаксичному планах) і дослідження закономірностей їх ускладнення [4: 4].

У пропонованому варіанті теорія функційного синтаксису в основному орієнтована на вияв мовних ознак синтаксичних об'єктів, що є найбільш показовим для семантичного і формального його різновидів. Ідеться більшою мірою про функційний потенціал синтаксичних одиниць, ніж про мовленнєву реалізацію їхніх функцій [16: 194 – 195].

Центральним поняттям функційного синтаксису визначено поняття функції, типи синтаксичних функцій. Типи функційних синтаксичних одиниць класифіковано на основі формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних функцій, які пов'язані з синтаксичними зв'язками і семантико-синтаксичними відношеннями. Виокремлено мінімальні синтаксичні одиниці, які функціонують як компоненти речення або словосполучення, і синтаксичні одиниці-конструкції, у межах яких визначають мінімальні синтаксичні одиниці. Реченню надано статусу найвищої одиниці в мовній системі, а найпериферійнішою — словосполученню. Словосполучення потрактовано як вторинну синтаксичну одиницю, яка функціонує в ускладненому реченні, що вможливорює зарахування до цієї одиниці і підрядних, і сурядних її різновидів.

Окремі розділи монографії присвячено системі мінімальних формально-синтаксичних одиниць (головні члени речення, другорядні (прислівні, детермінантні, опосередковані), дуплексиви); предикатним синтаксемам елементарного речення (предикати дії, процесу, стану, якості, локативні, кількості); субстанційним синтаксемам елементарного речення, які описано на засадах теорії валентності (суб'єктні, об'єктна, адресатна, інструментальна, локативна синтаксеми); вторинним предикатним синтаксемам (темпоральні, причинові, цільові, допустові, умовні, відповідності/невідповідності), семантичним процесам ускладнення синтаксем.

І.Р. Вихованець закцентує на значущості дериваційних процесів у функційному синтаксисі, що відбивають перетворення синтаксичних одиниць відповідно до комунікативних потреб мовця.

З'ясування специфіки семантично елементарного та семантично неелементарного, формально елементарного та формально неелементарного простого та складного речення, визначення ієрархії синтаксичних одиниць уможливило виявлення особливостей реалізації формальної, семантико-синтаксичної та комунікативної парадигм речення з окресленням у їхніх межах місця варіацій, модифікацій і трансформацій.

Від середини 90-х рр. функційна граматики української мови трансформувалася в категорійну граматику, теоретичні засади якої на III Міжнародному конгресі україністів (Харків, 1996) обґрунтував І.Р. Вихованець [6]. Об'єктом категорійної граматики постали граматичні одиниці й притаманні їм категорії з докладним опрацюванням правил їх функціонування. Виокремлено три граматичних підсистеми сучасної української мови — синтаксис, морфологію, словотвір, які тісно взаємодіють, мають чітку ієрархію (категорії морфології та словотвору підпорядковані категоріям синтаксису, найвищий граматичний статус якого обґрунтовано

ширшим діапазоном його одиниць і категорій, а також підпорядкуванням синтаксису двом основним функціям мови — комунікативній і когнітивній) [6: 178]. Формулюючи першорядне завдання синтаксису як науки, яке полягає у виділенні й описі мовних зразків синтаксичних одиниць у їх системних взаємозв'язках, учений наголошує на тому, що «високий рівень абстрагування мовної сфери не ігнорує показників сфери мовлення, а навпаки, уможливорює глибоке пояснення всіх мовленнєвих модифікацій синтаксичних одиниць» [6: 179].

Одним із центральних понять категорійного синтаксису визначено поняття функції, відповідно виокремлено три типи функцій синтаксичних одиниць: комунікативні, семантико-синтаксичні й формально-синтаксичні. Відповідно до концепції повний категорійний синтаксис української мови охоплює три аспекти: комунікативний, семантичний і формальний. Комунікативні категорії орієнтовані на вияв мети комунікативного акту (напр., категорія настанови). Семантико-синтаксичні категорії розподілено на категорії об'єктивного семантико-синтаксичного змісту (категорії субстанційності і предикатності, яким надано статусу надкатегорій) та суб'єктивного семантико-синтаксичного спрямування, які увиразнюють позицію мовця щодо повідомлюваного в реченні, передають його ставлення до відображуваного в реченні фрагмента дійсності (категорії предикативності (у семантико-синтаксичному розумінні) і ствердження / заперечення). До формально-синтаксичних категорій уналежено предикативність (у формальному розумінні), сурядність, підрядність [6: 179 – 180].

В українському мовознавстві функційно-категорійному аналізу синтаксичних одиниць граматичної системи присвячено праці учнів і послідовників І.Р. Вихованця — А.Ю. Габай «Синтаксична прислівникова транспозиція в сучасній українській літературній мові» (2010), Н.М. Костусяк «Структура міжрівневих категорій сучасної української мови» (2012), Т.Є. Масицької «Типологія семантико-синтаксичних реченнєвих залежностей» (2016), О.Г. Межова «Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць» (2012), І.А. Мельник «Трансформаційна граматики українського дієслова» (2015), М.В. Мірченка «Структура синтаксичних категорій» (2001), В.М. Ожогана «Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови» (1998), М.С. Скаба «Граматики апеляції в українській мові» (2002), Р.О. Христіанінової «Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові» (2012) та ін. Тож на часі створення академічного синтаксису сучасної української літературної мови, теоретичні засади якого обґрунтував ще 1996 р. на Міжнародному конгресі україністів І.Р. Вихованець.

У контексті становлення сучасної когнітивно-дискурсивної парадигми, або антропоцентричної суперпарадигми, яка скеровує дослідників на осмислення предмета лінгвістики з позицій антропоцентризму, актуальними й знаковими вважаємо знаковими праці О.С. Мельничука, зокрема статті «Розвиток мови як реальної системи» [16] і «Мова як суспільне

явище і як предмет сучасного мовознавства» [18], де докладно схарактеризовано проблему онтології мови і питання визначення предмета лінгвістики. «Наукове висвітлення природи і суті мови як суспільного явища має вирішальне значення для вдосконалення мовної діяльності і тим самим для дальшого посилення ролі мови в усіх сферах суспільного життя. Особливо важливим для підвищення ефективності мовознавства є узгодження розуміння мови як процесу і факту участі в її виявах різних ustalених структурних компонентів, а також досягнення урівноваженого співвідношення внутрішньолінгвістичної проблематики, насамперед вивчення системи структурних компонентів мови, і зовнішньолінгвістичної проблематики, яка стосується різних сфер мовної діяльності» [18: 14].

Концепція мовної онтології О.С. Мельничука накреслила перспективи розпрацювання проблеми природи мови в сучасній когнітивній лінгвістиці (зокрема, у царині синтаксису див. праці В.М. Брицина). Лінгвопрагматика, когнітивна лінгвістика, дискурсологія — це наукові напрями, що скеровані на конкретне висвітлення мови як реального процесу мовної діяльності. Вони постали впродовж кількох останніх десятиріч унаслідок застосування до мови підходів і методик інших наук (насамперед філософії та психології).

Слушними є зауваги сучасників щодо цінності численних праць О.С. Мельничука, водночас відсутності узагальнювального дослідження теоретико-методологічних поглядів ученого, і очікування оцінки отриманих ним результатів у перспективі розвитку української й світової лінгвістики, яка досі залишається справою майбутнього [21: 139]. І сьогодні актуальними є міркування О.С. Мельничука щодо перспектив розвитку сучасного мовознавства: «Створення абстрактних систем структурних компонентів різних мов, зокрема описів їх фонетичної структури, граматик і словників, є вирішальною передумовою успішного розвитку мовознавства в цілому. Але створення цих систем не є кінцевим етапом дослідження мови як діяльності. Головним у такому дослідженні має бути висвітлення ролі різних структурних компонентів мови у формуванні висловлень і ширших за обсягом мовних виявів відповідно до комунікативних завдань у різних типах ситуацій мовлення» [18: 16].

Отже, граматичний статус синтаксису впродовж сторічної історії розвитку докорінно змінився — від статусу «продовження морфології» (перша половина ХХ ст.) до «вершинного» статусу в ієрархії граматичних підсистем сучасної української літературної мови (від 90-х рр. ХХ ст.). У такому контексті відбувалося і формування фундаментальних понять синтаксису — синтаксичних одиниць (мінімальної синтаксичної одиниці (від *так званого* члена речення до компонента словосполучення або речення), словосполучення (від «неокресленого поняття» до синтаксичної одиниці-конструкції), речення (від традиційного визначення до витлумачення речення як багатомірної одиниці, у якій утілюються чотири структури — формально-граматична (власне-синтаксична, поверхнева), семантико-синтаксична, власне-семантична (глибинна) і власне-комунікативна).

З-поміж актуальних завдань, що постають сьогодні перед дослідниками, перспективним вважаємо розпрацювання теорії синтаксису в контексті сучасної антропоцентричної суперпарадигми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брицин В.М. Односкладні речення в українській мові: до питання методології їхнього дослідження. *Мовознавство*. 2001. №3. С. 81 — 87.
2. Брицин В.М. Модальність і предикативність: лінії розмежування і протиставлення. *Мовознавство*. 2015. № 2. С. 77 — 85.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: підручник. Київ, 1993.
4. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ, 1992.
5. Вихованець І.Р. Предикативність. *Українська мова. Енциклопедія*. 2004. С. 482 — 483.
6. Вихованець І.Р. Принципи категорійної граматики української мови. *III Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство (26 — 29 серпня 1996 р.)*. Харків, 1996. С. 177 — 181.
7. Вихованець І.Р. Синтаксис. *Українська мова. Енциклопедія*. 2004. С. 546 — 548.
8. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. Київ, 1983.
9. Городенська К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. Київ, 1991.
10. Городенська К.Г. Проблема двоскладності — односкладності в контексті історичного й дериваційного синтаксису. *Мовознавство: Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. україністів*. Київ, 2002. С. 51 — 55.
11. Городенська К.Г. Сполучники української літературної мови. Київ, 2010.
12. Городенська Катерина. Граматичний словник української мови: Сполучники. Київ — Херсон, 2007.
13. Дослідження з синтаксису української мови. Київ, 1958.
14. Історія Академії наук України, 1918 — 1923: док. і матеріали. Київ, 1993.
15. Курс сучасної української літературної мови. Т. 2. Синтаксис. Київ, 1951.
16. Мельничук О.С. Розвиток мови як реальної системи. *Мовознавство*. 1981. № 2. С. 22 — 34.
17. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. Київ, 1966.
18. Мельничук О.С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства. *Мовознавство*. 1997. № 2/3. С. 3 — 19.
19. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис. Київ, 1972.
20. Шевельов Ю. (Юрій Шерех). Я — мене — мені... (і довкруги). Спогади. 1. В Україні. Харків — Нью-Йорк, 2017.
21. Яворська Г.М. Онтологія мови в працях О.С. Мельничука та сучасна лінгвістика: деякі теоретичні наслідки. *Академік Олександр Савич Мельничук і сучасне мовознавство (Збірник наукових праць до 90-річчя з дня народження)*. Київ, 2012. С. 138 — 148.

REFERENCES

1. Britsyn, V.M. (2001). One-member sentence in the Ukrainian language: methodology of study. *Linguistics*, 3, 81 — 87 (in Ukr.).
2. Britsyn, V.M. (2015). Modality and predicativity: boundary and opposition. *Linguistics*, 2, 77 — 85 (in Ukr.).
3. Vykhovanets, I.R. (1993). Ukrainian grammar. Syntax: textbook. Kyiv (in Ukr.).
4. Vykhovanets, I.R. (1992). Essays on functional syntax of the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
5. Vykhovanets, I.R. (2004). Predicativity. *Ukrainian Language. Encyclopedia*. P. 482 — 483 (in Ukr.).
6. Vykhovanets, I.R. (1996). Ukrainian categorial grammar principles. *Third International Congress of Ukrainianists. Linguistics* (Kharkiv, August 26 — 29, 1996). P. 177 — 181 (in Ukr.).
7. Vykhovanets, I.R. (2004). Syntax. *Ukrainian Language. Encyclopedia*. P. 546 — 548 (in Ukr.).
8. Vykhovanets, I.R., Horodenska, K.H., Rusanivskiy, V.M. (1983). Semantic-syntactic structure of sentence. Kyiv (in Ukr.).
9. Horodenska, K.H. (1991). Derivation of syntactic units. Kyiv (in Ukr.).

10. Horodenska, K.H. (2002). One-, two-member sentences in the historical and derivation syntax background. *Linguistics: add. and rep. Forth International Congress of Ukrainianists*. P. 51 — 55. Kyiv (in Ukr.).
11. Horodenska, K.H. (2010). Conjunctions of the Ukrainian literary language. Kyiv (in Ukr.).
12. Horodenska, K. (2007). Ukrainian grammar dictionary: conjunctions. Kyiv — Kherson (in Ukr.).
13. Researches on syntax of the Ukrainian language (1958). Kyiv (in Ukr.).
14. History of the Academy of Science of Ukraine, 1918 — 1923: documents and materials (1993). Kyiv (in Ukr.).
15. Modern Ukrainian literary language course. Vol. 2. Syntax (1951). Kyiv (in Ukr.).
16. Melnychuk, O.S. (1981). Language as real system development. *Linguistics*, 2, 22 — 34 (in Ukr.).
17. Melnychuk, O.S. (1966). Structure of Slavic sentence development. Kyiv (in Ukr.).
18. Melnychuk, O.S. (1997). Language as a social phenomenon and as object of modern linguistics. *Linguistics*, 2/3, 3 — 19 (in Ukr.).
19. Modern Ukrainian literary language: Syntax (1972). Kyiv (in Ukr.).
20. Shevelov, Yu. (Yurii Sherekh). (2017). I — me — to me... (around). Memoirs. 1. In Ukraine. Kharkiv — New York (in Ukr.).
21. Yavorska, H.M. (2012). Ontology of language in the O.S. Melnychuk's writings and modern linguistics: some theoretical consequences. *Academician Oleksandr Savych Melnychuk and modern linguistics. Collection of scientific papers on the 90th anniversary of his birth*. P. 138 — 148. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 15.01.2019

N.H. Horholiuk

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

SYNTAX IN THE CONTEXT OF ACADEMIC UKRAINIAN LINGUISTIC STUDIES

The article deals with the thematic-and-time periods of the Ukrainian academic syntax development. It is focused on the main tendencies in the Syntax theory development in the present Ukrainian literary language. The current research also outlines the formation peculiarities of the fundamental Syntax concepts — syntactic units (the minimal syntactic unit (from the so-called sentence member to the phrase or sentence component), phrase (from the “undefined concept” to the syntactic unit-construction), sentence (from the traditional definition to the sentence interpretation as a multidimensional unit in which the four structures are embodied: formal-and-grammatical (syntactic, superficial), semantic-and-syntactic, semantic (deep) and communicative.) The prospects of the syntactic research development in the context of the modern anthropocentric paradigm are outlined.

Keywords: *Syntax, sentence, phrase, minimal syntactic unit, Semantic Syntax, Derivative Syntax, Functional Syntax, Categorical Syntax.*

УДК 811.161.2'28'374

Людмила Рябець

Інститут української мови НАН України, м. Київ

УКРАЇНСЬКИЙ ДІАЛЕКТНИЙ СЛОВНИК СЬОГОДНІ: ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ І ПРОБЛЕМИ УКЛАДАННЯ

У статті розглянуто основні етапи формування української діалектної лексикографії як окремої лінгвістичної галузі та історію випрацювання методології укладання діалектного словника. Виділено типи діалектних словників (диференційні, загальні, тематичні, діалектно-етнографічні тощо). Схарактеризовано методику створення ідеографічного діалектного словника на матеріалі праць М.В. Никончука. На прикладі діалектних словників різних типів продемонстровано повноту представлення діалектного матеріалу в лексикографічних працях. Відзначено активізацію українського діалектного лексикографування на початку XXI століття. Окреслено основні проблеми, пов'язані з процесом укладання діалектного словника. Зауважено, що створення повного або зведеного (традиційного паперового та електронного) словника українських говірок із максимальною лінгвістичною інформацією та розгорнутими ілюстраціями є потрібним і перспективним завданням українських діалектологів.

Ключові слова: українська діалектна лексикографія, діалектний словник, ідеографічний словник, диференційний словник, параметризація словника, реєстр словника, ремарка.

Діалектні словники — це і джерело вивчення лексичного складу діалекту, і документальний огляд лексичної скарбниці минулого, і важлива пам'ятка культури, що представляє звичаї, побут, рівень духовного і матеріального життя мешканців певної території. Як зауважила Н. Хобзей: «Для пізнання краю слугують путівники чи етнографічні записи, а для пізнання мови чи говірки — словники» [54: 51]. Тому цілком зрозумілим і логічним видається активний розвиток сьогодні одного з наукових напрямів в українському мовознавстві — діалектної лексикографії, історія якої має глибоке коріння. У становленні її як окремої лінгвістичної

© Л.В. РЯБЕЦЬ, 2019

галузі можна виділити кілька етапів: 1) етнографічний, 2) теоретико-методологічний, 3) сучасний етап активного розвитку. Зауважимо, що подібні етапи виокремлюють дослідники в білоруському та російському мовознавстві. Зокрема О. Кривицький виділяє в історії білоруської діалектної лексикографії три основні етапи: 1) етнографічний, 2) етнолінгвістичний, 3) власне діалектографічний [28: 15], а Ф. Сороколетов і О. Кузнецова розбивають історію російської діалектної лексикографії на чотири етапи: 1) початковий (збирання), 2) етап становлення власне діалектної лексикографії, 3) класичний період російської діалектної лексикографії, 4) сучасний етап [51: 4 — 5].

Перші українські діалектні лексикони — це додатки до етнографічних праць та краєзнавчих путівників у кінці ХІХ — на початку ХХ ст. Адже з усвідомленням мовно-територіальної диференціації прийшло і розуміння вагомості діалектних свідчень для історії мови та народу, і дослідники почали фіксувати діалектний матеріал, подаючи його спочатку в етнографічних нарисах як збірки діалектних слів, а згодом як окремі лексикографічні праці. Одними з перших діалектних словників були добірки І. Вагилевича (Гуцули — мешканці Східного Прикарпаття. 1837 [7]; Бойки — русько-слов'янський люд у Галичині. 1839 [6]; Лемки — мешканці Західного Прикарпаття. 1841[8]) та І. Верхратського (Знадоби до словаря южнорусского. 1877 [9]).

Знаковим було подвижництво науковців, які працювали в словникових та термінологічних комісіях молоді Української академії наук у 1920–30-х рр., коли активно почали залучати до реєстрів створюваних тоді термінологічних та загального словників живомовні елементи, так звану «народну термінологію», за що, фактично, і заплатили забуттям імен, заборонаю та знищенням самих праць.

Активізація в українському діалектному словникарстві була відчутною в середині ХХ століття, коли це питання обговорювалося на кількох діалектологічних нарадах поспіль, зокрема ІХ Республіканська діалектологічна нарада (1956) майже повністю була присвячена проблемі створення діалектних словників. Тоді були випрацьовані рекомендації щодо методики укладання діалектних словників різних типів. У матеріалах наступних — Х та ХІ — Республіканських діалектологічних нарад (1961 р. та 1965 р. відповідно) вміщено низку публікацій методологічного характеру, зокрема це статті: П. Лисенка «Про принципи побудови діалектних (зональних) словників української мови» [30] та «Принципи побудови Програми збирання матеріалів для складання діалектних словників української мови» [29]; М. Онишкевича «Про складання словника бойківського діалекту» [43]; С. Дорошенка «Діалектний словник Сумщини» [24]; А. Бурячка «Інструкція для складання діалектних словників української мови» [5]. Згодом з'явилася «Інструкція для укладання діалектних словників» Я. Закревської, У. Єдлінської, Р. Керсти [25]. Викладені в цих працях положення не втратили своєї наукової вартості та методологічної цінності, ними і сьогодні послуговуються укладачі діалектних словників.

Лексикографічні праці, що з'явилися в середині ХХ ст., були переважно невеликі за обсягом і диференційні за своїм типом, що не давало уявлення про говірку чи діалект як систему.

Основні теоретичні положення про сучасний діалектний словник схарактеризовано в енциклопедії «Українська мова», де, зокрема, зазначено, що «діалектний словник — це словник, в якому подана лексика територіальних діалектів, її значення і слововживання. За способом пояснення значень більшість діалектних словників належить до словників тлумачного типу. За обсягом відтворення лексики і семантики діалектні словники поділяються на тематичні й загальні» [18: 152]. Тематичні репрезентують лексику однієї тематичної групи. Загальні об'єднують лексику безвідносно до її тематичного поділу. Традиційно діалектні словники будують за диференційним принципом відносно норм літературної мови: вони охоплюють лексику, яка відсутня в словниках літературної мови або в діалектному мовленні має відмінності морфемної будови чи значення. Особливістю діалектних словників є представлення лексики в транскрипційному записі, а також наявність фонетичних варіантів. У більшості діалектних словників представлена не лише лексика, а й фразеологія говірок. Деякі словники подають окремі граматичні ремарки, як, наприклад, категорію роду іменника, форму родового відмінка однини, форму називного відмінка множини тощо. Специфічною ознакою таких праць є локалізація лексики — співвіднесення з конкретним діалектом, говіркою у мовному просторі, тому ще називаємо їх регіональними діалектними словниками. У діалектному словнику може відобразитися: лексика всіх чи більшості територіальних говірок певної мови; лексика одного чи кількох діалектів; лексика частини одного говору; лексика однієї говірки [48: 4].

Незаперечним є те, що початок активного дослідження українського мовного простору в останні десятиліття (саме на зламі ХХ і ХХІ ст.) сприяв появі значної кількості праць із діалектної лексикографії.

Про здобутки української діалектографії у ХХ — на початку ХХІ ст. писали А. Москаленко [35], П. Гриценко [19; 20: 95], І. Сабашко [46; 49], Н. Хобзей [55 — 57], О. Бондар [4] та ін.

Варто відзначити, що більшими за обсягами словниками в ХХ ст. — на початку ХХІ ст. репрезентовано поліські діалекти (Лисенко П.С. Словник поліських говірок (1974); Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок. Т. 1 — 2 (2000) [32]), бойківський говір (Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. Ч. 1 — 2 (1984) [44]; Матіїв М.Д. Словник говірок Центральної Бойківщини (2013) [34]), буковинський діалект (Словник буковинських говірок. За ред. Н.В. Гуйванюк, К.М. Лук'янюка (2005) [50]), нижньонадніпрянські говірки (Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Т. 1 — 4 (1992) [59]). Великий лексичний матеріал уміщено в кількох десятках менших лексикографічних праць, де представлено говірки з різних куточків українського діалектного континууму (праці А. Москаленка, В. Вашенка, О. Мельничука, А. Берлізова,

О. Горбача, Г. Гримашевич, В. Мойсієнка та багатьох інших дослідників, опубліковані в другій половині ХХ ст.)¹.

Сучасна українська діалектна лексикографія дуже різноманітна. Це роботи, різні за поставленими завданнями, за типом, за наповненням і за обсягом. Окрім власне лексиконів у їх класичному варіанті, виконаних на наукових методологічних засадах, є низка словників або матеріалів до словників, опублікованих у наукових збірниках (наприклад, у рубриці «Матеріали» в серії «Діалектологічні студії»²); різні за наповненням і формою представлення словники-індекси є додатками до описових діалектологічних студій (дисертацій, індивідуальних та колективних монографій тощо); є різні за обсягом глосарії, додані до хрестоматій діалектних текстів, наявні фактично у всіх виданнях цього типу (наприклад, у книзі «Говірки Чорнобильської зони. Тексти» [12] теж потлумачено незрозумілі слова, але подано цей реєстр під назвою «Словник рідковживаних слів», він містить близько 210 лексем (слово у фонетичній транскрипції і тлумачення; локалізації та ілюстрації немає); є опубліковані відповіді на запитання спеціальних програм (наприклад, записи за «Програмою Поліського етнолінгвістичного атласу» [21] та «Програмою для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови» Й. Дзендзелівського [23] опубліковані в третій та четвертій частинах видання «Говірка села Машеве Чорнобильського району» [11]). У двох перших частинах цього дослідження, де вміщено діалектні тексти, додано так звані *глосарії*, у кожному з яких по 120 слів (формат представлення лексикона: транслітерована лексема — фонетичні варіанти — семантика) — переважно це пояснення слів, які, на думку укладачів, вимагають тлумачення для ширшого кола читачів.

Якщо більшість уже опублікованих діалектних словників із погляду теорії лексикографії є диференційними діалектними словниками тлумачного типу, то нині спостерігаємо появу або підготовку ідеографічних, етнолінгвістичних, діалектно-етнографічних, епідигматичних, фразеологічних, тематичних діалектних словників тощо. Наприклад, Г. Гримашевич, яка свого часу уклала «Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок» [15], пропонує створити словник прислівникового лексикону, оскільки є прецеденти видання словників окремих лексико-семантичних класів слів чи конкретних тематичних груп лексики, як «Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини: людина та її риси» В. Леснової та «Словник прикметникового лексикону лемківських говірок» С. Панцьо [14]. Т. Ястремська пропонує звернути увагу не

¹ Докладніше про діалектні лексикографічні джерела див.: <http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/Structure/Departments/Department4/Pages/dictionaries.aspx>.

² Див.: Вакалюк Я. Назви захворювань овець і кіз. *Діалектологічні студії. 1. Мова в часі і просторі*. Львів. 2003. С. 304 — 310; Сімович О. Словник вербальних символів: КАЛІНА. *Діалектологічні студії. 5. Фонетика, морфологія, словотвір*. Львів. 2005. С. 287 — 297; Хібеба Н. Весільна лексика бойківського говору: матеріали до словника [Там само: 299 — 308] та ін.

лише на парадигматичні та синтагматичні, а й на епідигматичні зв'язки, що відображають відношення слів у контексті [60: 273]. Житомирські діалектологи працюють над створенням зведеного словника поліських говорів. Г. Мартинова продовжила традицію створення регіональних діалектних словників [33: 177 — 185]. П. Гриценко висловив ідею «створення інтегрального словника, у якому було б репрезентовано лексику, спільну для говірок і літературної мови, що уможливило б з'ясування ступеня уgruntування літературного ідіому в говірках та характеру впливу літературної мови на говірки» [19: 13].

Зупинимося на питанні створення ідеографічного діалектного словника. Свого часу проблема вибору формату представлення діалектного слова гостро стояла перед відомим українським діалектологом М. Никончуком. За несприятливих обставин 1970 — 1980 рр. щодо друкування лінгвогеографічних праць, а саме цей формат представлення діалектного матеріалу він вважав максимально інформативним, М. Никончуку вдалося віднайти доступніший шлях — перевести зібраний для атласів матеріал у лексикографічний формат, створити регіональний словник. Дослідник усвідомлював, що таке переформатування діалектного матеріалу суттєво зневиразнить його просторові характеристики, ареальні відношення в досліджуваному континуумі, та й традиційний регіональний діалектний словник має багато обмежень і застережень щодо формування реєстру і структури словникових статей. Щоб не втратити бодай найменшої особливості, він запропонував подати матеріал за тематичними групами в алфавітному порядку, додаючи при цьому точну локалізацію слова. Таких книг — збірників лексики — професор М. Никончук опублікував не одну: «Матеріали до лексичного атласу української мови (правобережне Полісся)» [37], «Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся» [38], «Ендемічна лексика Житомирщини. Методичні рекомендації для вчителів» (у співавторстві з О. Никончуком) [41], «Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов» (у співавторстві з О. Никончуком) [40], «Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов» (у співавторстві з О. Никончуком) [42]. Про працю «Матеріали до лексичного атласу української мови (правобережне Полісся)» після її виходу С. Толстая зауважила, що це і не словник, не традиційний діалектний словник, до якого ми звикли, але й не атлас, бо тут немає лінгвістичних карт, та зміст праці дозволяє визнати її і тим, і тим водночас [53: 350]. Сам автор неоднозначно, по-різному визначав жанрову приналежність своїх новаторських праць. Так, у вступі до книги «Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов» зазначено, що «у світ випускається нова лексико-тематична монографія із серії поліського словництва, присвячена транспортній лексиці», а відрізняється від попередніх праць тим, що подає «лексико-семантичний фактаж не лише з правобережнополіського діалекту, доповнений лексико-семантичними даними із суміжних територій української та

білоруської мов, а охоплює весь відомий авторам ономазіологічний матеріал тематичної групи транспорту східнослов'янських мов» [42: 3]. Тобто на час створення автор не кваліфікував свою працю як ідеографічний словник, однак випрацював методику його укладання.

Про подібні праці ми говоримо сьогодні, що це «нікончуківська методика», «нікончуківська схема» представлення діалектного матеріалу, і називаємо їх ідеографічними (або тематичними) словниками. Започатковану ним форму представлення діалектного матеріалу у вигляді так званого семантичного словника використовують і нині діалектологи на матеріалі говірок з інших теренів України: І. Сабадош [47], Т. Терновська [52], В. Конобродська [26], І. Гороф'янюк [13], Г. Краєвська [27].

У роки своєї активної наукової діяльності М. Никончук мав далекосяжний задум створити зведений поліський діалектний словник. На той час були відомі дві лексикографічні праці П. Лисенка, присвячені поліським говіркам: «Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся» [31] та «Словник поліських говірок» [32]. Обидві вони були регіональними словниками диференційного типу, у яких, як визначав сам автор словників у передмові до одного з них, «широко представлена лексика в основному двох говіркових масивів — середньополіських і східнополіських говірок українського мовного ареалу» [32: 3], говірки Західного Полісся опинилися поза увагою дослідника. «Словник поліських говірок» П. Лисенка, попри його інформативність і незаперечну цінність як першого загальнополіського словника, не міг цілком задовольнити вимогливого лексикографа-діалектолога М. Никончука, про що він висловив свої міркування і зауваження в ґрунтовній рецензії на цей словник. Це стосувалося і повноти реєстру, і семантичної структури та географії досліджуваної лексики, а також деяких прийомів лексикографічного представлення інформації. Його рецензія так само, як і будь-яка наукова праця, продемонструвала глибоку увагу й повагу до слова, саме до діалектного слова. Кожне твердження засвідчує, наскільки глибоко він знає поліський діалектний матеріал і бачить його на слов'янському тлі. Уже в цій рецензії, опублікованій 1975 року, відчувалося бажання дослідника віднайти нову форму представлення діалектного матеріалу, бо на початку рецензії наголошує на важливості додатків, де матеріал уміщено за принципом від значення до слова, де семема об'єднано в лексико-тематичні групи, хоча їх і не озаглавлено, що утруднює користування цим додатком. Зрештою, одним із висновків М. Никончука була теза про те, що диференційний принцип побудови діалектних словників є найбільш економним і, на той час, «раціональним принципом, що допоможе в короткі строки записати лексику з усіх регіонів української мови» [39: 93].

Порівняймо інформативність словника П. Лисенка з представленням матеріалу в оригінальних працях М. Никончука. Наприклад, словникову статтю **батіг** 'прикріплений до держака мотузок або ремінець, яким поганяють тварин' у книзі «Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов» подано так: відповідно до

генетичного принципу вміщено назви цієї реалії: *пуга*, *батіг* і низка фонетичних варіантів (*батыг*, *батых*, *бакіх*, *баті* та ін.), *бич*, *посвіст*, *поцяг*, *джукла*, *кнут*, *малахай*, *карбач*, *бізун*, *бікур*, *байч*, *канчук*. Усі лексеми паспортизовані. Допомагає в пошуковій потрібній лексемі прикінцевий покажчик слів. Формат традиційного словника не дозволяє подати всього семантичного і лексичного розмаїття говору. Не всі лексеми потрапляють до реєстру, ареалогію лексеми й генетичне гніздо за словником теж відтворити досить важко. Відповідно, у «Словнику проліських говорів» П. Лисенка вокабули **батіг** не знаходимо, однак є стаття **пуга** з ілюстраціями та локалізацією.

Підкреслимо, що одним із найскладніших завдань для діалектолога-лексикографа на початку роботи над словником є формування його словника, або реєстру. На реєстр словника впливає, у першу чергу, те, хто є його автором (науковець, філолог, діалектолог, який досліджує діалект, чи носій говірки, який прагне максимально повно передати лексичне багатство своєї говірки й не завжди зважає на наукові засади побудови словника) або редактором (якщо йдеться про публікацію матеріалів, зібраних і підготовлених іншою людиною чи колективом людей, і що стало вже архівом), і яке завдання він ставить перед собою.

Назвемо кілька видань, які завдяки кропіткій і наполегливій праці діалектологів із архіву перетворилися на цінні з наукового погляду й ошатні видання. Багато зроблено, зокрема, львівськими діалектологами, які під керівництвом Н. Хобзей у серії «Діалектологічна скриня» опублікували такі праці: Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови. Львів, 2008 [36]; Грицак М. Скарби гуцульського говору: Росішка (вівчарство в текстах). Львів, 2008 [17]; Пнатишак Ю., Сімович О., Хобзей Н., Ястремська Т. Слова з Болехова. Львів, 2017 [10] та ін.

Триває робота у відділі діалектології Інституту української мови НАН України над підготовкою до друку «Матеріалів до словника говірок Закарпатської області» М. Грицака [16], перший том якого (Літери А — Б) не так давно побачив світ. Досвід роботи над словником дозволяє озвучити низку проблем, які виникають під час роботи з чужим архівом. По-перше, джерело словника (картотека) досить специфічне. Картотека важко прочитується, оскільки записи робив не лише автор, а й багато інших кореспондентів — аматори з кола друзів і знайомих, учні шкіл, де в різний час учителював дослідник (такі картки виділяються дитячими почерками), студенти Ужгородського університету. По-друге, для роботи з матеріалами нам необхідно було дослідити історію появи цієї картотеки, історію діяльності М. Грицака, знайти й опрацювати його, на жаль, нечисленні публікації, у яких він виклав свої теоретичні міркування й настанови. По-третє, треба взяти до уваги й той факт, що спочатку автор планував представити в словнику лексику своєї рідної говірки с. Росішка та говірок кількох ближніх населених пунктів, а згодом націлився на укладання повного словника закарпатських говірок. Це, безумовно, вплинуло на стан оформлення картотеки — «говіркові матеріали на картках

презентовано з різною повнотою. Є картки, на яких зафіксовано: а) слово з поясненням значення та ілюстрацією чи кількома контекстами слововживання; б) слово з ілюстрацією, зрідка — кількома контекстами, але без вказівки на його семантику; в) слово з описом значення, але без ілюстрацій вживання в мовленні; г) лише слово без пояснення його значення і без контексту слововживання. Нерідко на одне слово зібрано значну кількість записів із різних місць; майже всі картки локалізовано, а на багатьох із них вказано й ім'я експлоратора. На більшості карток наведено заголовне слово. Вокабула, а часто — й ілюстрації, подано з позначенням наголосу, хоча є чимало неакцентованих записів. Серед записів велика кількість фольклорних текстів, фрагментів коломибок, фразеологізмів, приповідок, скоромовок, фрагменти розповідей на різні теми, тлумачення носіями говірок понять, реалій традиційної культури; окремі картки містять схематичні малюнки відповідних реалій» [16: 11]. Таке різне, нерівномірне наповнення параметрів картотеки ускладнює роботу над укладанням словника в його класичному варіанті. Тому і названо видання не Словником, а Матеріалами до словника. Окремі словникові статті містять максимум інформації — вокабулу, фонетичні варіанти, наголос, семантику, кілька ілюстрацій, повну локалізацію, граматичні та стилістичні ремарки, інші ж можуть мати тільки вокабулу і то без семантики або без ілюстрацій та локалізації.

Щоб продемонструвати різний ступінь наповнення діалектного словника, простежимо, як представлено лексему *дід*, що відома на всьому українському континуумі та в українській літературній мові, у кількох опублікованих діалектних словниках різних за завданнями, за типом, авторством.

У праці Г. Аркушина «Словник західнополіських говірок» [2] «вміщена лексика, зафіксована автором протягом 1980 — 1999 років», тут є записи з-понад півтисячі населених пунктів. Сам автор визначає його як словник диференційного типу [2 I: IX]. У вступі описано структуру словникової статті: реєстрове слово, фонетичні варіанти, граматичні ремарки (закінчення родового відмінка однини, рід — для іменників; закінчення жіночого і середнього роду в називному відмінку однини — для прикметників і дієприкметників; закінчення I та II особи одн. теп. часу — для дієслів; для інших частин мови — лише їхні назви). Лексему *дід* представлено сімома лексичними значеннями: 1) 'чоловік, який має внуків'; 2) 'старий чоловік'; 3) 'жебрак'; 4) 'опудало на городі'; 5) *перен.* 'іній від морозу'; 6) *бот.* 'лопух *Arctium lappa* L.'; 7) 'міхоноша в колядників'. У статті подано два фонетичні варіанти *д'ід*, *д'ід^м*; подано закінчення Р. в. одн. (-а), та зазначено рід, до якого належить іменник *дід* (ч.). До окремих значень подано коротенькі ілюстрації, до всіх значень подано локалізацію [2 I: 134]. Словотвірні варіанти, пестливі форми та зневажливі назви на зразок *дід-бандит*, *дід-бородід*, *дідко*, *дідо*, *дідуньо* подані окремими вокабулами.

Джерелами праці «Гуцульські світи. Лексикон» Н. Хобзей, Т. Ястремської, О. Сімович, Г. Дидик-Меуш [58] стали етнографічні матеріали та

матеріали Картотеки словника гуцульських говірок, а також власні експедиційні записи авторок. У книзі подано не тільки тлумачення багатьох, часом уже призабутих слів, сталих словосполучень, фразеологізмів, прислів'їв, приказок, а й міні-тексти. Реєстрове слово *дід* (варіант *дідо*) представлено сімома значеннями: 1) батько матері чи батька; 2) старий чоловік; 3) копа кукурудзи; 4) сніп, який ставлять у Святий вечір у кімнаті; 5) *тільки мн.* тині; 6) *тільки мн.* зв'язані по два качани кукурудзи, що підвішують у кімнаті під образами; 7) *тільки мн.* гра при покійникові [58: 232]. У цій же статті подано сталі сполуки (*зрину діда, із діда-прадіда, налити бороду дідові* та ін.), їх проілюстровано досить широкими контекстами. Окремо подано словникову статтю *дідик* з кількома лексичними значеннями [58: 233 — 234].

У передмові до книги «Гуцульські говірки. Короткий словник» (укладачі: Г. Гузар, Я. Закревська, У. Єдлінська, В. Зеленчук, Н. Хобзей) [22] зазначено, що цей словник гуцульських говірок, у якому лише близько 7 тис. слів, — науково-популярний словник шкільного типу, призначений для масового користувача. «Його об'єктом є слово як лексико-словотвірна цілість, а не як відбиття системних регулярних фонетичних і граматичних особливостей, характерних для цих говірок» [22: 3]. Пропонований словник є диференційним. Слово *дід* подано з чотирма лексичними значеннями: 1) дідусь; 2) качан кукурудзи, густо оброслий кукурудзяними рильцями; 3) складені в кутку 8 — 10 снопів (напр., кукурудзи); 25 — 30 горсток конопель; 4) зв'язані по два качани кукурудзи, що підвішують у хатах над іконами [22: 59]. У цій статті є граматична ремарка — зазначено закінчення родового відмінка однини, але немає ілюстрацій. Окремими вокабулами презентовано слова *дідик*, *дідо*. Сталі вирази на зразок *дідівна субота* подано теж окремими словниковими статтями [22: 60].

У «Словнику буковинських говірок» [50] лексемі *дід* представлено із чотирма значеннями: Дід, -а. ч. 1. Жебрак. 2. Качан кукурудзи, густо оброслий кукурудзяними рильцями. 3. (заст., рідк., обр.) Невеликий сніпок злакових, що ставили на Різдво у центральний куток хати. 4. Тато матері або батька та сторонній старий чоловік [50: 96]. Лексемі *дідик* подано окремою словниковою статтею. У цьому словнику є ілюстрації, граматичні ремарки (окрім закінчення родового відмінка однини, зазначено рід) та особливі позначки, що стосуються часового підпорядкування та інтенсивності використання лексеми в мовленні (*заст., рідк.* тощо).

У реєстрі «Словника закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району» І. Сабадоша [48] слова *дід* не знаходимо (і це закономірно для цього діалекту), натомість є вживані в цій говірці *дідо*, *дідик*, *діди́ко*, *дідиско* та ін. Цей словник є диференційним, у ньому охоплено лише відмінну від літературної мови лексику. За іншою класифікацією — це словник однієї говірки, а його автор — носій цієї говірки, до того ж мовознавець і діалектолог. «У теоретичному плані словник однієї говірки треба розглядати не як демонстрацію лексики саме певного населеного пункту, а як здійснення можливості на прикладі однієї говірки показати

діалектну лексику, типову для певної діалектної зони, іншими словами, об'єктом такого словника повинна стати говірка, що знаходиться не в смузі перехідних говірок, а в діалектному ядрі» [48: 5]. Як зазначає в передмові автор, «абсолютно повним не є і цей словник, бо такий, імовірно, і не можливо підготувати» [48: 4].

У «Словнику гуцульських говірок Річки та Яворова» М. Астаф'євої та Г. Воронич [3] аналізованого слова так само, як і в попередньому, не знаходимо. Авторки намагалися щонайповніше представити лексичний репертуар говірки, тобто презентувати всі тематичні групи лексики [3: 14]. Зауважимо, що ідея створення Словника належить носієві говірки, записи зроблено, передусім, від її батьків та односельців. Для розширення кола користувачів, щоб використання (читання і розуміння) Словника не вимагало спеціальної філологічної підготовки, відтворюючи особливості говірки, ілюстративний матеріал подано у спрощено-транскрипційному записі.

У «Словнику поліських говорів» П. Лисенка [32] слова *did* теж немає, бо цей словник так само є диференційним і значення цієї лексеми не відрізняється від її значення в українській літературній мові.

Отже, оскільки діалектне мовлення багатогранне, його важко, а часом і неможливо, втиснути в рамки й виробити уніфікований підхід до представлення різноаспектного діалектного матеріалу в лексикографічній праці. У передмові до книги «Гуцульські світи. Лексикон» Н. Хобзей зазначає, що «Новий світ і новий Читач диктують інший формат лексикографічних праць, у яких можна віднайти і мовні, і культурні явища» [58: 14]. Саме підготовлені львівськими діалектологами словники і є тим новим форматом, якого потребує нині і дослідник, і пересічний читач. Це — прагнення створити такий тематичний словник, який репрезентував би цілісно одну з етнічних груп крізь призму його мовлення. Такий словник, на думку Н. Хобзей і Т. Ястремської [57], має поєднувати засади сучасної лексикографії і робити його доступним для нефахівця, кожна словникова стаття має розкривати конкретні поняття, часто вміщуючи достатньо великі контексти (своєрідний текст, оповідка-мініатюра, співанка тощо). Такий лексикон має бути ілюстрованим (малюнок чи ілюстрація повинні супроводжувати тлумачення, якщо читач не отримує чіткого уявлення про описувану лексему).

Сьогодні діалектологи записують діалектне мовлення не лише за питальниками чи спеціальними програмами, а обов'язково фіксують ширші контексти, зв'язні тексти або цілі розповіді, історії, тоді під час укладання словника є можливість подати більше фонетичних та словотвірних варіантів, цікаві граматичні форми, розлогіші ілюстрації, точніше окреслити семантику або ж дати пояснення чи опис реалії (явища, процесу) з уст самих носіїв говірки.

Створення повного або зведеного (традиційного паперового та електронного), із максимальною лінгвістичною інформацією, розгорнутими ілюстраціями, типу словника українських говірок вважаємо необхідним, актуальним і перспективним. Але це завдання не для одного дослідника,

а для цілого колективу авторів. П. Лисенко висловлював тезу про те, що «перш ніж приступити до зведеного діалектного словника української народної мови, необхідно підготувати ряд окремих місцевих (зональних) діалектних словників принаймні основних говорів української мови» [30: 107].

В енциклопедії «Українська мова» зауважено, що створення діалектного словника повного типу, який подав би всю лексику діалекту безвідносно до літературної мови, допускається лише теоретично, але на практиці ще не реалізовано [18: 153].

До реєстру такого словника мають увійти слова, поширені в межах досліджуваних говорів і які вирізняються специфічним для них лексичним, словотвірним, фонетичним, акцентним оформленням і семантикою. У ньому обов'язково має бути представлена лексика, яка репрезентує поняття матеріальної і духовної культури (так звані етнографізми), адже діалектна лексика відображає історичний поступ народу в його праці, зі звичаями й віруваннями, увесь світогляд у цілому, і саме тому є необхідним джерелом для реконструкції давнішого стану культури носіїв мови.

Одним із пріоритетних завдань діалектологів сьогодні має стати формування лексичної картотеки та опрацювання теорії електронного діалектного словника, який повинен існувати паралельно з паперовим варіантом — *Словником українських говорів*, оскільки вже створено низку регіональних словників, атласів, опубліковано збірники діалектних текстів із різних українськомовних ареалів. Бо саме діалектні словники є акумуляторами національної пам'яті народу і надійним бар'єром на шляху втрати національних духовних цінностей, і тому важливо створити такий словник, щоб зберегти для прийдешніх поколінь ті мовні явища в говірках, які вже значною мірою деактуалізувалися, редукувалися, трансформувалися й асимілювалися. Варто спробувати створити своєрідний лексикографічний портрет слів, використавши концепцію інтегрального опису мови за методикою *лексикографічного портретування* російського лінгвіста Ю. Апресяна [1], за якою формувати лексичні значення варто на підставі життєвого досвіду носіїв мови, їхньої «найвної» картини світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Избранные труды: в 2 т. Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография. Москва, 1995.
2. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок: в 2 т. Луцьк, 2000.
3. Астаф'єва М., Воронич Г. Словник гуцульських говірок Річки та Яворова. Кн. 1. Київ — Івано-Франківськ, 2014.
4. Бондар О.І. Розвиток українського діалектного словникарства на поч. ХХІ ст. *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія: Леонідові Сидоровичу Паламарчукові*. Київ, 2012. С. 171 — 76.
5. Бурячок А.А. Інструкція для складання діалектних словників української мови. *Праці XI Республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1965. С. 214 — 226.
6. Вагилевич І. Бойки — русько-слов'янський люд у Галичині. *Жовтень*. 1978. № 12. С. 117 — 130.
7. Вагилевич І. Гуцули — мешканці Східного Прикарпаття. 1837.

8. Вагилевич І. Лемки — мешканці Західного Прикарпаття. *Записки НТШ*. 1965. Ч. 4. С. 76 — 80.
9. Верхратський І. Знадоби до словаря южноруського. Львів, 1877. 88 с.
10. Гнатишак Ю., Сімович О, Хобзей Н., Ястремська Т. Слова з Болехова. Львів, 2017.
11. Говірка села Машеве Чорнобильського р-ну. Ч. 1 — 4. Київ, 2003 — 2005. Ч. 1: Тексти. Уклад.: Ю.І. Бідношия, Л.В. Дика. Київ, 2003; Ч. 2: Тексти. Уклад.: Г.В. Воронич, Л.А. Москаленко, Л.Г. Пономар. Київ, 2003; Ч. 3: Матеріали до Лексичного атласу української мови. Уклад.: Ю.І. Бідношия, Г.В. Воронич, Л.В. Дика, Л.А. Москаленко, Л.Г. Пономар. Київ, 2003; Ч. 4: Матеріали до Поліського етнолінгвістичного атласу. Уклад.: Ю.І. Бідношия, Г.В. Воронич, Л.В. Дика, Л.А. Москаленко, Л.Г. Пономар. Київ, 2005.
12. Говірки Чорнобильської зони. Тексти. За ред. П.Ю. Гриценка. Київ, 1996.
13. Гороф'янюк І.В. Ботанічна лексика центральноподільських говірок: Матеріали до Лексичного атласу української мови. Вінниця, 2012.
14. Гримашевич Г. Адвербіальна лексика в діалектних лексикографічних виданнях: способи репрезентації. *Діалектологічні студії. 11. Слово — словник — корпус*. Львів, 2018. С. 142 — 151.
15. Гримашевич Г.І. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. Житомир, 2002.
16. Грицак М.А. Матеріали до словника говірок Закарпатської області. Вип. 1 (А — Б). Київ, 2017.
17. Грицак М. Скарби гуцульського говору: Росішка (вівчарство в текстах). Львів, 2008.
18. Гриценко П.Ю. Діалектний словник. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2007. С. 152 — 154.
19. Гриценко П.Ю. Українська діалектна лексика: реальність і опис (деякі аспекти). *Діалектна лексика: лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти. Матеріали доповідей Міжнародної наукової конференції*. Глухів, 2005. С. 5 — 33.
20. Гриценко П. Українська діалектологія другої половини ХХ століття: ідеї та результати. *Diachronija in sinhronija v dialektoloških raziskavah*. Maribor, 2006. S. 87 — 95.
21. Гура А.В., Терновская О.А., Толстая С.М. Программа Полесского этнолингвистического атласа. *Полесский этнолингвистический сборник*. Москва, 1983. С. 21 — 49.
22. Гуцульські говірки: короткий словник. Уклад.: Г. Гузар, Я. Закревська, У. Єдлінська та ін. Львів, 1997.
23. Дзензелівський Й.О. Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови. Київ, 1987.
24. Дорошенко С.І. Діалектний словник Сумщини. *Праці Х Республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1961. С. 126 — 131.
25. Закревська Я., Єдлінська У., Керста Р. Інструкція для укладання діалектних словників. Львів, 1992.
26. Конобродська В. Номінація поліського поховального обряду. I. *Український діалектологічний збірник: Книга 3. Пам'яті Тетяни Назарової*. Київ, 1997. С. 428 — 458.
27. Краєвська Г. Народновиробнича термінологія центральноподільських говірок: матеріали до Лексичного атласу української мови. Вінниця, 2018.
28. Крывіцкі А.А. Тры этапы фарміравання беларускай дыялектнай лексікаграфіі. *З на-роднага слоўніка*. Мінск, 1974.
29. Лисенко П.С. Принципи побудови Програми збирання матеріалів для складання діалектних словників української мови. *Праці XI Республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1965. С. 206 — 213.
30. Лисенко П.С. Про принципи побудови діалектних (зональних) словників української мови. *Праці X Республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1961. С. 105 — 113.
31. Лисенко П.С. Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся. Київ, 1961.
32. Лисенко П.С. Словник поліських говорів. Київ, 1974. 260 с.
33. Мартинова Г.І. Специфіка реестру й тлумачення лексем у словнику середньонадніп-рянських говірок. *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія: Леонідові Сидоровичу Паламарчукові*. Київ, 2012. С. 177 — 185.
34. Матіїв М.Д. Словник говірок Центральної Бойківщини. Київ — Сімферополь, 2013.

35. Москаленко А.А. Нарис історії української лексикографії. Київ, 1961.
36. Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови. Львів, 2008.
37. Никончук М.В. Матеріали до Лексичного атласу української мови (правобережне Полісся). Київ, 1979.
38. Никончук М.В. Сільськогосподарська лексика Правобережного Полісся. Київ, 1985.
39. Никончук М. Рец. на: П.С. Лисенко. Словник поліських говорів. Київ: Наукова думка, 1974. 260 с. *Мовознавство*. 1975. № 4. С. 92 — 93.
40. Никончук М.В., Никончук О.М. Будівельна лексика Правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов. Житомир, 1990.
41. Никончук М.В., Никончук О.М. Ендемічна лексика Житомирщини. Житомир, 1989.
42. Никончук М.В., Никончук О.М. Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов. Київ, 1990.
43. Онишкевич М.Й. Про складання словника бойківського діалекту. *Праці X Республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1961. С. 114 — 125.
44. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. Ч. 1 — 2. Київ, 1984.
45. Професор Микола Васильович Никончук: Матеріали до бібліографії вчених. Упоряд. і авт. вступ. ст. П.Ю. Гриценко. Київ, 2007.
46. Сабадош І. Зведений тематичний словник як вид лексикографічної праці. *Волинь — Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. Житомир, 2003. Вип. 10. С. 195 — 205.
47. Сабадош І.В. Лісосплавна лексика українських говорів Карпат. *Український діалектологічний збірник: Книга 3. Пам'яті Тетяни Назарової*. Київ, 1997. С. 343 — 398.
48. Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород, 2008.
49. Сабадош І. Українська діалектна лексикографія післявоєнного періоду. *Język ukraiński: współczesność historia*. Lublin, 2003. S. 93 — 106.
50. Словник буковинських говірок. За ред. Н.В. Гуйванюк, К.М. Лук'янюка. Чернівці, 2005.
51. Сороколетов Ф.П., Кузнецова О.Д. Очерки по русской диалектной лексикографии. Ленинград, 1987. С. 4 — 5.
52. Терновська Т. Ковальська лексика українських говорів. *Український діалектологічний збірник: Книга 3. Пам'яті Тетяни Назарової*. Київ, 1997. С. 399 — 427.
53. Толстая С.М. Об одном опыте ареального исследования полесской лексики. *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования*. 1980. Москва, 1982. С. 350 — 360.
54. Хобзей Н. Мовний світ гуцулів у форматі словника: Іван Вагилевич. *Діалектологічні студії. 10. Традиції і новаторство*. Львів, 2015. С. 51 — 61.
55. Хобзей Н. Український діалектний словник нового сторіччя. *Діалектна лексика: лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти. Матеріали доповідей Міжнародної наукової конференції*. Глухів, 2005. С. 148 — 154.
56. Хобзей Н. Сучасне українське діалектне словництво. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2006. № 15. С. 818 — 826.
57. Хобзей Н., Ястремська Т. Діалектний словник: автор і читач. *Сучасні проблеми мовознавства і літературознавства. Вип. 12: Українська діалектна лексика як об'єкт словникарства та лінгвогеографії (до 100-річчя від дня народження М.А. Грицака)*. Ужгород, 2008. С. 203 — 205.
58. Хобзей Н., Ястремська Т., Сімович О., Дидик-Меуш Г. Гуцульські світи. Лексикон. Львів, 2013.
59. Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Ч. 1 — 4. Запоріжжя, 1992.
60. Ястремська Т. «Епідигматичний діалектний словник»: ідея, концепція, засади. *Діалектологічні студії. 11. Слово — словник — корпус*. Львів, 2018. С. 273 — 301.

REFERENCES

1. Apresian, Yu.D. (1995). Selected works: in 2 vol. Vol. 2: Integral description of language and system lexicography. Moscow (in Rus.).

2. Arkushyn, H.L. (2000). Dictionary of Western-Polissian dialects: in 2 vol. Lutsk (in Ukr.).
3. Astafieva, M., Voronych, H. (2014). Dictionary of Hutsul dialects of the River and Yavorova. Vol. 1. Kyiv — Ivano-Frankivsk (in Ukr.).
4. Bondar, O.I. (2012). Development of the Ukrainian dialectal dictionary at the beginning of the XXI century. *Ukrainian and Slavic interpretative and translated lexicography: Leonid Sydorovykh Palamarchuk*. P. 171 — 176. Kyiv (in Ukr.).
5. Buriachok, A.A. (1965). Instructions for composition of the Ukrainian language dialectal dictionary. *Proceedings of the XIth Republican Dialectological Conference*. P. 214 — 226. Kyiv (in Ukr.).
6. Vahylevych, I. (1978). Boikos — Russian-Slavic people in Galicia. October, 12, 117 — 130 (in Ukr.).
7. Vahylevych, I. (1837). Gutsuls — inhabitants of the Eastern Subcarpathia (in Ukr.).
8. Vahylevych, I. (1965). Lemkos — inhabitants of the Western Subcarpathia. *Notes of Shevchenko Scientific Society*. Vol. 4, 76 — 80 (in Ukr.).
9. Verkhratskyi, I. (1877). Useful things for the Southern-Russian dictionary. 88 p. Lviv (in Ukr.).
10. Hnatyshak, Yu., Simovych, O., Hobsei, N., Yastremska, T. (2017). Words of Bolekhov. Lviv (in Ukr.).
11. Masheve village dialect of the Chornobyl district. (2003 — 2005). Vol. 1 — 4. Kyiv. Vol. 1. (2003): Texts. Compilers: Yu.I., Bidnoshyia, L.V., Dyka. Kyiv; Vol. 2. (2003): Texts. Compilers: H.V., Voronych, L.A., Moskalenko, L.H., Ponomar. Kyiv; Vol. 3. (2003): Materials to the Lexical Atlas of the Ukrainian Language. Compilers: Yu.I., Bidnoshyia, H.V., Voronych, L.V., Dyka, L.A., Moskalenko, L.H., Ponomar. Kyiv; Vol. 4. (2005): Materials to the Polissian Ethnolinguistic Atlas. Compilers: Yu.I., Bidnoshyia, H.V., Voronych, L.V., Dyka, L.A., Moskalenko, L.H., Ponomar. Kyiv (in Ukr.).
12. Hrytsenko, P.Yu. (Ed.). (1996). Dialects of the Chornobyl zone. Texts. Kyiv (in Ukr.).
13. Horofianiuk, I.V. (2012). Botanical vocabulary of the Central Podillian dialects: Materials to the Lexical Atlas of the Ukrainian Language. Vinnytsia (in Ukr.).
14. Hrymashevych, H. (2018). Adverbial vocabulary in the dialectal lexicographic editions: ways of representation. *Dialectological studios. 11. Word — dictionary — database*. P. 142 — 151. Lviv (in Ukr.).
15. Hrymashevych, H.I. (2002). Dictionary of clothing and footwear names of the Middle Polissian and neighbouring dialects. Zhytomyr (in Ukr.).
16. Hrytsak, M.A. (2017). Materials to the dictionary of the Zakarpattia oblast dialects. Vol. 1 (A — B). Kyiv (in Ukr.).
17. Hrytsak, M. (2008). Treasures of the Hutsul dialect: Rosishka (sheep breeding in texts). Lviv (in Ukr.).
18. Hrytsenko, P.Yu. (2007). Dialectal dictionary. *Ukrainian language. Encyclopedia*. P. 152 — 154. Kyiv (in Ukr.).
19. Hrytsenko, P.Yu. (2005). Ukrainian dialectal vocabulary: reality and description (some aspects). *Dialectal vocabulary: lexicological, lexicographic and linguo-geographic aspects. Materials of reports of the International Scientific Conference*. P. 5 — 33. Hlukhiv (in Ukr.).
20. Hrytsenko, P. (2006). Ukrainian dialectology of the second half of the XX century: ideas and results. *Diachrony and synchrony in dialectological researches*. P. 87 — 95. Maribor (in Ukr.).
21. Gura, A.V., Ternovskaia, O.A., Tolstaia, S.M. (1983). The program of the Polissian Ethnolinguistic Atlas. *Polissian ethnolinguistic collection*. P. 21 — 49. Moscow (in Rus.).
22. Huzar, H., Zakrevska, Ya., Yedlinska, U. et al. (compiler). (1997). Hutsul dialects: a short dictionary. Lviv (in Ukr.).
23. Dzendzelivskyi, Y.O. (1987). Program for collecting materials to the Lexical Atlas of the Ukrainian Language. Kyiv (in Ukr.).
24. Doroshenko, S.I. (1961). Dialectal dictionary of Sumy oblast. *Proceedings of the Xth Republican Dialectological Conference*. P. 126 — 131. Kyiv (in Ukr.).
25. Zakrevska, Ya., Yedlinska, U., Kersta, R. (1992). Instruction for the dialectal dictionaries composition. Lviv (in Ukr.).
26. Konobrodskia, V. (1997). Nomination of the Polissian funeral ritual. I. *Ukrainian dialectological collection: Book 3. In memory of Tatiana Nazarova*. P. 428 — 458. Kyiv (in Ukr.).

27. Kraievska, H. (2018). Folk-industrial terminology of the Central Podillian dialects: materials to the Lexical Atlas of the Ukrainian Language. Vinnytsia (in Ukr.).
28. Kryvitski, A.A. (1974). Three stages of the Belarusian dialectal lexicography formation. *From the folk vocabulary*. P. 15. Minsk (in Belarus.).
29. Lysenko, P.S. (1965). Principles of constructing of the Program for collecting materials for the composition of dialectal dictionaries of the Ukrainian language. *Proceedings of the XIth Republican Dialectological Conference*. P. 206 — 213. Kyiv (in Ukr.).
30. Lysenko, P.S. (1961). About principles of composition of dialectal (zonal) dictionaries of the Ukrainian language. *Proceedings of the Xth Republican Dialectological Conference*. P. 105 — 113. Kyiv (in Ukr.).
31. Lysenko, P.S. (1961). Dictionary of dialectal vocabulary of the Middle and Eastern Polissia. Kyiv (in Ukr.).
32. Lysenko, P.S. (1974). Dictionary of the Polissian dialects. Kyiv (in Ukr.).
33. Martynova, H.I. (2012). Specificity of the register and interpretation of the lexemes in the dictionary of the Middle Dnieper dialects. *Ukrainian and Slavic interpretative and translated lexicography: Leonid Sydorovych Palamarchuk*. P. 177 — 185. Kyiv (in Ukr.).
34. Matiiv, M.D. (2013). Dictionary of dialects of the Central Boikivshchyna. Kyiv — Simferopol (in Ukr.).
35. Moskalenko, A.A. (1961). Essay of the history of the Ukrainian lexicography. Kyiv (in Ukr.).
36. Negrych, M. (2008). Treasures of the Hutsul dialect: Berezovy. Lviv (in Ukr.).
37. Nykonchuk, M.V. (1979). Materials to the Lexical Atlas of the Ukrainian Language (right-bank Polissia). Kyiv (in Ukr.).
38. Nykonchuk, M.V. (1985). Agricultural vocabulary of the right-bank Polissia. Kyiv (in Ukr.).
39. Nykonchuk, M. (1975). Review on: P.S., Lysenko. Dictionary of the Polissian dialect. Kyiv: Scientific Opinion, 1974. 260 p. *Linguistics*, 4, 92 — 93 (in Ukr.).
40. Nykonchuk, M.V., Nykonchuk, O.M. (1990). Construction vocabulary of the right-bank Polissia in the lexico-semantic system of the Eastern Slavic languages. Zhytomyr (in Ukr.).
41. Nykonchuk, M.V., Nykonchuk, O.M. (1989). Endemic vocabulary of Zhytomyr oblast. Zhytomyr (in Ukr.).
42. Nykonchuk, M.V., Nykonchuk, O.M. (1990). Transport vocabulary of the right-bank Polissia in the system of the Eastern-Slavic languages. Kyiv (in Ukr.).
43. Onyshkevych, M.Y. (1961). About the composition of the Boyko dialect dictionary. *Proceedings of the Xth Republican Dialectological Conference*. P. 114 — 125. Kyiv (in Ukr.).
44. Onyshkevych, M.Y. (1984). Dictionary of the Boyko dialects. Vol. 1 — 2. Kyiv (in Ukr.).
45. Hrytsenko, P.Yu. (Compiler and author of article introduction). (2007). Professor Mykola V., Nykonchuk: Materials to bibliography of scientists. Kyiv (in Ukr.).
46. Sabadosh, I. (2003). Combined thematic dictionary as a kind of lexicographic work. *Volyn — Zhytomyrshchyna: Historical and Philological Collection on Regional Problems*. Vol. 10, 195 — 205. Zhytomyr (in Ukr.).
47. Sabadosh, I.V. (1997). Floating vocabulary of the Carpathian Ukrainian dialects. *Ukrainian dialectological collection: Book 3. In memory of Tatiana Nazarova*. P. 343 — 398. Kyiv (in Ukr.).
48. Sabadosh, I. (2008). Dictionary of the Zakarpattia dialect of Sokyrynysia village, Khust district. Uzhhorod (in Ukr.).
49. Sabadosh, I. (2003). Ukrainian dialectal lexicography of the post-war period. *Ukrainian language: the history of modernity*. P. 93 — 106. Lublin (in Ukr.).
50. Huivaniuk, N.V., Lukianiuk, K.M., (Ed.). (2005). Dictionary of the Bukovynian dialects. Chernivtsi (in Ukr.).
51. Sorokoletov, F.P., Kuznetsova, O.D. (1987). Essays on the Russian dialectal lexicography. P. 4 — 5. Leningrad (in Rus.).
52. Ternovska, T. (1997). Blacksmith vocabulary of the Ukrainian dialects. *Ukrainian dialectological collection: Book 3. In memory of Tatiana Nazarova*. P. 399 — 427. Kyiv (in Ukr.).
53. Tolstaia, S.M. (1980). About one attempt of the areal research of the Polissian vocabulary. *The Slavic Linguistic Atlas. Materials and researches*. P. 350 — 360. Moscow (in Rus.).
54. Khobzei, N. (2015). The language world of Hutsuls in the dictionary format: Ivan Vahylevych. *Dialectological studios. 10. Traditions and innovation*. P. 51 — 61. Lviv (in Ukr.).

55. Khobzei, N. (2005). The Ukrainian dialectal dictionary of the new century. *Dialectal vocabulary: lexicological, lexicographic and linguo-geographic aspects. Materials of reports of the International Scientific Conference*. P. 148 — 154. Hlukhiv (in Ukr.).
56. Khobzei, N. (2006). Modern Ukrainian dialectal dictionary. *Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood*, 15, 818 — 826 (in Ukr.).
57. Khobzei, N., Yastremska, T. (2008). Dialectal dictionary: author and reader. *Modern problems of linguistics and literary criticism. Vol. 12: Ukrainian dialectal vocabulary as an object of dictionary and linguo-geography (to the 100th anniversary of M.A., Hrytsak's birth)*. P. 203 — 205. Uzhhorod (in Ukr.).
58. Khobzei, N., Yastremska, T., Simovych, O., Dydyk-Meush, H. (2013). Hutsul worlds. Lexicon. Lviv (in Ukr.).
59. Chabanenko, V.A. (1992). Dictionary of Lower Dnieper dialects. Vol. 1 — 4. Zaporizhzhia (in Ukr.).
60. Yastremska, T. (2018). “Epidigmatic Dialectal Dictionary”: idea, concept, principles. *Dialectological studies. 11. Word — dictionary — database*. P. 273 — 301. Lviv (in Ukr.).

Статтю отримано 12.03.2019

L.V. Riabets

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

UKRAINIAN DIALECTAL DICTIONARY TODAY:
FEATURES OF STRUCTURE AND PROBLEMS OF COMPOSITION

The article deals with the main stages of the formation of the Ukrainian dialectal lexicography as a separate linguistic sphere and the history of working out the methodology of the dialectal dictionary composition. The types of dialectal dictionaries (differential, general, thematic, dialectal-ethnographic, etc.) are distinguished. The method of the ideographic dialectal dictionary forming on the material of M.V. Nykonchuk's works is described. On the example of dialectal dictionaries of different types, the completeness of the dialectal material representation in lexicographic works is demonstrated. The activization of the Ukrainian dialectal lexicography at the beginning of the XXI century is established. The main problems connected with the process of the dialectal dictionary composition are outlined. The author notes that the forming of complete or consolidated (traditional paper and electronic) dictionary of the Ukrainian dialects with the maximum of linguistic information and detailed illustrations is a necessary and perspective task of the Ukrainian dialectologists.

Keywords: *Ukrainian dialectal lexicography, dialectal dictionary, ideographic dictionary, differential dictionary, parametrization of dictionary, register of dictionary, remark.*

УДК 811.161.2'374:82-95

З.Г. Козирєва

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЧНОЇ ТЛУМАЧНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ*

У статті висвітлено здобутки сучасної української академічної лексикографії у створенні словника активного слововживання. Розглянуто словники різних типів і жанрів. Особлива увага зосереджена на досягненнях тлумачної лексикографії, адже саме в таких словниках найбільш повно відображено лексичне багатство мови в певний період її розвитку. Окреслено основні кроки в розробленні авторської лексикографії, охарактеризовано джерельну базу для укладання словника мови творчої особистості.

Ключові слова: тлумачна лексикографія, системні дослідження, джерельна база лексикографії, авторська лексикографія.

Особливе місце в лексикографії належить академічним тлумачним словникам, оскільки вони найбільш повно й всебічно відображають лексичне багатство мови в певний період її розвитку [1: 16; 6: 125]. Попри давні традиції української лексикографії, питання про створення великого словника національної мови постало тільки з утвердженням української народної мови в літературному вжитку й реалізувалося практично за століття потому. Роботу зі збирання матеріалів для такого словника розпочала група української інтелігенції, об'єднаної навколо журналу «Основа». Пізніше пошук лексики і фразеології на всіх теренах української етнічної території продовжили ті, хто гуртувалися навколо журналу «Киевская старина». На початку ХХ ст. подвижницька праця дослідників втілилася у «Словарі української мови», що вийшов у світ в чотирьох томах 1907 — 1909 рр. Цей словник, остаточне редагування якого здійснив Б. Грінченко, став одним із важливих етапів підготовки до створення великого тлумачного словника української мови.

© З.Г. КОЗИРЄВА, 2019

У ході визвольних змагань і кілька десятиліть потому українські лексикографи створювали перекладні загальномовні й термінологічні словники для задоволення потреб освіти, науки і книгодрукування. Подальший розвиток словникарства у ХХ ст. був загальмований репресіями 20 — 30-х рр., спрямованими проти української інтелігенції, робота якої була визнана «шкідницькою».

Попри складні умови, що склалися для української культури загалом і лексикографії зокрема, робота з підготовки до укладання великого тлумачного словника національної мови ніколи не припинялася. Так, працюючи над створенням розпочатого наприкінці 1945 р. академічного «Російсько-українського словника», науковці продовжували поповнення лексичної картотеки лексико-фразеологічним матеріалом із творів класичної художньої літератури, серед яких твори М.І. Костомарова, П.О. Куліша, а також заборонених раніше письменників доби розстріляного вродження. Тож фонди картотеки, успадкованої Інститутом мовознавства від попереднього періоду, на кінець 50-х рр. минулого століття налічували вже близько двох мільйонів карток.

Після опублікування «Проспекту тлумачного словника української мови» 1958 р., його широкого обговорення та схвалення принципів і засад побудови майбутнього словника, було ухвалено видати лексикографічну працю за назвою «Словник української мови» в десяти томах [6: 125]. Словник виходив друком понад десять років: перший том вийшов у 1970, останній, одинадцятий, — у 1980 р. Інструкція до такої грандіозної праці потребувала постійного уточнення і доповнення. За досвідом укладання перших чотирьох томів редакційною колегією було доопрацьовано нову інструкцію, що значно полегшило роботу над наступними томами. Неабияку роль у підготовці видання відіграв започаткований 1951 р. «Лексикографічний бюлетень», дев'ять випусків якого друкувалися упродовж 1951 — 1963 рр. «Словник української мови» в 11 томах і тепер — через майже чотири десятиліття від часу виходу останнього тому — за своїм обсягом і реєстром, рівнем лексикографічного опрацювання лексико-фразеологічної скарбниці української мови залишається неперевершеним досягненням української лексикографії. Він і досі є взірцем і підґрунтям для створення багатьох лексикографічних праць, оскільки створення тлумачного словника в технологічному аспекті — процес безперервний.

Гідним продовженням традицій академічної тлумачної лексикографії є створення «Словника української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2-х кн.». Реєстр цієї праці сформовано кількома лексичними масивами, що складають загалом понад 35 тис. слів.

Системне вивчення лексичного складу сучасної української мови забезпечує тісне поєднання основних галузей академічної лексикографії, серед яких вагоме місце належить авторській лексикографії. Реалізація культури відбувається через художню мову, яка потребує закріплення в авторському словнику як надійному інструменті дослідження ідіостилю

та художнього світу письменника і, ширше, творчої мовної особистості загалом (перекладача, журналіста, науковця, громадського діяча). Дослідники розглядають словник мови творів письменника як можливість через прийоми й засоби вербалізації індивідуального світомоделювання пізнати ідіолект митця — феномен його мовної особистості [3: 40]. Розбудова нової джерельної бази академічної лексикографії, зорієнтованої на створення нових тлумачних словників, передусім тлумачного словника лексичного ядра сучасної української мови, відбувається на основі творів письменників, перекладачів і публіцистів кінця ХХ — початку ХХІ ст. — Ю. Андруховича, О. Гончара, І. Дзюби, О. Забужко, М. Лукаша, Є. Сверстюка, М. Слабошпицького та Г. Тютюнника. Це та джерельна база, яку досі спеціально не опрацьовували і яка має істотно доповнити, а можливо, й змінити уявлення про нинішнє ядро лексичної системи української мови, її активний словниковий запас. Адже у творах цих авторів не тільки відображено науково-філософське осмислення навколишнього світу, а й намагання зрозуміти його рушійні сили, аби донести до читача свою оцінку ключових подій минулого і вплинути на майбутнє.

Мета роботи, яку нині виконує група лексикографів відділу, — дослідити лексико-фразеологічну систему української мови з урахуванням найновіших теоретичних і практичних здобутків вітчизняної лексикології та фразеології, лексикографії та фразеографії, здійснити її опис у формі зведеного словника мови письменників, перекладачів, публіцистів ХХ — ХХІ ст., що дасть змогу якнайповніше відтворити сучасний стан лексики та фразеології, виявити шляхи оновлення лексикону та фраземікону на нинішньому етапі розвитку української мови. Виконуване дослідження об'єднує ідея формування якісно нової джерельної бази сучасної української тлумачної лексикографії.

Авторська лексикографія, об'єктивуючи світ творчої мовної особистості, передбачає відмінне від звичного лексикографічного прочитання авторських текстів. На противагу принципам укладання великих, особливо академічних, словників літературної мови, зорієнтованих на пошук стійкого семантичного ядра слова з якнайширшої низки його застосовань, філігранність лексикографічної роботи укладача словника мови творчої особистості полягає в майстерності відшукувати кожний окремий семантичний комплекс слова. Різним виявляється також формування реєстру. Оскільки головним об'єктом опису в авторському словнику є слововживання конкретної творчої мовної особистості, інтерпретація відібраного мовного матеріалу, який може містити також критично осмислені слова обмеженого слововживання (поетичні, книжні, жаргонні, термінологічні, діалектні), враховує, передусім, чинник естетичного навантаження слова, його переосмислення й перетворення для реалізації певного задуму автора. Отже, об'єктом лексикографічного моделювання стає слово в дії, у певній текстовій функції, слово, словосполучення, вислів як знаки авторського мовомислення, як образи певних реалій, подій, ситуацій, тем. Завдання укладачів словника мови творчої особистості —

відібрати й описати ті лексичні одиниці, які не лише характеризують ідіолект митця, а й можуть бути оцінені як його перспективний внесок у розвиток лексичного фонду української літературної мови. При цьому особлива увага буде зосереджена на семантико-стилістичній характеристиці кожної реєстрової одиниці, описі відтінків, що з'являються при слововживанні, образному вживанні слів, семантичних трансформаціях, що виявляють сутність художньої майстерності автора. Обґрунтовуючи робочу назву майбутнього зведеного словника (СМТО), зауважимо, що майстер слова є одночасно і носієм загальнонародної мови, і її творцем, а його мова — творчо опрацьований варіант національної мови. Тобто, услід за Л.В. Щербою, мову письменника ми розуміємо як його конкретну мовну діяльність у межах системи загальнонародної мови [7: 34].

Творчі мовні особистості виявляють специфіку мовних смаків і уподобань, мають власні мовні пріоритети. Вивчення мовосвіту творчої мовної особистості допомагає зрозуміти живі процеси, що відбуваються в загальнонародній мові, а також нереалізований змістовий, естетичний, експресивний потенціал її засобів. З огляду на це, науковці опрацьовують мовний матеріал у тих аспектах, яких потребує мова певного автора для створення корпусу «Словника мови творчої особистості», а також розробляють концептуальні й методико-процедурні засади опрацювання мови окремих авторів. Наголосимо, що цей словник укладачі розглядають як необхідне підґрунтя для укладання словника лексичної основи української мови початку ХХІ ст.

У межах наявної типології словників СМТО за концепцією та принципами укладання є:

- за жанровою особливістю — новий (з огляду на характер, повномасштабність і різноаспектність зібраного матеріалу);
- за об'єктом дослідження — інтегральний (опису й поясненню підлягає не окрема мовна одиниця, а об'єднана якою-небудь спільною ознакою (формою чи змістом) сукупність мовних одиниць);
- за способом упорядкування матеріалу — зведений;
- за способом опису лексики — тлумачний філологічний;
- за повнотою реєстру — диференційний (містить різноманітні шари лексики і фразеології, що створюють особливості мови і поетики творчої особистості, відсутні у загальномовних словниках);
- за конститутивними ознаками — одномовний інтегральний (за винятком іншомовних прототипів, вказівок на походження слова чи вислову);
- за цільовою установкою — нормативний (містить усі лексикографічні параметри опису лексики, що виявляється і в реєстрі, і в характері дефініцій, і в ремарках, і в ілюстративному супроводі);
- за призначенням — довідковий (будучи суто філологічним словником, містить чимало енциклопедичної, культурно-етнографічної та історичної інформації);

— за метою створення — дослідницький (призначений як база для укладання нового словника лексичного ядра української мови, а також для подальшого вивчення мови цих творчих особистостей і мовної особистості загалом);

— за характером (специфікою) створення — фундаментальний науковий;

— за структурою — алфавітний;

— за статусом (лексикографічною традицією) — академічний.

Спираючись на досвід укладання авторських словників вітчизняними та зарубіжними дослідниками, можна сформулювати такі основні принципи створення СМТО:

— подати всі слова та їхні варіанти, написані кириличною та іншими графіками;

— вмістити загальні та власні назви (з уведенням останніх в основний корпус словника як лексичних одиниць і як твірну базу для похідних);

— навести всі граматичні та фонетичні варіанти заголовних слів;

— укласти словник у текстовому й електронному форматах;

— вважати СМТО етапом та частковою базою створення активного словника лексичної основи сучасної української мови;

— створити електронні картотеки мови творчих особистостей як основу для подальшого укладання зведеного словника і як важливий складник створюваної в Інституті системи «Електронна лексикографічна служба».

Однією з найскладніших проблем при укладанні будь-якого словника було й залишається визначення того корпусу слів, які потрібно ввести до реєстру словника [6: 7; 2: 238; 4: 279]. У СМТО мають бути відібрані й відображені всі наявні в тексті, критично осмислені прикметні для мови автора слова й словосполуки, включно із застарілими словами, індивідуальними утвореннями, термінами, жаргонізмами і т. ін. При формуванні реєстру СМТО особлива увага зосереджується на сутнісних властивостях реєстрової одиниці й забезпеченні її відповідним визначенням. Тобто, яку одиницю і з якою метою використовує мовна особистість, і яку майстерність при цьому виявляє, спираючись на контекст. Особливістю СМТО є його реєстр як у змістовому (містить лексичні одиниці з прозових, поетичних, перекладних творів), так і у формальному — лексикографічному плані (подано окремі лексеми — прості, складні (аббревіатури) і складені, словосполуки, власні назви, похідні від власних назв і т. ін.

Реєстр зведеного словника складають:

1) неологізми в широкому розумінні (не засвідчена в лексикографічних працях запозичена та питома лексика): **зек**, -а, ч., *жарг.* Особа, позбавлена волі за вироком суду, яка відбуває покарання в спеціальному закладі, — колонії, слідчому ізоляторі, тюрмі і т. ін.; ув'язнений. (Від скорочення «з/к» — «засуджений каналармієць», уперше з'явився під час будівництва Біломорсько-Балтійського каналу). *Правдивий, суворий і*

колючий, цей письменник [Солженіцин] прийшов у літературу.. підживити вогонь на пригаслому вівтарі істини — з кострубатим виглядом **зека**, який вистраждав істину і вже не міг розмінюватись, пристосовуватись і приймати ходову монету напівправди (СвБСУ, 1993, 122); **зекмундір**, -а, ч., розм.-ірон. Спеціальний одяг (звичайно у формі куфайки) для ув'язнених (Гра слів, пор. віцмундир — у Росії до 1917 р.: формений фрак цивільних чиновників). *Десь одразу після етапу на Колиму 14 березня 1977 року він [Василь Стус] написав листа.. «Дорогий Євгене! Давно не чув Твого джержельного голосу. Мав відразу уявляти Тебе в білому зекмундірі...»* (СвБСУ, 1993, 150);

2) авторські неологізми (не засвідчені в СУМ-11 і СУМ-Дод.): **вигнанщина**, -и, ж., розм. Місцевість, територія, яку полишили примусово чи під тиском обставин мешканці. *Хотілося б відзначити такі дві містичні обставини. Перша, зібралися люди українського пограниччя — з Донеччини, Луганщини, Волині, з вигнанщини, занесені якимись доцентровими вітрами і згуртовані ударами долі* (СвБСУ, 1993, 27); **гнучкохребетний**, -а, -е, глузл. Слабохарактерний; який легко підпадає під чий-н. вплив. (На обкладинці першого видання «Гайдамаків» Т. Шевченка семантично контрастний тричлен «Кирпа-Гнучкошиєнко-в», елементи якого послідовно означають: пиха, чванство + низькопоклонство, лакейство + «русифікація» українського прізвища як ознака холопства — характеристика українського панства, яке демонструвало дворянську зарозумілість перед народом, лакейство перед владою і холопську зневагу до всього українського. Пор. також у сучасних ЗМІ новини, позначені тегом «гнучкошиєнко»). *Найбільший розрив релігійної традиції бачив Лукаш у ланці, яку Ю. Яновський назвав «гнучкохребетна напівінтелігенція»* (СвБСУ, 1993, 87); **єдинонеділімість**, -ості, ж. Штучно утримуваний зв'язок, видима згуртованість і примарна єдність, зовнішня удавана цілісність і неподільність. *Партапарат в умовах перебудови хапається за недодушену ним релігію і відчуває, що то за сила, яка міцніє і з якою міцніє людина. Тому він хоче прилаштуватись при релігії з таким розрахунком, щоб устами священнослужителів виголошувати свої заклики до послуху, до консолідації навколо влади і до єдинонеділімості* (СвБСУ, 1993, 72); **крихотру́с**, -а, ч., зневажл. Про того, хто клопітливо займається дрібницями, забуваючи про головне. *«Народе, вік порізнений зі мною срамотою людської ворожди». Цей ..голос П. Грабовського кладе межу наївності аморфно етнічного патріотизму, це вже голос політичної свідомості нації. Далі ми знайдемо десятки таких голосів і одкинемо крихотрусів, які порпаються в епітетах «проти»* (СвБСУ, 1993, 110); **лободізм**, -у, ч. Заляканість і втеча від громадських проблем як практика суспільства, ураженого хворобою егоїзму і споживацтва. (За прізвищем Володьки Лободи — персонажа роману О. Гончара «Собор» (1962). *Лободизм ввійшов у практику і навіть у теорію «розвиненого соціалізму»* (СвБСУ, 1993, 89);

3) варіанти слів (лексичні і семантичні), не засвідчені лексикографічно або які набули нового значення чи відтінку значення: **барокамера***,

-и, ж., перен. Про суспільство, школу, взагалі суспільні інститути, які функціонально подібні до барокамери — герметичного апарату зі штучно створюваним зниженим або підвищеним атмосферним тиском, для використання в експериментальних цілях — деформувати свідомість людини під дією постійного морального пресингу. *Чурек для інтелігенції — це правда, хліб і повітря творчості. Але це відчувають лише ті, що навчалися у кращих барокамерах* (СвБСУ, 1993, 30). — У СУМ-11: дод. знач.; **дистрофія***, -ї, ж., перен. Моральний розклад, зубожіння. *Народ бідний, принижений, уражений духовною дистрофією* (СвБСУ, 1993, 21). — У СУМ-11: дод. знач.; **книжечка***, -и, ж. Зневажл. до книжка. *Даємо премію і Сверстюку [Премія ім. В. Стуса], хоча не стільки за його книжечку [«Блудні сини України»], де він дозволив собі кинути брудом у світлу й нещасну постать Остапа Вишні, скільки за його, Сверстюкові, табірні поневіряння* (ГЩ І, 1966, 559). — У СУМ-11: дод. знач.;

4) морфологічні або словозмінні okazіональні форми: **псішій**, -а, -е. Який ревно, запопадливо служить, ретельніше за інших захищає інтереси начальства. *Це окреме питання, чий пес псішій...* (СвБСУ, 114, 1993), словосполучення з явищами okazіонального характеру: **гомо совєтікус**. Презирлива назва радянської людини. *Гомо совєтікус пре гуртом, прагне бути зверху, більше споживати і більше урвати* (СвБСУ, 1993, 50);

5) засвідчені лексикографічно, але не витлумачені одиниці: **неосталінізм**, -у, ч. Суспільно-політична течія, пов'язана з відродженням ідей сталінізму. *Шістдесятники — велике явище другої половини ХХ століття, дивне своєю появою в непевну пору відлиги і стоїчним протистоянням неосталінізмові та живучою енергією в пору лібералізації* (СвБСУ, 1993, 24). — У СУМ-Дод.: дод. цит., уточн. тлумач.; **нерозмінний***, -а, -е, перен. Цілісний, не витрачений даремно. || Який цінується понад усе. (У народних казках: чарівний карбованець або п'ятак, який, незважаючи на витрачання, завжди залишається у власника). *У дзеркалі Заходу шістдесятники вперше побачили історичну роль, своє лице, намальоване на вічному полі боротьби за людину та її права, за нерозмінні людські вартості* (СвБСУ, 1993, 32) **Одіссея***, -ї, ж., кого або яка, перен. Про чий-небудь тривалі життєві випробування, пов'язані з різними подіями. || Розповідь про ці події. (За назвою давньогрецької епічної поеми Гомера, що описує мандри і пригоди Одіссея, царя Ітаки (VI ст. до н.е.). *Шістдесятники..., може, найвидатніше явище в Одіссеї нашого відродження* (СвБСУ, 1993, 24). — У СУМ-11: дод. знач. і цит.;

б) розмовна і стилістично забарвлена лексика: **глоданець**, -нця, ч., розм.-зниж. Обгризений, недоїдений залишок чого-небудь. *Вони [голодуючі] продають коріння кукурудзи, глоданці качанів, сушене коріння, кору дерев і коріння водоростей* (СвБСУ, 1993, 19);

7) стійкі словосполучення і фразеологізми: **гомін: золотий гомін** (у лапках), книжн. Про події в Києві 1917 р., пов'язані з проголошенням Центральною Радою незалежності Української Народної Республіки. (За однойменною назвою ліричної поеми П. Тичини про благовіст золотоверхого міста над Дніпром, вітання Андрієм Первозваним киян, благо-

словлення хрестом міста, предки встали з могил і приносять жертву сонцю, навколо всезагальна радість. Золоте сонце, золоті джерела, золоті куполи Лаври і Софії, золоті човни Андрія Первозванного, що причалюють із сивої давнини, створюють золотий гомін над стародавнім і новітнім Києвом). *І коли над Києвом 1917 року піднявся «золотий гомін» — у Києві з'явився будівничий української церкви, людина глибокої віри, патріот Василь Липківський* (СвБСУ, 1993, 34); **гвінтик: закручуваний і відкручуваний гвінтик**. Про того, хто не може справити помітного впливу на перебіг подій, відіграє незначну роль у якій-небудь справі. || Ким можна легко маніпулювати. (Пор. вислів «сталінський гвінтик» — про роль людини в комуністичному експерименті колишнього СРСР, коли потрібна була не особа, а слухняний трудівник, зорієнтований на «досягнення великих цілей» — виконання вказівок вождя і чергового партійного з'їзду). *Знищити особу — це стара державна мудрість, але запізнила. Особа стає надто великою після смерті. Найкраще — профілактика: раннє виявлення, рання неутралізація, раннє знешкодження, тобто перетворення на легко закручуваний і відкручуваний гвінтик* (СвБСУ, 1993, 94); **комунізм: казармовий комунізм**. Суспільно-політичний устрій СРСР, зокрема в 30 — 50-ті рр. ХХ ст., що характеризувався жорстким контролем усіх сторін життя суспільства, закритістю, репресіями. *Антихристиянська суть казармового комунізму найрізкіше виступила проти заповітної Христової науки любови і прощення* (СвБСУ, 1993, 79).

У тлумачному лексиконі застосовуються традиційні лексикографічні прийоми подання слів і значень: повні описові формули тлумачення, відсильні тлумачення, зведення варіантів слів та стійких сполучень слів тощо. Обов'язковою умовою до тлумачної частини словника є її самодостатність, у поясненнях немає відсилань до слів, відсутніх в реєстрі словника з розгорнутими поясненнями їхнього значення. Обов'язково відтворюються образні та переносні значення, фіксуються порівняльні звороти. Римськими цифрами позначаються століття, арабськими тисячоліття, рік, том, сторінка, а також номер значення полісемічних слів та індекс омонімів.

Головна мета і головна складність при укладанні словникової статті — семантичне представлення письменницького слововживання [5: 10]. У СМТО ця проблема значно поглиблюється, оскільки необхідно виявити саме той зміст, який вкладає кожен із авторів у певне слово, і подати семантичне розроблення слова в одній статті. Типологічна умовність словникової статті в авторській лексикографії пов'язана передусім з менш жорсткими, порівняно із загальномовними словниками, правилами її заповнення та суб'єктивністю будь-якого авторського довідника. Можливо виокремити певні типологічні властивості та принципи словникової статті як структурної одиниці авторського довідника: опис слова відповідно до його наповнення в мові автора, що передбачає своєрідний поділ словникової статті (значення, відтінки значення, фразеологія, історико-культурний коментар, довідки про походження та особливості

авторського вживання), кількість і обсяг ілюстрацій для розкриття усіх різновидів слововживання.

Стаття починається наведенням наголошеного реєстрового слова. Реєстрові слова розташовуються в алфавітному порядку з абзацу прямим напівжирним шрифтом малими літерами (крім власних назв, які фіксуються з великої літери, та певних абревіатур, що також подаються великими літерами). Розділовий знак після них також напівжирний. Далі після коми наводяться форми словозміни (якщо встановити початкову форму неможливо, засвідчуються у тій формі, у якій уживає автор: **одрубом**, *присл.* Раптово, несподівано, різко. *Потім балалайки враз, одрубом умовкають* (ГТХм, 619); дієслово представляємо у тій видовій формі, у якій його вживає автор: **розгіпнотизовуватися**, -юся, -єшся, *недок.* Виходити із стану сильного впливу, звільнятися від чийсь залежності. *Хто повільно розгіпнотизовувався. Хто і не був загінотизований, а тільки часом, задля лояльності, вдавав, що такий, як усі* (СвБСУ, 1993, 30); якщо в текстах ужито обидві, подаємо через скісну (**самоусвідомлюватися**, -юся, -єшся, *недок.* / *док.* **самоусвідомитися**, -юся, -ишся. Чітко усвідомлювати — усвідомити свою суть, свої характерні риси, свою роль у суспільстві, у житті й т. ін. *Відкриття легенди про Фавста прийшло до Гете в той час, коли він знаходив себе як поет, під впливом науки Гердера про істину в глибинах народньої творчості, і коли він самоусвідомлювався як людина з усією властивою юнацтву жагою поривання розгадати загадку життя* (СвСГЖ, 2018, 365); так само фіксуються неосемантизми; ремарки — спочатку граматичні, потім галузеві, стильові та стилістичні, обмежувальні; потім після крапки — тлумачення й детально паспортизовані ілюстрації з реєстровим словом; уживання лапок зазначається в дужках коло реєстрового слова: **дисидент*** (*у лапках*), -а, ч., *перен.* Той, хто відрізняється від оточення своєю поведінкою, поглядами, моральними принципами; чужий. *Польські політичні засланиці, рекрутований селянин Обеременко — люди, які свято берегли в серці свої святині, молилися своєму Богові й плекали мрії повернутись до дому ОТЦЯ СВОГО. Це не діти казарми — вони в казармі «дисиденти», чужі...* (СвБСУ, 1993, 13). — У СУМ-Дод.: дод. знач. У словосполученнях реєстрова одиниця — компонент ССС і саме ССС після двокрапки: **червона імперія зла**, *зневажл.* Про комуністичний СРСР як велику державу, яка несе воєнну загрозу світові. *А тим часом падіння влади Антихриста в Європі почалось уже після поразки фашизму. Саме тоді настала хвиля клерикалізації Німеччини, Польщі... Нарешті та хвиля захоплює і пустелі червоної імперії зла* (СвБСУ, 1993, 75). За потреби, у дужках після тлумачення наводиться історико-культурний коментар. До деяких слів, зокрема складноскорочених і латиницею, подається інформація про походження, вимову й написання (**ПЕН-Клюб** [пен-], -у, ч. Міжнародна неурядова організація, що об'єднує професійних письменників, редакторів, перекладачів та ін. з метою сприяння дружбі й інтелектуальній співпраці письменників усього світу; бореться за свободу слова, права людини. (ПЕН — абревіатуру створено за подібністю до слова, що

позначає традиційний атрибут письменницької праці, від англ. поет «поет», essayist «есеїст», novelist «романіст», які складаються в слово пен (англ. pen) — перо/ручка). Якби зібрати всі листи, телеграми, книжки і зворушливі святкові подарунки, які вислала протягом останніх десяти років своїм невідомим братам і сестрам одна тільки жінка з Бремену — Христя Бремер, ви розгубилися б і розвели руками: «Це неможливо!» Йдеться не про те, чи робить вона це на кошти Міжнародного ПЕН-Клубу, інших добродійних організацій, чи на власний кошт — ідеться про те, що жадна радянська інституція з цілим штатом не потягла б такої роботи! (СвБСУ, 1993, 104). Для абревіатур у квадратних дужках зазначаємо особливості вимовляння: СНІД [снід], невідм., ч. Синдром набутого імунного дефіциту. Вперше це дивне слово «відчуження» зустрілось у Маркса. Звучало воно тоді абстрактно — як радіяція чи СНІД (СвБСУ, 1993, 27); СВУ [ес-ве-у], невідм., ч. Союз визволення України — політична організація, утворена у Східній Галичині 4 серпня 1914 року, головною метою якої було проголошення самостійності та соборності України. Нині 60-річчя процесу Спілки визволення України (СВУ), що його серед білого дня вчинено більшовиками над тими, хто був славою і совістю української землі (СвБСУ, 1993, 33); ЧК [че-ка], невідм., ж. Всеросійська надзвичайна комісія. ЧК діяла всіма методами без розбору. За кожним українським священиком пускали чутку, що він комуніст (СвБСУ, 1993, 35). У разі, якщо контексти засвідчують хитання щодо відмінювання / невідмінювання абревіатур, рід таких одиниць зазначається в круглих дужках: НТР [ен-те-єр], (ж.). Науково-технічна революція.

Варіанти слів (крім регулярних фонетичних варіантів), які мають спільну граматичну частину і спільні ремарки, подаються через кому (самвидавний, самвидавчий, -а, -е, розм. Прикм. до самвидав. Я не міг нічого ясного сказати, бо «юристи» ще вагались, за що мене звинувачувати: за першим разом мої самвидавні есеї трактувались як «антирадянські» (СвБСУ, 1993, 148); Переді мною машинописна в саморобній оправі книжка з написом на титульній сторінці: Василь Стус. «Зимові дерева». ..У ній боргова записка Василевим почерком. ..Я гадаю, це книжки, які мені приніс для читання автор разом зі своєю самвидавчою збіркою (СвБСУ, 1993, 144) і зі сполучником і (ті, яким передує ремарка: кирилометодіївці і рідше кирилометодіївці, -ів, мн., іст. Член Кирило-Методіївського братства (товариства) — таємної організації різночинної інтелігенції в Києві, яка існувала в 1845 — 1846 рр. і проповідувала ідеї національного відродження, автономізму, слов'янської єдності та народовладдя. Все це звучало б безнадійно абстрактно, аби за нашою спиною не було тієї істини — покинутої, але віками культивованої, від митрополита Іларіона та літописця Нестора — до Сквороди, кирило-методіївців, Гоголя і Шевченка (СвБСУ, 1993, 42); Історично ми зріднилися зі станом убогости в нашому багатому краї... «Україна, вбога сестра ваша...» — звертаються кирилометодіївці до Росіян і Поляків (СвБСУ, 1993, 101); якщо такі варіанти різняться за родовою належністю і мають свої флексії: гіпно́з, -у, ч. і гіпно́за, -и, ж.

Крім власне словникових статей, у СМТО на своєму алфавітному місці розташовані відсилання за допомогою скорочення *див.* усіх варіантів базових (основних) реєстрових слів і видових форм дієслів.

Граматична частина статті оформлюється за допомогою:

— закінчень, які фіксуються з короткою рисою без інтервалу із зазначенням змінної частини слова (**півду́ля**, -і, *ж.*, *розм.* Не зовсім дуля, майже не дуля. || Замаскована дуля. *Ця півдуля* [поема Т. Шевченка «Сон»] була на вагу золота — інформація з перших рук! (СвБСУ, 1993, 56); **кіно́**, -а, *с.* Кінематографія, кіномистецтво. *Все живе мусіло ставати в оборону фундаментальних вартостей. ..в кіні* — копати криницю для спраглих і ханати образи згасання (СвБСУ, 1993, 28);

— ремарок, що вказують на належність до певної частини мови (*ім.*, *прикм.*, *числ.*, *займ.*, *дієсл.*, *присл.*, *прийм.*, *спол.*, *част.*, *виг.*), а також до таких лексико-граматичних категорій, як предикатив (*пред.*), вставні слова (*вст. сл.*) та дієприкметники (*дієприкм.*) і дієприслівники (*дієприсл.*);

— ремарок, що уточнюють граматичні характеристики слова й підкреслюють особливості авторського слововживання (*безос.*, *док.*, *ж.*, *недок.*, *у знач. прикм.*, *у функ. прис.* тощо);

— ремарок, що обмежують уживання слова (*невідм.*, *незм.*, *нереком.*, *перев. док.*, *реком.*, *тільки мн.*, *тільки 3 ос.* тощо): **моде́ль***, -ю, *ч.* (*нереком.*; *реком. ж.*) Уявний чи умовний (зображення, опис, схема і т. ін.) образ якого-небудь об'єкта, процесу або явища, що використовується як його «представник»; модель *ж.* *Миколаївська казарма для перетворення материних синів у блудних синів була примітивним моделем.* Використавши військово-поліцейський досвід імперії, більшовики організували тотальний експеримент — перетворення особи в слугу держави і відчуження особи від дому отця свого (СвБСУ, 1993, 14);

— традиційні відсильні формули тлумачення (Власт. за знач..., Прикм. до..., Найвищ. ст. до... тощо), які наводяться до похідного слова за наявності у СМТО твірного.

Стилістична характеристика слова оформлюється за допомогою ремарок: галузевих (*біол.*, *вет.*, *мед.*, *психол.*, *соціол.*, *спец.*, *фіз.*, *церк.*, *юр.* тощо), функціонально-стильових (*бібл.*, *заст.*, *книжн.*, *поет.*, *прост.*, *публіц.*, *розм.*, *фольк.* тощо), рекомендаційних (*нереком.*, *реком.*), емоційно-експресивних (*глузл.*, *груб.*, *жарт.*, *збільш.*, *зменш.-пестл.*, *зневажл.*, *зневажл.-підсил.*, *зниж.*, *ірон.*, *лайл.*, *несхв.*, *сарк.*, *схв.* тощо), пов'язаних з певними сферами уживання (*діал.*, *жарг.*, *злод.*, *молод.*, *студ.*, *сусп.*, *політ.*, *фам.* тощо), які ставляться після граматичної характеристики через кому, наприклад: **воро́на: бі́ла воро́на***, *схв.* Той, хто різко виділяється серед інших, несхожий на оточення своєю моральною перевагою над ними. *Але задумайтесь: у нас зовсім нема іншої зброї, крім моральної. Якщо не будемо вищі морально — нас і не помітять. ..Ми можемо перемагати тільки тією силою, якої у них немає: силою білої ворони, яка не карає і не краде* (СвБСУ, 1993, 55). — У СУМ-11: *несхв.*

При емоційно-експресивних, рекомендаційних ремарках ремарка *розм.* не наводиться. Галузеві та стилістичні ремарки при похідних словах

зберігаються (**совѣти**, -ів, *мн.*, *зневажл.* Назва Радянського Союзу, більшовицького режиму взагалі; **совѣтський**, -а, -е, *зневажл.* Прикм. до **совѣти**). Подаючи ремарку *нереком.* при ненормативному з погляду чинного українського правопису та лексичних норм слові, по змозі зазначається рекомендована форма: **діягноза**, -и, *ж.*, *перен.*, *нереком.* Висновок про моральний стан кого-небудь; *реком.* діагноз. | Образно. *Покруч* — це не *прізвисько*. Це — **діягноза**, яка стосується хворого, хоч і зовні *респектабельного хохла* (СвБСУ, 1993, 58).

Правописна ремарка, яка йде після слова, подається курсивом у дужках (одразу після слова або після порядкового номера значення), розділовий знак після неї курсивом (**Держиморда*** (з великої і малої літери), -и, *ч.* і *ж.*, *зневажл.* Про грубого і деспотичного адміністратора — представника виконавчої влади на місцях, який у роботі використовує поліцейські методи. (За ім'ям персонажа комедії М.В. Гоголя «Ревізор» (1836) — поліцейського Держиморди). *Держиморду посадили Сталіни-Брежневи на нашу мову, на культуру, на освіту — як собаку на сіно* (СвБСУ, 1993, 55). || Тупий виконавець грубого, ворожого суспільству управління. *Такою ж мовою заговорив поет Костянтин Пузина в «Оде малоросійського крест'янина»... Оце був справжній голос народу, коли йому впало на голову кріпацтво і та «класова боротьба», яку сплянували пани сенатори для порізнення козацької нації на взаємно ворожі табори — українських панів, українських селян-козаків, українських кріпаків, і все це, зрозуміло, під пильним наглядом та керівництвом російських **держиморд*** (СвСГЖ, 2014, 63). — СУМ-11: вужче знач., рід — *ч.* і *ж.*, дод. істор.

За необхідності зазначаються особливості сполучуваності: **бакханалія**, -ї, *ж.*, *чого або з означ.*; **живець**: **на цьо́го живця́ не кúпиш ко́го**.

Тлумачиться кожне слово і словосполука. Усі значення подаються без абзацу. Лексичне значення розкривається шляхом опису поняття, яке воно позначає, або відсилання до іншої статті, яка містить такий опис: Тс. (те саме, що...), Стос. до (стосовно до...), Пов'яз. із (пов'язаний із...) і т. ін. У тлумаченні використовуються скорочення і т. ін.; що-н., хто-н., використ., вигот., власт. тощо. За можливості тлумачення доповнюються синонімами або антонімами, поданими в кінці статті після крапки з комою: **чорновій**, -а, -е. Написаний, підготовлений начорно, не остаточно; прот. біловий. *Миколаївська казарма була **чорновим** варіантом тоталітарної сталінської казарми* (СвБСУ, 1993, 13).

Флексії складних слів, обидві частини яких змінюються, подаються з тильдою (~): між пропущеними частинами, позначеними тильдою, ставиться коротка риска (**міщани́н-спожива́ч**, ~а-~а, *ч.* Людина з дрібними, обмеженими інтересами, вузьким світоглядом. *У нього [Держиморди] є своя сучасна ідеологія **міщанина-споживача*** (СвБСУ, 1993, 55); **муха-одноденка**, ~и-~и, *ж.* Давній ряд поширених в усьому світі крилатих комах, які живуть один день, відкладають яйця у воду або сівши на поверхню-чого-небудь. *Отупілі (де від ситості, де від голоду) маси живуть мудрістю **мухи-одноденки*** (СвБСУ, 1993, 138).

Нумерація нового значення вже зафіксованого слова починається з одиниці (1), або не нумерується, якщо наводиться лише одне нове значення. Надрядковий значок астериск (*) при реєстровому слові засвідчує наявність інших, раніше зафіксованих значень, місце фіксації яких зазначається наприкінці статті після крапки і тире позначкою У із зазначенням відповідного лексикографічного джерела (**порну́ти**, -ну, -неш, *док., чим.* **1.** *що.* Різко провести по поверхні чим-н. гострим. *Світобудова зарезонувала — Владимир флейтовим смішком, хоч запросто могла б і будь-чим іншим — реакцією напнутої струни на фальшивий доторк, скла, коли порнути по ньому бритвою* (Музей, 91). **2.** *кого і без дод., перен.* Прикро вразити, викликати неприємне гостре відчуття. *Оте «окрутимось» порнуло, наче, наглим звиском, соло на пилиці серед оперової увертюри: не те, не те — не ті слова!* (Польові, 67). — У Грінч., РУС-1933: «ударити, кольнути»). За наявності варіантів чи видових форм астериск ставиться після зафіксованого раніше слова. Відтінки значень подаються за двома прямими паралельними лініями. Особливості вживання слів (у знач. ім., у знач. пред., образне вживання, у порівнянні, вживання у складі власних назв і т. ін.) зазначаються за однією прямою рисою: **діягно́за**, -и, *ж., перен.* Висновок про моральний стан кого-небудь; діагноз. | Образно. *Покруч — це не прізвисько. Це — діагноза, яка стосується хворого, хоч і зовні респектабельного хохла* (СвБСУ, 1993, 58).

При збігові закінчення слова або ремарок до нього в усіх значеннях вказуються вони безпосередньо після реєстрового слова. Якщо вони є відмінними для різних значень чи відтінків значень, наводяться безпосередньо перед тим значенням чи відтінком значення, якого вони стосуються (**розгосподáрення**, -я, *с., іст.* Переведення приватної власності й землі в загальнонародну; націоналізація, колективізація. *Більшовики мусли звести цю картину хаосу і тотального насильства до класової ясности: комуністи — революціонери, чесні і порядні, а контрреволюціонери — погромники. Але щоб Україна вже ніколи не піднялася, треба було знищити живу силу народу — для цього плянувалося розгосподарення господаря і задушення селян голодом* (СвБСУ, 1993, 119); **теля́**: **Золоте́ Теля́**. **1.** *бібл.* Символ жадібності і користолюбства — пороків за християнським віровченням. **2.** *перен.* Багатство, збагачення як єдина мета життя. *На долах завжди вирувало своє життя: з прикрас золотих творили собі ідолів і поклонялись їм, побивали камінням пророків і з захватом слухали демагогів. Робили своїм ідолом Золоте Теля і підносили культ слабкостей людських* (СвБСУ, 1993, 86).

Позначка *перен.*, що супроводжує реєстрове слово після граматичної і стилістичної ремарки, засвідчує переносний характер його значення (**пру-жінно-спіра́льний**, -а, -е, *перен.* З гнучкими манерами, поведінкою, що нагадують спіральну пружину. || Здатний прогинатися, запобігати перед начальством. *Омріяний Київ був містом для нас, і з нами велась постійна безкровна війна всіма засобами з участю вірних лакеїв, літературних бовдурів і пружинно-спіральних негідників* (СвБСУ, 1993, 27); **ПРЕОБРА́ЖЕН-НЯ***, -я, *с., книжн.* Набуття іншого образу, вигляду, цілковита зміна

кого-, чого-н. *Вже тоді, напередодні катастрофи самої імперії та імперської Церкви, кращі уми і сумління поривалися до її ПЕРЕОБРАЖЕННЯ* (СвБСУ, 1993, 75); *Зрозуміло, народ вітає автокефалію УПЦ. Але тільки як прелюдію оновлення і преображення Церкви, котра силою своїх кращих пастирів і подвижників буде єднатись у Христі поверх конфесійних бар'єрів і творити диво ПЕРЕОБРАЖЕННЯ НАРОДУ* (СвБСУ, 1993, 76). | *Образно. І тоді вірили, як і тепер вірять у рятівну силу покаяння. Бо тільки глибоке каяття може привести до ПЕРЕОБРАЖЕННЯ ДУШІ* (Там само). — У СУМ-11: дод. образн. Така само позначка, розташована при цифрі одного із значень після решти ремарок, засвідчує переносний характер цього значення: **напівжиття**, -я, ж., розм. **1.** Життя, близьке до смерті, з ледь помітними ознаками життя. **2. перен.** Втрата життєвих сил, енергії, творчого потягу внаслідок яких-небудь переживань, випробувань і т. ін.; неповноцінне життя. *Імла «великої зони» в ту пору давала напівжиття в умовах напівсвободи й напівправди, і напівінтелігенція якось викривляла для себе льояльний квадрат для імітації життя та творчості* (СвБСУ, 1993, 145).

Для відображення семантичної структури полісемічного слова використовуються арабські цифри з пожирненням; абзаци не відбиваються. Відтінки значення відокремлюються двома прямими вертикальними рисками (||). Особливості вживання слів (у знач. прикм., у знач. пред., образне вживання, у порівнянні, вживання у складі власних назв і т. ін.) зазначаються за однією прямою рисою. Перед паралельними лініями і прямою рисою ставиться крапка: **безкомпромісний**, -а, -е. Який не схильний до компромісів, не йде на компроміси. || Який має чесність за принцип. *Схиляюся перед безкомпромісними останніми з могокан — у нас і на Заході* (СвБСУ, 1993, 22).

Абревіатури — складноскорочені слова тлумачаться так: спочатку складноскорочене слово розгортається в словосполучення, на основі якого воно постало, далі через ризику викладається опис із вказівкою на складові компоненти (**соцтабір**, -у, ч., заст. Скорочення: соціалістичний табір — група країн Центральної і Східної Європи, де по Другій Світовій війні було встановлено прорадянські режими). *Уявлення про те, що людина з соцтабору виходить на поле вільного вибору, виявилось ілюзорним* (СвСГЖ, 2014, 49).

Особлива роль у тлумачному авторському словнику, який передбачає обов'язковий контекстний супровід заголовного слова, належить ілюстративній частині. Контекст покликаний передати індивідуалізовані семантичні й експресивні особливості слова в авторському тексті. Ілюстрації можуть бути скороченими й розгорнутими, але кожне значення і відтінок значення має бути проілюстрований.

Паспортизовані ілюстрації наводяться курсивом у хронологічному порядку (за наявності — з творів усіх заявлених авторів) від більш ранніх до пізніших фіксацій, пояснювана одиниця (слово чи ССС) виділяється напівжирним шрифтом. Одночасні цитати подаються в такій послідовності: спочатку ілюстрації з художнього, потім з інших стилів. У паспортизації цитат у дужках ставиться індекс, де перша літера вказує на автора, друга

(або решта) — на назву твору, наприклад: ГЩ (Гончар, Щоденники); при збігу першої літери авторів (Сверстюк — Слабошпицький) додаємо другу літеру прізвища: СвБСУ (Сверстюк, Блудні сини України) і т. ін. Далі через кому — рік, том (якщо є), сторінка: **матеріялістичний**, -а, -е. ... **Матеріялістична філософія відкриває їй [людині] дорогу морально-духовної деградації** (СвБСУ, 1993, 19); **нуль: голий нуль ... Сама ж людина — голий нуль** (Там само). Ілюстрації відділяються крапкою з комою.

Довідкова частина подається в кінці статті, відділяючись тире: **простосердний***, -а, -е. Простодушний, довірливий, сердечний, щирий. | у знач. ім. **простосердний**, -дого, ч.; **простосерда**, -дої, ж. *Але парадокс цього казусу в тому, що люди були занадто високої думки про вчених: їм уявлялась наука мудрістю. Вони, **простосерді**, ще не знали, що є наука без Бога, є наука проти Бога, є наука проти людини* (СвБСУ, 1993, 20). — У СУМ-11: дод. ім.

Отже, авторський зведений словник, наповнений лексемами-репрезентантами сучасних письменників, поетів, перекладачів, публіцистів, стане у пригоді дослідникам, які вивчатимуть індивідуально-авторський стиль кожного з них. Перспективним видається також поповнення зведеного словника-індексу «Український лексикон к. XVIII — п. XXI ст.» систематизованим реєстром авторського словника. А головне — національний мовний корпус буде розширено лексичним та цитатним матеріалом новітньої доби розвитку української мови з творів визначних українських письменників, публіцистів, перекладачів, громадських діячів другої половини ХХ — початку ХХІ ст., які вносять новий живильний струмінь у розбудову системи сучасної української мови. Нова лексикографічна праця стане важливим джерелом фіксації лексико-фразеологічного складу української літературної мови і забезпечить належну реєстрацію й необхідну нормалізацію сучасного її стану, а також послужить надійним підґрунтям для укладання активного словника лексичної основи української мови початку ХХІ ст.

Українська академічна лексикографія, відзначивши разом з усією Національною академією наук України своє століття, створюючи нові словники української мови, засвідчує відданість традиції й водночас готовність відповісти на потреби, які висуває перед нею суспільне життя.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СУМ-Дод. — Словник української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2-х кн. Київ, 2017.

ЛІТЕРАТУРА

1. Винник В.О. Як створювався академічний тлумачний «Словник української мови» в 11-ти томах. *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія*. Київ, 2012. С. 16 — 27.
2. Гриценко П.Ю. «Слово поза словником»: реєстр словника як проблема сучасної тлумачної лексикографії. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті*. Київ, 2011. С. 238 — 249.
3. Гриценко П.Ю. Авторська лексикографія: Тарас Шевченко. *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія*. Київ, 2012. С. 40 — 69.

4. Карпіловська Є.А. Призабуті ресурси української номінації (за матеріалами словників 1920 — 1930-х років). *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті*. Київ, 2011. С. 278 — 284.
5. Карпова О.М. Словари языка писателей: Монография. Москва, 1989.
6. Паламарчук Л.С. Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики). Київ, 1978.
7. Щерба А.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград, 1974.

LEGEND

СУМ-Дод. — Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. Additional Volume: in 2 books. (2017). Kyiv: Vydavnychyj Dim D. Buraho (in Ukr.).

REFERENCES

1. Vynnyk, V.O. (2012). How to create an academic explanatory Dictionary of the Ukrainian Language in 11 volumes. *Ukrainian and Slavic interpretative and translated lexicography*. P. 16 — 27. Kyiv (in Ukr.).
2. Hrytsenko, P.Yu. (2011). “A Word Out of the Dictionary”: A Dictionary of the Dictionary as a Problem of Modern Explanatory Lexicon. *Ukrainian lexicography in the general Slavic context*. P. 238 — 249. Kyiv (in Ukr.).
3. Hrytsenko, P.Yu. (2012). Author's lexicography: Taras Shevchenko. *Ukrainian and Slavic interpretative and translated lexicography*. P. 40 — 69. Kyiv (in Ukr.).
4. Karpilovska, Ye.A. (2011). Forgotten resources of the Ukrainian nomination (based on dictionaries of 1920 — 1930). *Ukrainian lexicography in the general Slavic context*. P. 278 — 284. Kyiv (in Ukr.).
5. Karpova, O.M. (1989). Dictionaries of the language of writers: Monograph. Moscow (in Rus.).
6. Palamarchuk, L.S. (1978). Ukrainian Soviet lexicography (Questions of history, theory and practice). Kyiv (in Ukr.).
7. Shcherba, A.V. (1974). Language system and speech activity. Leningrad (in Rus.).

Статтю отримано 28.12.2018

Z.H. Kozyreva

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

UKRAINIAN ACADEMIC LEXICOGRAPHY: ACHIEVEMENTS AND PROSPECTS

Scientific article contains determining the direction of leading Ukrainian modern lexicography to secure renewed source basis. The article is devoted to the history of compiling of The Ukrainian Language Dictionary on 11 volumes that for many reasons is still unexcelled achievement of the Ukrainian lexicography. In addition, this approach is used for lexis systemizing in order to learn deeper the dynamical processes in The Summary Word Index of Ukrainian Lexis (the End of 18th — the Beginning of 21th Centuries). The Index Dictionary is an open lexicographical System and a strong base for the development of the modern integrated lexicography. The basic steps in the development of the author's lexicography, the base of sources for the compilation of writing dictionaries are covered. The necessity of systematic study of the lexical composition of modern Ukrainian language, which provides a combination of the main branches of academic lexicography, is emphasized. The combined vocabulary of the language of the creative personality is considered as an opportunity through the means and means of verbalization of individual world modeling to know the ideology of the artist — the phenomenon of his linguistic personality. It is emphasized on the necessity of systematic study of the lexical composition of modern Ukrainian language, which provides a combination of the main branches of academic lexicography. The sources of the vocabulary of the language of the creative personality are highlighted, the purpose of the lexicographic study of the lexical — phraseological system of the Ukrainian language is outlined taking into account the latest theoretical and practical achievements of the national lexicology, phraseology and lexicography.

Keywords: *explanatory lexicography, systematic research, source base of lexicography, author's lexicography.*

УДК 811.161.2'355

О.В. Бас-Кононенко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ

ВИМОВНІ НОРМИ ЯК МІРИЛО МИЛОЗВУЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (на матеріалі орфоепічних словників)

На матеріалі трьох орфоепічних словників, які охоплюють період другої половини ХХ ст. — початок ХХІ ст., проаналізовано стан вимовних норм української мови. Запропоновано визнати милозвучність інваріантною ознакою української мови — такою, що об'єктивована і формалізована через систему орфоепічних правил.

Ключові слова: усне мовлення, вимовні норми, орфоепічний словник, милозвучність (евфонія).

Усна форма існування мови як особливо організована й структурована звукова матерія є втіленням тих типових і специфічних артикуляційно-акустичних рис, які роблять будь-яку мову самобутньою й оригінальною. Не обов'язково бути філологом-лінгвістом, щоб «на слух» відрізнити німецьку мову від англійської чи французької, польську від болгарської або чеської, українську від білоруської чи російської — для цього досить їх почути й порівняти. Сприйняття саме *усного* мовлення стає основою суб'єктивного враження про мову загалом, за характерним звучанням формує в слухача певний (часом досить яскравий) звуковий її образ. Особливість української мови — милозвучність, неодноразово констатована носіями інших мов, питомими мовцями, а також багатьма дослідниками — так само є суб'єктивною оцінкою, яка, однак, має цілком об'єктивне внутрішньомовне підґрунтя. Милозвучність можна вважати *інваріантною* ознакою української мови, оскільки вона — результат системної взаємодії наявних у мові фонетичних, лексико-граматичних та стилістичних засобів,

© О.В. БАС-КОНОНЕНКО, 2019

які забезпечують гармонійну (а отже, й приємну для слухового сприйняття) звукову організацію мовлення. У вітчизняному мовознавстві це різноаспектне явище було об'єктом досліджень багатьох науковців (М. Жовтобрюх [5], П. Тимошенко [16], Н. Тоцька [17], Л. Прокопова [14], Ю. Мосенкіс [8], В. Близнюк [1] та ін.). Українська мова використовує широкий спектр фонетичних засобів, які, взаємодіючи комплексно, формують два найголовніші чинники евфонії: 1) урівноваження (рівновага, збалансованість) голосового і шумового компонентів у межах слова (фонетичного слова), 2) плавність, «хвилеподібність» мовного потоку, зумовлену його особливою акцентно-ритмічною будовою.

1. *Рівновага голосового і шумового компонентів.* Фонологічна система української мови нараховує 6 голосних і 32 приголосні фонем, тобто кількісне співвідношення приблизно 1:5. Проте у мовному потоці ситуація докорінно інакша: завдяки характерному для українського мовлення домінуванню відкритого складу над закритим голосні й приголосні кількісно врівноважуються, наближаючись до пропорції 1:1. Однак дихотомія «голосний-приголосний» надто контрастна, не враховує «півтонів» системи консонантизму: *сонорних* (лат. *sonorus* — звучний) — з їхньою перевагою голосового компонента над шумовим, *дзвінких* — у яких голос є, і хоч його менше, ніж шуму, проте саме його наявність задекларована в назві «дзвінкі», і *глухих* — з їхньою стовідсотковою шумовою природою. Цілком поділяємо думку Л. Прокопової, яка переконана, що консонантний коефіцієнт (виведений із відношення голосних до приголосних у випадковому тексті: за результатами її експерименту, приголосні — 56,6%, голосні — 44,4%, тобто консонантний коефіцієнт української мови становить 1,27) [14: 77] виявляється недостатнім для визначення рівня звучності мови як одного з компонентів її милозвучності. Дослідниця вважає за необхідне залучити додаткові ознаки звучності української мови і пропонує «ввести параметр консонантної сонорності для визначення фонотактичної моделі» мови, зокрема української та німецької [14: 78 — 79].

Розглянемо докладніше, як приголосні, зокрема сонорні і дзвінкі, поєднуючись у складах із голосними, сприяють мелодійності / милозвучності українського мовлення.

Сонорні приголосні.

З дев'яти українських сонорних фонем особливу увагу привертає /в/, яка з-поміж усіх приголосних має найбільшу кількість алофонів: [w], [v], [w°], [v°], [ŷ]. Прикметно, що основним виявом фонемі традиційно і нормативно є білабіальний [w] [18: 84], а не лабіодентальний [v] (як у російській мові). Саме тому фонема /в/ належить до сонорних і саме тому вона не утворює корелятивної шумної пари з глухою /ф/. Саме тому, потрапляючи в позицію перед іншим приголосним або в абсолютний кінець слова, вона не втрачає свого голосового компонента, а навпаки, вокалізується, тобто позбувається й тієї невеликої частки шуму, яка була притаманна їй в основному алофоні [9; 251 — 253, 273, 292; 12: 43 — 44]. Наприклад: [ŷхоніŷ'а], [Кіjіŷ], [склoduŷ]. Протилежне явище —

оглушення, зокрема заміна [в] на [ф] (*[фхопи́фс'а]*, *[Ки́їф]*, *[склоду́ф]*), є грубим порушенням українських вимовних норм.

Дзвінкі приголосні.

Ще на початку 30-х років ХХ ст. особливий статус дзвінких приголосних О. Синявський визначив так: «...в українській мові велику силу мають дзвінкі приголосні, що вони звичайні в вимові в кінці слів (*хліб...*), у середині перед глухими (*книжка...*), і що навіть правописні глухі перед дзвінками в середині слів у вимові стають дзвінками (*боротьба* вимовл. «*бородьба*», *вокзал* — *вогзал*...)» [15: 178].

Отже, дзвінкі приголосні:

зберігають дзвінкість у кінці та в середині слів (перед глухими): *[лад]*, *[ястру́б]*, *[обе́р'іг]*, *[неб'іж]*, *[наказ]*, *[с'ад']*; *[книжка]*, *[казка]*, *[грудка]*;

зберігають або лише частково можуть втрачати вокалічний компонент на межі кількофонемних префіксів чи прийменників перед глухим приголосним кореня або наступного слова. Напр.: *[розпу́стити]* (і *[роз'пу́стити]*), *[безт'ами]* (і *[без'т'ами]*), *[міжстравами]* (і *[між'стравами]*);

повністю втрачають голосовий компонент тільки в абсолютному початку слова (фонетичного слова) — у префіксі або прийменнику з- / з, якщо корінь або наступне слово починається на глухий приголосний: *[с:ипати]*, *[сце"ме"нтувати]*, *[скожнї"м]* (з кожним), *[схати]* (з хати).

Глухі приголосні:

категорично не можуть поєднуватися з наступними дзвінками приголосними в будь-якому місці слова і навіть на межі слів (без паузи між ними). Як наслідок — повне одзвінчення, заміна глухого на дзвінкий: *[ве"лигден']*, *[вижгород]*, *[одбачиш]* (от бачиш!).

Однак саме ця група приголосних становить ядро, основу всієї системи консонантизму, яка своєю стійкою інертністю (разом із шумовими складниками сонорних і дзвінких приголосних) створює достатню противагу сукупній базі вокалізму (вокалічна база = повна вокалічність голосних + переважна вокалічність сонорних приголосних + невелика частка вокалічності дзвінких приголосних), чим і забезпечує евфонійний баланс голосу й шуму в мовленні.

Сполуки приголосних.

Типовим для української мови є уникнення складних в артикуляції сполук приголосних. Це стосується поєднань трьох і більше консонантів, внутрішній з-поміж яких за способом творення виявляє контраст до сусідніх звуків. Наприклад, вимова зімкнено-проривних [т], [д] чи [к] між двома щільними або щільним і зімкнено-прохідним потребує додаткових артикуляційних зусиль, що порушує розміреність цілісного фонетичного малюнка слова, синтагми, фрази. Тому відбувається спрощення — послідовно в мовленні і значною мірою на письмі: *ніст* — *нісний* (а не *ністний*), *тиждень* — *тижневий* (а не *тиждневий*), *ш[с:]от* — (хоч пишемо *шістсот*). Плавності й органічності артикуляції сполук приголосних сприяють також численні асиміляції за способом та місцем творення, напр.: *[наджжитом]* (*над житом*), *[надор'із'ц'і]* (*на доріжці*) *[ур'іц':і]* (*у річці*).

На рівновагу голосового й шумового складників мовлення працюють також слова і словоформи з історичними чергуваннями голосних. Ідеться, зокрема, про слова зі вставними голосними (*вузла* — *вузол*, *вітру* — *вітер*, *сосна* — *сосон*). Ці приклади засвідчують потужну вокалічну енергію сонорних приголосних [л], [н], [р], які, активно реалізуючи складотвірну функцію, стали причиною появи вставних голосних [о], [е]. Схоже явище, проте не закріплене сучасними вимовними й правописними нормами, спостерігаємо й нині. Так, у словах іншомовного походження *семестр*, *кілометр*, *дециметр*, *артикуль* і под. кінцеві звукосполюки досить незвичні й незручні для вимови. Тому більшість мовців, навіть не помічаючи того, вимовляють: *семест(е^в)р*, *кіломет(е^в)р*, *децимет(е^в)р*, *артик(е^в)ль*, чим посилюють вокалічність сонорних [р], [л], перетворюючи їх на складотвірні сонанти. Тож і в такий спосіб відбувається регулювання, устанавлення рівноваги голосового і шумового компонентів у межах слова.

2. *Плавність як компонент милозвучності* українського мовлення забезпечує його особлива акцентно-ритмічна організація. Не надто сильний словесний наголос сприяє рівномірному в межах слова чи фрази розподілу вокалічної енергії, що виявляється в ритмічно повторюваному — через 1-2 склади — їх посиленні-послабленні. Вершинами цих складів звичайно є голосні. Специфічною рисою фонетичного ладу української мови є слабка редукція голосних звуків: наголошені в словах лунають чітко й повногласо, ненаголошені — ледь слабше й трохи коротше, однак ніколи не зникають. Напр.: *мова*, *дорога*, *перепеленя*, *заповзятливий*. Якщо слово багатоскладове і його наголос локалізований у прикінцевій частині, то початковий склад неодмінно отримає ритмічне підсилення. У таких випадках можна говорити про появу побічного наголосу, який за своїми артикуляційно-акустичними ознаками наближається до основного [19]. Напр.: *підперегорóджувати*, *сільськогосподáрський*, *за̀протокольóваний*.

Усі викладені вище ознаки українського усного мовлення є питомими, такими, що усталилися протягом тривалого часу існування мови, а тому відображені в орфоепічних нормах української літературної мови, описані в науковій літературі й відповідно зафіксовані в орфоепічних словниках. Орфоепія як система правил літературної вимови регламентує і регулює на синтагматичному рівні використання тих чи тих звукових послідовностей — від найменших (складів) до значно більших (синтагм і фраз), організовує ритміко-інтонаційний лад усного тексту. Милозвучність, об'єктивована і формалізована через систему орфоепічних правил, гарантує якісну усну комунікацію, забезпечує впізнаваність звукової форми української мови серед інших, навіть близькоспоріднених мов.

Хоч усне мовлення є первинним щодо писемного, однак орфоепічне словникарство має значно скромнішу традицію порівняно з лексикографічними працями, укладеними на основі писемного мовлення: часова відстань між ними щонайменше — чотири століття.

Із наявних орфоепічних словників [2 — 4; 6; 10; 11; 13] для дослідження специфіки вимовних норм української мови було взято три:

«Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник» (УЛВН), «Орфоепічний словник» М.І. Погрібного (ОСП) та «Орфоепічний словник української мови» у 2-х томах (ОСУМ). Хронологічно ці видання охоплюють період другої половини ХХ ст. — початок ХХІ ст. і, на наше припущення, з одного боку, віддзеркалюють орфоепічні константи, традиційно притаманні українській літературній мові від початку її формування й до сьогодні, а з другого, — фіксують ті активні живомовні процеси, які згодом можуть стати (а можуть і не стати) підставою для коригування окремих чинних орфоепічних правил чи й навіть виведення нових.

У порівняльному аналізі досліджуваних джерел важливо врахувати:

1. Теоретичні засади укладання словників.
2. Особливості побудови словників.
3. Систему буквених і діакритичних знаків, використаних у фонетичній транскрипції слів.
4. Власне орфоепічні правила (у вокалізмі, консонантизмі, у звукосполуках тощо).
5. Варіантність вимовної норми крізь призму милозвучності як інваріантної ознаки української мови.

I. Теоретичні засади укладання словників

Джерельною і теоретичною базою для укладання двох перших словників (УЛВН та ОСП) стали найвідоміші академічні словники і праці знаних українських мовознавців Л. Булаховського, М. Жовтобрюха, М. Наконечного, П. Коструби, Л. Прокопової, О. Синявського, Н. Тоцької та ін. (УЛВН: 4; ОСП: 3). Про основу створення двотомного ОСУМ, задекларованого як «принципово нова лексикографічна праця, яка належить до категорії фундаментальних академічних словників» (ОСУМ I: 2) йдеться в його «Загальних положеннях»: «Автоматизованою системою програмно будуються орфоепічні правила, узгоджені із сучасною літературною вимовою звуків, сформульованою в українському правописі 1993 року та 5-томному академічному виданні «Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика» (відповідальний редактор М.А. Жовтобрюх) і «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» (відповідальний редактор В.М. Русанівський), Київ: Наук. думка, 1969 (ОСУМ I: 3).

Постають питання: Чи доречно керуватися правописом у створенні орфоепічного словника? Чому не використано досвід укладання УЛВН та ОСП? Чи коректно щодо мовного матеріалу складено комп'ютерну програму, чи враховано специфіку усного мовлення з його літературними нормами? Чи доцільно повністю покладатися на автоматизовану систему укладання словника, якщо є ризик не врахувати, а то й спотворити чинні орфоепічні норми? Можливо, варто було б залучити новіші теоретичні й експериментально-фонетичні дослідження сучасного усного мовлення?

Теоретичним підґрунтям ОСУМ, очевидно, є розділ «Фонетика» (ОСУМ I: 5 — 10). Однак у ньому, на жаль, натрапляємо на низку при-

крих помилок і недоречностей, зокрема в класифікаційних ознаках і голосних, і приголосних звуків.

Голосні (ОСУМ I: 5 — 6). Наведено *застарілий* варіант артикуляційної таблиці голосних із трьома, а не чотирма ступенями *підняття* (до речі, не *піднесення*). Унаслідок цього фактично знову піддано сумніву фонологічний статус фонем /и/, хоч у працях Н. Тоцької він давно і переконливо доведений [18: 46 — 48, 57 — 58]. Розміщення в таблиці голосних заднього ряду [а], [о], [у] також не відповідає сучасним характеристикам. Те саме стосується й таблиці з ненаголошеними голосними. Дуже спрощено подано інформацію про зміни ненаголошених голосних. Зокрема, складається враження, що самої ненаголошеної позиції досить для того, щоб [е] та [и] наближалися одне до одного. Однак на якість голосного впливають і місце у слові, і консонантно-вокалічне оточення, і ритміка слова. Одним із наслідків неврахування (чи ігнорування) у словнику цих моментів є позначення наближення [и] до [е] в ненаголошених прикметникових закінченнях *-ий*, що грубо порушує вимовні норми, однак чомусь послідовно зафіксоване в тисячах словникових одиниць. Напр.: [гарка́ви^ей], [до́бри^ей], [загру́зли^ей], [ми́ти^ей] замість нормативних [гарка́ви], [до́бри], [загру́зли], [ми́ти]. У зазначеній сполучі високо-середній [и] плавно й органічно поєднується з коротким голосним [і] власне того самого ступеня підняття. Пониження ж артикуляції [и] в наближенні до [е] руйнує гармонію складу.

Приголосні (ОСУМ I: 6 — 10). *Глотковий* (фарингальний) приголосний [г] помилково зараховано до *задньоязикових, сонорні* [в], [й] — до *дзвінких, а м'який* [р'] — до *напівпом'якшених*.

Плутанину спостерігаємо в описі фонетичного явища асиміляції, її виявів і видів. Так, для пояснення *повного й часткового* виявів асиміляції, замість традиційного [18, 9], узято найменш поширене в науковій і навчальній літературі тлумачення: «Повною асиміляцією вважається таке уподібнення звуків, при якому попередній приголосний цілком зливається у вимові з наступним: **безжу́рний** — бежжу́рний, **підбираєшся** — підбираєшся» і далі: «Коли попередній звук уподібнюється до наступного за якоюсь одною артикуляційною ознакою, орфоепічний словник позначає **ч а с т к о в у** асиміляцію, яку автоматизована система встановлює за **д з в і н к і с т ю**» (ОСУМ I: 9) (не зрозуміло лише, до чого тут дзвінкість і як автоматизована система за нею щось установлює). Цитуємо далі: «При цьому типі асиміляції наступна дзвінка приголосна в слові одзвінчує попередню глуху приголосну: **боротьба** — бород'ба, **отже** — одже, **кісьба** — к'із'ба» (Там само). Як у такому разі назвати асиміляцію у слові [роз'киданий]? Адже саме таке неповне оглушення може бути альтернативою повнодзвінкому [розкиданий], а не те повне знеголошення [роскиданий] (тобто з повною асиміляцією за глухістю, а не частковою, як тлумачиться вище), яке пропонує словник.

Некоректно пояснено суть змін і їхніх наслідків, які відбуваються внаслідок поєднання зімкнено-проривних приголосних, зокрема [т], з наступними свистячими або шиплячими щільними чи африкатами:

«...повна асиміляція призводить до їх повного артикуляційного злиття в один складний звук, який у науковій літературі називається африкатом: **коротший** — короч:ий (така вимова можлива лише у пришвидшеному темпі мовлення — О. Б.-К.), **ворігця** — во'р'іц':а...» (Там само). Справді, [т] змінюється на *африкату* [ч], але ж остання є наслідком регресивної асиміляції за місцем і способом творення (перетворення проривного звука на зімкнено-щілинний), а не результатом злиття двох сусідніх звуків в один. Під час цього, звичайно, може виникати подовження, але за умови, якщо асимільований попередній стане таким самим, як наступний. Не все гаразд і з асиміляцією інших видів, зокрема за способом творення, м'якістю та ін., є питання й щодо викладу особливостей наголошування (ОСУМ I: 12 — 13), зокрема слів із побічним наголосом.

II. Особливості побудови словників

Реєстри всіх трьох словників складені за алфавітним принципом, після кожного вихідного слова традиційно вміщено найважливіші його змінні форми (відмінкові, особові тощо).

УЛВН — слова подано в орфографічному записі; затранскрибовано лише окремі фрагменти, вимова яких відрізняється від написання, напр.: *духовність* [óÿ; c'm'], *ності, ністю* (УЛВН: 183).

ОСП та ОСУМ — слова подані в орфографічному записі і поруч повністю затранскрибовані: *взаємність* [ÿзajém'ic'm'], *-ності* [c'm'], *-ністю* (ОСП: 73); *вартість* [варт'ic'm'], *-тос'т'і*, ор. *-тіс'т'у* (ОСУМ I: 134).

III. Система буквених і діакритичних знаків, використаних у фонетичній транскрипції слів

Укладачі всіх трьох словників послуговуються традиційною для українського мовознавства системою транскрипційних символів на основі кириличної графіки. Однак виявляємо цілу низку відмінностей, пов'язаних переважно з уживанням діакритичних знаків і тлумаченням фонетичних явищ, ними позначених:

1. М'якість (пом'якшення), напівпом'якшення приголосних.

['] — м'якшення (пом'якшення) — уживаний в усіх словниках на позначення м'яких приголосних, які фонологічно протиставлені відповідним твердим: [н'] — [н], [с'] — [с], [т'] — [т].

[ʹ] — напівпом'якшення — використовують УЛВН і ОСП на позначення напівпом'якшених алофонів відповідних твердих приголосних фонем (нефонологічне протиставлення): [бʹ], [кʹ], [чʹ]. ОСУМ у такій само функції вживає символ [˘] — «...перевернута кома згори за літерою...» (ОСУМ I: 6). У поясненні транскрипційних символів *напівпом'якшений* [джʹ] помилково позначено штрихом повної м'якості [дж'] і названо *м'яким* (ОСУМ I: 9).

2. Подовження приголосних.

[:] — подовження — використовують в УЛВН і ОСП на позначення більшої ніж звичайна тривалості приголосних. В ОСУМ вжито аж три

терміни — *подовжені, подвоєні, здвоєні*, однак чіткого пояснення кожного з них (як і потреби використання) не надано (ОСУМ I: 6 — 7).

3. Вокалізація сонорних [в] → [ǃ], [j] → [i].

[ǃ], [i] — позначення коротких нескладотворчих голосних на місці сонорних [в], [j] — послідовно застосовано в ОСП; частково — в УЛВН і ОСУМ (тільки щодо [в] → [ǃ]).

4. Асимілятивні зміни в групах приголосних.

[л'удзств] [л'удз'ц'к] [л'удз'ц'к'іс'м'] (УЛВН: 316);

[л'удз'тво] [л'удз'к'іс'м'] (ОСП: 316);

[л'удзство] [л'удз'к'іс'м'] (ОСУМ I: 756).

У наведених прикладах спостерігаємо різні варіанти фіксації того самого явища — асиміляції за способом творення. На нашу думку, найбільш послідовною є транскрипція, зафіксована в УЛВН.

IV. Власне орфоепічні правила

(у вокалізмі, консонантизмі, у звукосполуках тощо)

Зазвичай в орфоепічних словниках у вступній частині викладено основні норми літературної вимови: у словнику-довіднику це зроблено компактно (УЛВН: 9 — 14), у словнику М. Погрібного досить розлого (ОСП: 9 — 20), в ОСУМ такої інформації немає.

Вимовні норми як характеристика зразкового літературного мовлення традиційно зорієнтовані на середній темп, оскільки саме він забезпечує диференційованість і водночас природність процесів породження мовлення. Два словники містять цю інформацію: «Словник-довідник відбиває найпоширенішу українську літературну вимову без зазначення можливих її варіантів. Зафіксована вимова характерна для нормального темпу мовлення (не уповільненого і не швидкого), ознаками якого виступають чітко і ясно вимовлювані звуки» (УЛВН: 3). «Словник засвідчує найпоширенішу літературну вимову в нормальному темпі мовлення без зазначення її варіантів» (ОСП: 7). А в ОСУМ про це нічого не сказано. Однак темп — це надзвичайно важливий параметр, від якого безпосередньо залежить якість мовлення: його природність, чіткість, розбірливість і впізнаваність. Найорганічніше всі притаманні мові фонетичні процеси і явища реалізуються в середньому темпі мовлення, у повільному вони сповільнюють свою дію, а в швидкому — навпаки — її прискорюють. Наприклад, редукція голосних (скорочення кількісних і ослаблення якісних характеристик звуків) у середньому темпі звичайно виявляє два ступені, натомість в уповільненому — переважно один, а в пришвидшеному додає ще й третій. Різні види асиміляції приголосних, типові для середнього темпу, у повільному можуть зовсім не відбуватися або відбуватися лише частково, у швидкому ж — посилюватися й реалізуватися максимально повно [18: 110]. Цю тенденцію якнайкраще ілюструє асиміляція за глухістю в префіксах або прийменниках **роз-**, **без-**, **через-** перед глухими кореня: [безпраўний] — у повільному темпі дзвінкість максимальна — [з]; [бе^uзраўний] і (як варіант) [бе^uзраўний] —

у середньому темпі дзвінкість збережено повною мірою — [з] або, як можливий варіант, частково знеголошено — [з^с]; [би^сспраўній] — у швидкому темпі дзвінкий знеголошується повністю, поступаючись глухому [с].

Отже, орієнтування укладачів УЛВН і ОСП на середній темп мовлення у поданні орфоепічних норм є науково обґрунтованим і закономірним. На жаль, в ОСУМ цей важливий чинник залишився поза увагою, що, очевидно, й спричинило появу в його реєстрі паралельних звукових форм слів як нормативно рівноцінних: [бе^сзнéка] і [бе^сспéка], [бе^сзтурбóтннiй] і [бе^сстурбóтннiй] (ОСУМ I: 84, 89).

V. Варіантність вимовної норми крізь призму милозвучності як інваріантної ознаки української мови

Варіантність в орфоепічних нормах — питання досить складне. Живе мовлення рясніє безліччю різноманітних артикуляційно-акустичних виявів як окремих звукових одиниць, так і цілих звукосполук. Тривалі впливи на мову різноманітних зовнішніх і внутрішніх чинників можуть змінювати певні усталені фонетичні явища і навіть породжувати нові. Проблема полягає в тому, як визначити, які зміни для мови є природними, органічними й потрібними, а які небажаними.

Для української мови таким мірилом, на нашу думку, може і повинна бути милозвучність. Її регуляторна функція стає очевидною, коли належить обирати:

— вокалізувати сонорний [в] до [ў] в певних позиціях **чи** перетворити на губно-зубний шумний [v] або й зовсім на глухий [ф]. Тому: [л'убоў], а не [л'убов] чи [л'убоф];

— зберегти голосовий компонент дзвінкого приголосного **чи** втратити його. Тому: [бе^сзнéка], [галу́зка], а не [бе^сспéка], [галу́ска];

— вимовляти ненаголошені голосні з *легкими* виявами редукції **чи** перетворювати їх на *невизначні короткі* фонові звуки. Тому: [мо́локó], а не [мъллкó]...

Орфоепічні норми, підпорядковані зазначеному критерієві, формують чітку систему правил української літературної вимови, що забезпечує належне функціонування мови в її усній формі. Милозвучність, об'єктивована і формалізована через систему орфоепічних правил, гарантує якісну усну комунікацію, забезпечує впізнаваність звукової форми української мови серед інших мов.

Аналіз лексикографічних орфоепічних джерел засвідчив, що на сьогодні в українському мовознавстві, по-перше, *маємо* авторитетні орфоепічні словники з ґрунтовним науковим апаратом, у яких докладно висвітлено чинні правила літературної вимови; по-друге, цих словників критично мало (фактично два — УЛВН та ОСП), вони досить давні за роками випуску (1973, 1984) і вже стали бібліографічними раритетами; по-третє, двотомний ОСУМ (I: 2001; II: 2003), на превеликий жаль, не виправдав сподівань викладачів і студентів філологічних спеціальностей та вчителів середніх шкіл (це, зокрема, стосується і засад побудови, й системи транскрипційних позначень, і наукової бази, узятій за основу для

орфоепічних правил — див. також рецензію на ОСУМ Ю. Карпенка [7: 66 — 68]); по-четверте, у символах фонетичної транскрипції аналізованих словників є чимало розбіжностей, які істотно ускладнюють процес повноцінного засвоєння орфоепічного матеріалу як на філологічних спеціальностях вищих навчальних закладів, так і в середній школі; по-п'яте, реєстр словників потребує якісного і кількісного оновлення.

Отже, на часі — створення нового орфоепічного словника, в якому будуть враховані і тривала традиція, і найновіші фонетичні дослідження сучасного українського усного мовлення, усунені неточності й різнотлумачення, адже різнобій і невиправдана варіантність призводить до розмивання вимовних норм, що, врешті-решт, руйнує милозвучність мови. Особливо відчутна потреба в такому виданні й у контексті роботи Національної правописної комісії, яка вже підготувала до запровадження нову редакцію «Українського правопису».

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- УЛВН — Вихованець І.Р., Єрмоленко С.Я., Сологуб Н.М., Щербатюк Г.Х. (укладачі). Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник. Київ, 1973.
- ОСП — Погрібний М.І. (укладач). Орфоепічний словник. Київ, 1984.
- ОСУМ — Пешак М.М., Русанівський В.М., Сологуб Н.М., Чумак В.В., Ярун Г.М. (укладачі). Орфоепічний словник української мови: в 2-х томах. (Словники України). Т. 1: А — Н. Київ, 2001; Т. 2: О — Я. Київ, 2003.

ЛІТЕРАТУРА

1. Близнюк В.В. Статистична характеристика голосних і приголосних фонем у лексиці сучасних української й італійської літературних мов як один із критеріїв милозвучності. *Система і структура східнослов'янських мов*. 2015. Вип. 9. С. 167 — 176. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sissm_2015_9_25
2. Вихованець І.Р., Єрмоленко С.Я., Сологуб Н.М., Щербатюк Г.Х. (укладачі). Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник. Київ, 1973.
3. Головащук С.І. Складні випадки наголошення: словник-довідник. Київ, 1995.
4. Горпинич В.О. Русско-украинский орфоэпический словарь. Київ, 1992.
5. Жовтобрюх М.А. Слово мовлене. (Українська літературна вимова). Київ, 1969.
6. Калашник В.С., Савченко Л.Г. Українсько-російський словник наголосів. Харків, 1997.
7. Карпенко Ю. *Українська мова*. 2001. № 4. С. 66 — 68. Рец. на словн.: Пешак М.М., Русанівський В.М., Сологуб Н.М., Чумак В.В., Ярун Г.М. Орфоепічний словник української мови: В 2-х т. Т. 1: А — Н. Київ, 2001.
8. Мосенкіс Ю.Л. Українська мова у євразійському просторі: Трипільська генеза милозвучності та віддалені родинні зв'язки. Київ, 2006.
9. Мойсієнко А.К., Бас-Кононенко О.В., Берковець В.В. та ін. Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика. Київ, 2013.
10. Орфоепічний словник української мови. Ірпінь, 2006.
11. Пешак М.М., Русанівський В.М., Сологуб Н.М., Чумак В.В., Ярун Г.М. (укладачі). Орфоепічний словник української мови: в 2-х томах. (Словники України). Т. 1: А — Н. Київ, 2001; Т. 2: О — Я. Київ, 2003.
12. Площ Н.П., Бондаренко В.В. Сучасна українська мова. Орфоепія. Київ, 2008.
13. Погрібний М.І. Орфоепічний словник. Київ, 1984.
14. Прокопова Л.І. Ще раз про основний параметр милозвучності української мови. *Українська мова*. 2010. № 2. С. 76 — 80.
15. Синявський О. Норми української літературної мови. Київ, 2018. XX. Репринт з видання 1931 р. (Серія «Українська граматична класика»).

16. Тимошенко П.Д. З історії формування орфоепічних норм нової української літературної мови. *Українське усне літературне мовлення*. Київ, 1967. С. 114 — 124.
17. Тоцька Н.І. Засоби милозвучності української мови. *Українське мовознавство*. 2000. Вип. 22. С. 3 — 9.
18. Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. Київ, 1981.
19. Тоцька Н.І., Кононенко О.В. Побічний наголос в українській мові. *Українське мовознавство*. 1987. Вип. 11. С. 38 — 44.

LEGEND

- УЛВН — Vykhoanets', I.R., Yermolenko, S.Ya., Solohub, N.M., Shcherbatyuk, G.H. (compilers). (1973). Ukrainian literary pronunciation and emphasis. Dictionary-directory. Kyiv (in Ukr.).
- ОСП — Pohribnyu M.I. (compiler). (1984). Orthoepic Dictionary. Kyiv (in Ukr.).
- ОСУМ — Peshchak, M.M., Rusanivsky, V.M., Solohub, N.M., Chumak, V.V., Yarun, G.M. (compilers). (2001; 2003). Orthoepic Dictionary of the Ukrainian Language: in 2 volumes. (Dictionaries of Ukraine). Vol. 1: A — N. Kyiv; Vol. 2: O — Ya. Kyiv (in Ukr.).

REFERENCES

1. Blyznyuk, V.V. (2015). Statistical characteristic of vowel and consonant phonemes in the vocabulary of modern Ukrainian and Italian literary languages as one of the criteria of sonority. *System and structure of the East Slavic languages*, 9, 167 — 176 (in Ukr.). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sissm_2015_9_25
2. Vykhoanets', I.R., Yermolenko, S.Ya., Solohub, N.M., Shcherbatyuk, G.H. (compilers). (1973). Ukrainian literary pronunciation and emphasis. Dictionary-directory. Kyiv (in Ukr.).
3. Holovashchuk, S.I. (1995). Complex cases of accentuation: dictionary-reference book. Kyiv (in Ukr.).
4. Gorpnich, V.O. (1992). Russian-Ukrainian orthoepic dictionary. Kyiv (in Rus., Ukr.).
5. Zhovtobryukh, M.A. (1969). Word is speech. (Ukrainian literary pronunciation). Kyiv (in Ukr.).
6. Kalashnyk, V.S., Savchenko, L.H. (1997). Ukrainian-Russian dictionary of accents. Kharkiv (in Ukr., Rus.).
7. Karpenko, Yu. (2001). *Ukrainian language*, 4, 66 — 68. Rat. on diction: Peshchak, M.M., Rusanivsky, V.M., Solohub, N.M., Chumak, V.V., Yarun, G.M. (2001). Orthoepic Dictionary of the Ukrainian Language: in 2 volumes. (Dictionaries of Ukraine). Vol. 1: A — N. Kyiv (in Ukr.).
8. Mosenkis, Yu.L. (2006). Ukrainian language in the Eurasian space: the Trypillian genesis of euphony and distant kinship. Kyiv (in Ukr.).
9. Moysiyenko, A.K., Bas-Kononenko, O.V., Berkovets', V.V. (etc.). (2013). Modern Ukrainian Language: Lexical. Phonetics. Kyiv (in Ukr.).
10. Orthoepic Dictionary of the Ukrainian language. (2006). Irpin (in Ukr.).
11. Peshchak, M.M., Rusanivsky, V.M., Solohub, N.M., Chumak, V.V., Yarun, G.M. (compilers). (2001; 2003). Orthoepic Dictionary of the Ukrainian Language: in 2 volumes. (Dictionaries of Ukraine). Vol. 1: A — N; Vol. 2: O — Ya. Kyiv (in Ukr.).
12. Plyushch, N.P., Bondarenko, V.V. (2008). Modern Ukrainian language. Orthoepy. Kyiv (in Ukr.).
13. Pohribnyu, M.I. (compiler). (1984). Orthoepic Dictionary. Kyiv (in Ukr.).
14. Prokopova, L.I. (2010). Once again about the main parameter of the euphony of the Ukrainian language. *Ukrainian language*, 2, 76 — 80 (in Ukr.).
15. Synyavs'kyu, O. (2018). Norms of the Ukrainian Literary Language. Kyiv. XX. Reprint from edition of 1931 (Series "Ukrainian grammar classics") (in Ukr.).
16. Tymoshenko, P.D. (1967). From the history of the formation of orthoepic norms of the new Ukrainian literary language. *Ukrainian oral literary speech*. P. 114 — 124. Kyiv (in Ukr.).
17. Tots'ka, N.I. (2000). Means of the euphony of the Ukrainian language. *Ukrainian linguistics*, 22, 3 — 9 (in Ukr.).

18. Tots'ka, N.I. (1981). Contemporary Ukrainian Literary Language. Phonetics, orthoepy, graphics, orthography. Kyiv (in Ukr.).
19. Tots'ka, N.I., Kononenko, O.V. (1987). Additional stress in the Ukrainian language. *Ukrainian linguistics*, 11, 38 — 44 (in Ukr.).

Статтю отримано 27.12.2018

O.V. Bas-Kononenko

Institute of Philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

STANDARDS OF PRONUNCIATION AS A CRITERION OF UKRAINIAN LANGUAGE EUPHONY (BASED ON ORTHOEPIC DICTIONARIES)

The state of standards of pronunciation in Ukrainian literary language was analysed on the basis of three orthoepic dictionaries covering the period from the second half of the 20th century until the beginning of the 21st century. Euphony is to be considered as an invariant feature of Ukrainian language, as it is a result of systemic interaction of existing phonetic, lexico-grammatical and stylistic means that provide a harmonious sound organisation of speech. Two of the most important factors form euphony: 1) balance of vocalic and consonantal components within a phonetic word; 2) gradual flow of language caused by its special accentual and rhythmical structure. Orthoepy as a system of literary pronunciation standards regulates the use of sound sequences at syntagmatic level — from the smallest ones (syllables) to substantially bigger ones (syntagms and phrases), it organizes rhythmical and accent structure of an oral text. Euphony constituted and formalized with the help of orthoepic standards guarantees effective speech communication, allows identifying a sound form of Ukrainian among other languages.

Analysis of lexicographic orthoepic sources testified that nowadays in Ukrainian linguistics there exist authoritative orthoepic dictionaries with substantial scientific tools, but they are too few (in fact, there are two of them — Ukrainian Literary Pronunciation and Stress and Orthoepic Dictionary by Pohribnyj), and they are old enough (1973, 1984). There are many differences in symbols of phonetic transcription in analysed dictionaries that considerably complicate the process of learning orthoepic material by students enrolled in philology at universities and in secondary schools. Registries of dictionaries also require qualitative and quantitative updates.

To sum up, there is an urgent need for creating a new orthoepic dictionary which would take into account a long-term tradition and the most recent phonetic research of modern Ukrainian speech, eliminate inaccuracies and discrepancies because inconsistencies and unjustified variation lead to erosion of pronunciation standards that ultimately mins euphony of language.

Keywords: *speech, standards of pronunciation, orthoepic dictionary, euphony.*

УДК 811.161.2'282.2'342(438)

Г.Л. Аркушин

Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки, м. Луцьк

ХАХЛАЦЬКА МОВА НА ПІДЛЯШШІ

*У статті проаналізовано, як корінні жителі Підляшшя визначають своє мовлення та встановлюють, до якої мови належать їхні говірки. Найбільш поширене визначення — **хахляцька мова** — вживають без негативних конотацій як синонім до **українська мова**. Аналіз сучасного мовлення діалектоносіїв, зокрема континуантів **ѣ*, а також **о* в новозакритих складах, свідчить, що рефлекси — це найтипіві фонетичні риси української мови у підляських говірках.*

Ключові слова: Підляшшя, підляські говірки, особливості вокалізму та консонантизму, хакляцька «тверда» та «м'яка» мови.

Говірки, поширені на Підляшші (нинішня територія Республіки Польща — від річки Володавки на півдні і до р. Нарви на півночі [1: 461]), прийнято називати *підляськими*. Оскільки ці окраїнні українські говірки знаходяться у складі Польщі, то великий вплив на них має польська мова та частково білоруська, через те, що на півночі цієї території у школах вивчали білоруську мову та літературу; крім цього, побіля *недзекуючих*, тобто українськомовних населених пунктів, розташовані два білоруські острівці — білоруські ліцеї в Більську-Підляському та Гайнівці. Якщо говірки південного Підляшшя здебільшого кваліфікують як українські, то північного найчастіше вважають білоруськими, насамперед на тій підставі, що тут проходить державний кордон із Республікою Білорусь, бо ж так повелося, що все, що в Білорусі, — білоруське, а отже, і вся духовна та матеріальна культура.

Про говірки Підляшшя писали (спеціально і принагідно) мовознавці, історики, фольклористи, письменники, зокрема О. Потебня, П. Житецький, К. Михальчук,

© Г.Л. АРКУШИН, 2019

С. Желехівський, П. Чубинський, І. Нечуй-Левицький та ін., а також уродженці цих місць М. Янчук та І. Бессараба [5: 281 — 303], пізніше — І. Ігнатюк та сучасні професори Університету Марії Кюрі-Склодовської, що в Любліні, Ф. Чижевський і М. Саєвич та ін. Дослідники неодноразово підкреслювали *українськість* підляських говірок (див., напр., монографію М. Лесіва «Українські говірки у Польщі», де вміщено великий розділ «Підляські говірки» [5: 279 — 412]). З початку ХХ ст. виникла інша проблема: чи становлять підляські говірки четвертий діалект північного наріччя, а чи входять у склад західнополіського говору? (докладніше див.: [2: 22 — 25]). У зв'язку з тим, що за останнє століття західна межа підляських говірок стрімко відсунулася на схід, значно зменшивши свій ареал (див., напр., представлені карти, де позначені н. пп. з українськими говірками, у яких ми робили записи, крім найпівнічнішого з білоруським мовленням), а ті говірки, які ще побутують, мають багато спільних рис із берестейськими та волинсько-поліськими, тому їх варто розглядати як частину західнополіського діалекту.

Уже давно минув той час, про який ще згадують на північному Підляшші: тільки потяг перетне Буг, як усі пасажири «залишають» польську мову і починають *говорити по-своєму*. Порівняйте спогад М. Вербового, колишнього редактора української газети в Польщі «Наше слово»: «Пам'ятаю, як у поїзді, який чим далі віддалявся від Варшави, то все помітніше затихала польська мова, щоб у напівдорозі до залізничної станції Черемха пасажири, а відтак і кондуктор почали поміж собою вже майже виключно гурорити рідною мовою, пригощаючи знайомих у купе, у тому і мене, у промерзлих вагонах теплою чорною кавою. Не стільки від звичайної кави, як від цієї говірки і мені ставало тепліше» [3: 381].

Оскільки між підляськими говірками існують відчутні відмінності (пор. свідчення І. Ігнатюка: «Ствердив я, що на Підляшші майже в щодругому селі трохи інакше говорять» [4: 9]), то й по-різному їх кваліфікують, відносячи то до української, то до білоруської чи навіть *невідомо до якої мови*.

Належність місцевої говірки до відповідної мови часто пов'язують із національною самоідентифікацією діалектоносіїв. Тому коротко схарактеризуємо сучасні погляди підляшан (підляшуків) щодо цього питання (усі цитати подаємо за текстами «Голоси з Підляшшя» [1], указуючи сторінку).

Виявилось, що сучасним корінним жителям цього регіону дуже важко відповісти на це питання, пор. такий діалог:

ми |руск'і //

б'іло|руси //

[То ви по-білоруськи говорите?]

н'е-|н'е // ми похах|лацк'і / по|простому в нас //

ми йак то |каже / обива|тел'і |пол'с'к'і / бо в |пол'шч'і жи|вемо // не пол'ак'і / і не хах|ли / а ми правос|лавн'і / ми |ход'ім до |церкв'і / не до кос'-|ц'ола // о|но до |церкв'і (388); а йа |тил'ко знайу / шо йа правос|лавнїї / а йа|кїї йа / ц'и б'іло|рус чи ук|раїнец то йа |того... / чи пол'ак / йа |того не"

мо¹гу ска²зати (154). А в православних і мова *православна*, пор.: [Яка у вас мова?] / *чисто православної* (132).

Подамо інші підляські визначення свого мовлення, схарактеризованого прислівниками та відносними прикметниками:

— говоримо *по-своєму*: [Якою мовою з рідними говорите?] *їа посвоєму / ї вун посвоєму / посвоєму говору и вс'о / мн'е наїл'ен'єї / наїпрош'ч'єї // а тойє пол'ск'є цокаї ш'токаї / и... / и помил'іс'а і вс'о // ну їа з д'іт'інства то посвоєму* (132); *а тут не в'еду їак / посвоєму* (366); *посвоєму / ми так їак посвоєму // побіло³руски то т'реба гєншаї ха⁴з'іц'і ра⁵б'іц'і // а ми н'є / ми ходити робити* (176); *ми посвоєму* (194); *ти вжє забув по... / посвоєму говорити?* (208); [А як вам легше говорити?] *посвоєму / посвоєму* (324)¹;

— інше визначення — говоримо *по-нашому*: *понашому* (56); *бо з нам'ї говорит / то вжє хоче говорит'ї понашому* (390); *а понашому тако їак їа / вс'о понашому* (168); (внуки) *говорат попол'ску / ал'ї пон'їмайут і понашому* (202); пор. ще: *їак ми пон'їмаєм вашу [мову] а ви понашу то блиско / бо тийє саме слова* (208);

— говоримо *по-простому*: *наша така мова простаїа* (154); *отак попростому* (176); *попростому в нас* (388); *наша мова виход'їт / ну / такаїа простаїа* (390); *попростому так / їак... / їак можливо* (176);

— *нормальною мовою: їак'ї наш їазик? нормал'ни / а ни б'їло³руски / а ни україїн'ски / а ни руск'ї* (336); *норма:ал'на наша розмова* (156); *нормал'но так говорат* (176); *їа говору нормал'н'є* (156);

— у пам'яті підляшуків ще ті часи, коли під час перепису населення у міжвоєнній Польщі їх записували *тутейшими*, звідси і говоримо *по-тутейшому*: *норма:ал'на наша розмова / тутейша мова* (156);

— багато жителів Підляшшя, особливо молодь (і не тільки), виїхавши з рідних місць, прийняла католицизм, тому вже говорить по-новому, тобто по-польськи на протипагу давнішньому мовленню, — так і виникло позначення говорити *по-давнішому*: *подав'нішому ми н'ї лекше говорити* (56);

— досить часто підляшуки використовують означення *мішана* (мова): *то¹то м'їшана в нас тут мова // тут б'їло³руски // тут б'їло³руски // україїнци живут / тут пол'аки живут'* (96); *то и ни руске / и ни пол'ске / їакойєс' такойє / мишанє / ну нап'равди* (190);

— говорити *невідомо по-якому*: *невідомо поїа³кому / а ни поб'їло³руску / а ни поукраїїн'ску* (336); *наша мова то кажут же вона невідомо їа⁴каїа* (194); *н'єв'єдомо їака* (200); [Як у вас в селі говорять?] *а тако їак їа говору / нїв'їд' їак* (166); пор. ще: *наша мова ни до... / ни... / до того не приув'н'єш <..> бо мойа їакас' така мова і не такаїа* (210);

¹ 2008 року в Гайнівці відбулася конференція «Gwary pogranicza polsko-ukraińsko-białoruskiego pomostem w dialogu międzykulturowym», матеріали якої вміщені у збірнику «Gwary północnego Podlasia» з доданим електронним оптичним диском місцевого мовлення «Nowogumto po swojemu» [7].

— окремого пояснення потребує місцевий термін *хахляцька мова*. Це означення походить від іменника *хахли*, бо так називають корінних підляшуків, і це визначення перейняте й самими місцевими жителями: *часом звуть нас ну хохли* (388); *нас називають хохлами / а що то значить слово хохли? то йа не знайу* (194); *нас кол'іс' називал'і хохлам'і / о / а йака то наційа хохли тийі?* (228), через таке нерозуміння і виникли різні перекручення: *йак хто / инши кажут же ми шашлики чи йак називають* (270); *а ми йа'к'іс' шафли може йа'к'іе // чи хохли* (346).

Відомий мовознавець М. Лесів подав таке пояснення: «Цю останню назву, яка на Підляшші побутує донині — *mówią* po chachłacku — <...>, принесли з царської армії додому місцеві хлопці, бо там саме їх, мабуть, за мовою визначили, як українців, малоросів, себто хохлів» [5: 283]. І далі: «Це, можливо, було перше усвідомлення національної приналежності через мову, яка могла бути осмішувана тими, що в армії неприхильно ставилися до всього, що неросійське або трохи неподібне до російського» [Там само]. Про «російський» слід свідчить і «акання» — *хахол, хохляцький*. Тепер на Підляшші цей мікроетнонім уживають без будь-якого негативного маркування.

Отже, в *хахлів* і мова *хахляцька*, пор.: *ну певно / шо хохляц'ка мова* (258); *хохляц'ка кажут* (298); *ну йа не в'іду йа'кайа наша мова / йа'кас' хохляц'ка та'кайа ч'и йа'кайа* (236); *то та'ка ун'ше хохляц'кайа мова* (96); *ми похахляц'кі / попростому в нас* (388); *похахляцку* (34); *ну / йа'кайас' кол'іс' ка'зал'і хохляц'ка* (364); пор. інші деривати: *ник'тури кажут ото хохлис'ка мова* (194); *а йа знайу пой'кому ми говорим? похохол'с'ку дес'* (336); *хохл'ача* (мова) (422).

Не раз бувало, що на конференціях, проведених у Польщі, учасники з України негативно сприймали це визначення *хахляцька мова*, однак ще раз зауважимо: це нейтральне самонайменування українських підляських говірок без будь-якої негативної конотації.

Сучасні підляшуки розрізняють «тверду» і «м'яку» *хахляцьку* мову: вимову звукосполук *передньоязиковий приголосний + и* чи *е* (пор. у дієсловах неозначеної форми: *ходитьи* — *ходить'і* || *ход'ім'і*, *носити* на противагу формам з *і*: *носит'і* || *нос'ім'і* та ін., карта 1). До речі, у м'якому варіанті вимови в наголошеній позиції іноді відзначено дифтонг: *ит'е* 'іти' (126), *пр'ит'іе* 'прийти' (128). Особливо частотна звукосполука [ли] || [л'і] в дієсловах минулого часу множини, що і стало для багатьох визначальною рисою для розрізнення «твердої» і «м'якої» мови: *в нас тута йа знайу / так та'к'і м'йахк'і н'ібито розговор / слухал'і / пришл'і / о* (140); *ото хохдылы робылы говорат / а в нас хохд'іл'і роб'іл'і / м'йако вже* (438); *у нас р'вара... // ну йак тут можна ска'зат'і? / а н'і укра'їнс'ка чисто / ан'і чисто б'елоруска // н'е з'екайут і так йак на укра'їн'е (виділяючи) не декайут* (444); *вже в кузлах чи дуб'яжен' т'вердо так говорат // ходи / роби / а в нас уже м'йа'ко / хохд'ім'і роб'ім'і* (336). Наявність лише «твердої» звукосполуки [ли] в таких дієсловах, на думку респондентів, указує на українськість говірки: *в ставишч / то вже коли пошли // то бул'ш*

поук¹райінс'ку (140); вже черемха то так ¹йаг би вс'о та¹ко пош¹ли хо¹дили (192) (карта 2). Зауважимо, що ця особливість стала визначальною для постановня колективних прізвиськ частини мешканців Підляшшя — *декали* і *д'єкали*, а північніше є ще *з'єкали*.

Аналізуючи це [л'і], одні дослідники вважають, що то збережений *i, перед яким приголосні залишилися м'якими, інші — що це набула м'якість під впливом сусідніх білоруських говірок: це питання потребує спеціального дослідження.

Іншим «мірилом» українськості говірки стала вимова сполучника *але*, що поділяє підляшуків на *алекачів* і *алекачів*, пор.: *та в нас тутика в'йоска йе ставишч'і / там / ну то там во¹ни вже але го¹ворат // а то українс'ка* (202); *там туди шче в'з'ати то йа ка¹зав шис¹нацит¹ к'ілом... / то вже во¹ни там / е: / йіх називал'і **алекачами** / бо **але** // а ¹ми ка¹жем **але** (228); [наша мова] *йаг би пуд¹ход'іт пуд українс'ку / ал'і коб іш¹че **але*** (228) (карта 3).*

Під визначенням *хахлацька мова* підляшуки найчастіше розуміють *українську мову*: [А до якої мови ближча ваша говірка?] *мусит' до хах¹лачойі* (422); *то така у¹ше хах¹лацкайа мова* [До якої мови вона ближча?] *на мене / до українс'койі* (96); *наша мова бу¹ла українс'ка / вже ми українс'коюу мовоу* [говоримо] (228); *а ми тако... / ми б'і¹ш пуд¹ходит' / йа бачу / поук¹райінс'ки* (156). Особливо впевнено відповідають ті, хто хоч рік-два навчався в українській школі (південне Підляшшя): *в час'і ву¹ни була тут українс'ка школа // рік часу два рази хо¹див до українс'койі // йак за¹став // за не¹метчини // йак н'імец заву¹вав тут // і ми там були // у¹чител'ка була // тут був // и: бат'ушка був українс'к'і православній // і у¹чител'ка була // поукра¹їнс'кому училис'а* (96).

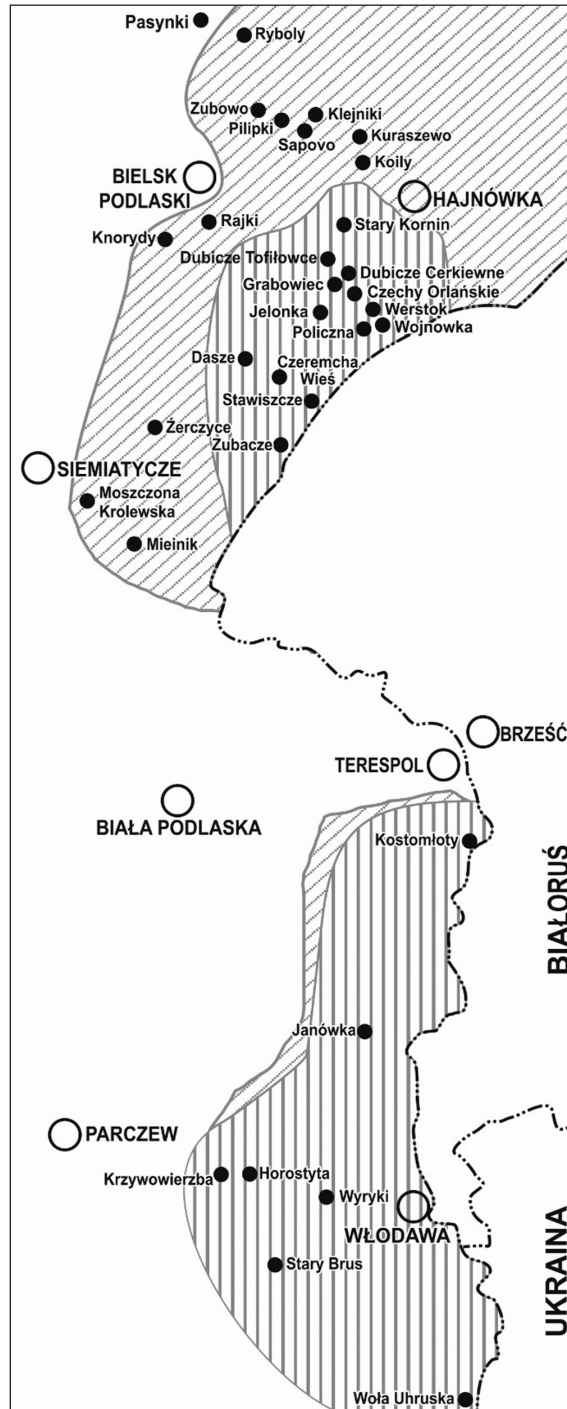
Цікаве твердження листоноші с. Дубичі-Церковні, повіт Гайнівка Підляського воєводства (північне Підляшшя), який співпрацював з білоруськомовною пресою: */ и наш йа¹зик / о / так йак ми го¹воримо / йа з ва¹ми / ну то вун бу¹ш зв'язаний / бу¹ш бл'іск'іі українс'кому / українс'кому / а в д'ів'яносто п'я¹ти процентах то / то українс'киї /* (280).

Мешканці Підляшшя свою та сусідні говірки характеризують насамперед на фонетичному та частково лексичному рівнях, залишаючи поза увагою словотвір, морфологію і синтаксис. Із фонетичних рис, як бачимо, виділяють лише твердість чи м'якість передньоязикових приголосних перед [и] та [е], а от рефлекси давніх голосних *о*, *е* в нових закритих складах до уваги не беруть, як і рефлекси *ě (ѣ)².

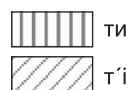
Такі ж результати отримуємо, проаналізувавши, напр., рефлекси *o в новозакритих складах (приклади із текстів «Голоси з Підляшшя»):

[o] (збережене *o): *во¹на || во¹їна, во¹їско, во¹єм || во¹їм, окна, потом || по¹том;*

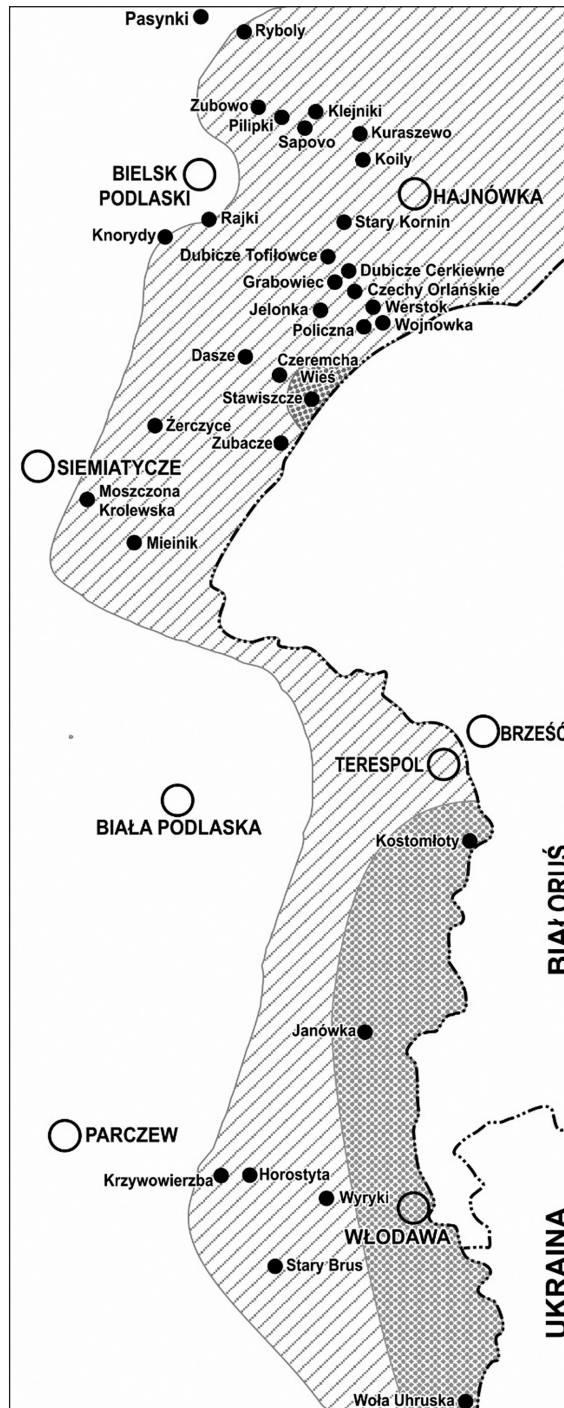
² Докладніше про рефлекси *ě у підляських говірках див.: Аркушин Г.Л. Про статус підляських говірок (межіріччя Володавки і Нарви) [7: 62 — 68]; зокрема засвідчено, «що східнослов'янські говірки від Володавки до Нарви (та з десятком і за цією рікою) — це північноукраїнські говірки» [7: 68].

Неозначена форма дієслів

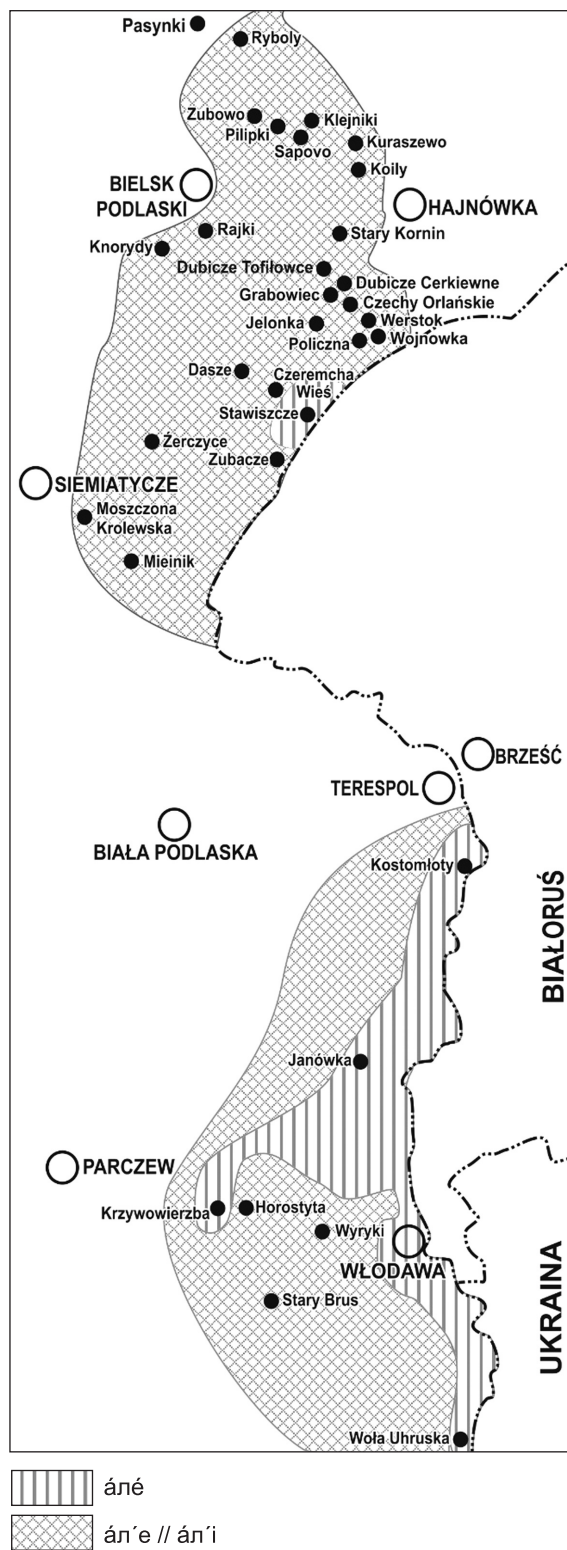
Карта 1.

Дієслова минулого часу (мн.)

- ли
- л'і

Карта 2.

Карта 3.

рефлекс [i]: б'іл'ш, в'ік, в'ін, дв'ір, к'іл'ка, к'ін', к'іт, к'ішка, м'її, м'їх 'міг', р'ік, *сирит'н'іс'т'а* (середина Великого посту), с'іл', с'іл'с'к'і, ск'іл'с' 'звідкись', *гриб'ів* та ін.;

рефлекс [и]: в'їс'ко, вин || ви'н, миї, пист, потим, рик, кил'ко, тил'ко, т'риїц'а та ін.;

рефлекс [у]: бук 'бік', бул'ш, вечур, вуз', вуї'на, вун, вус'ім, двур, жунка, захуд, збужіе, йагут, кул'ко, муї, наїгуришиї, нуч, облух, подвурку, пул'посту, руздво, рук, стул, тул'к'і, шчут'ки та ін.;

дифтонги: б^ок, б^ул'ш, всх^ут || всх'іут, в^ун, в^ус 'віз', дв^ур || дв^ур, к^ул' 'скільки', к^ун' || к^ун', к^ут, м^уг, м^уї || м^уї, п^ер^ух || п^ир^ух, п^уст, р^ук || р^ук || р'ік, с^ук, ст^ул, т^ук 'тік' та ін.

Сучасні підляські рефлекси *о — [i] та [и] такі ж, як і в говірках Волинського Полісся, а монофтонг [у] та дифтонги (з перевагою ^у) — як на Середньому Поліссі, що дозволяє гіпотетично стверджувати: основна маса переселенців була із Західного і Середнього Полісся та Волині.

Ті, хто знаходить спільні риси своєї говірки з українською мовою, уже починають себе називати українцями: *то ш |ниби ми зве|мос'а укра|йін'ц'ами / то ї ук|райін'с'ка |мова* (62); *ми на|лежим до укра|йінц'ув / ми укра|йінц'і* (208). Хоча треба зауважити, що бути українцем у Польщі не просто, пор.: «Назва українець має часто пейоративне забарвлення, оскільки вона ототожнюється місцевим населенням з діяльністю Української Повстанської Армії на південно-східній території Польщі у роки II світової війни і в перших повоєнних роках» [8: 27]; прояви українофобських настроїв спостерігаємо і в наш час (згадаймо спекуляції навколо жертв Волинської трагедії).

Але це тільки видима частина айсберга, бо причина тут набагато глибша, пор. ще такі слова білорутеніста М. Саєвича, уродженця північного Підляшшя: «Відмітною рисою цього типу території є відсутність національної самосвідомості у більшій частини мешканців» [9: 56]. Аналогічна ситуація і на Берестейщині, де, за твердженням О. Скопненка, «Берестейсько-Пінське Полісся було занадто пізно втягнене в процес націєтворення ХХ ст.», що і призвело «до відсутності в носіїв цих говірок відчуття належності до українського етносу» [6: 20]. І ще одна важлива причина на яку вказують підляшукі: *|ц'іле |жиц'е сво|йей влас'т'і не |мал'і / о|но вс'о пуд |й'к'ім'іс' за|борам'і / то пуд |руск'ім / то пуд пол'аком / то пуд |н'іміц'ами бул'і |й'к'іс'а час* (294).

Для вивчення підляських говірок, етнографії краю та фольклору зараз непростий час, оскільки багато чого безповоротно вже втрачено, однак попри всі ці негаразди, «в останні роки зауважено на Білосточчині певне зростання української свідомості у частини україномовної молоді, переважно з вищою освітою, які при порівнянні виявляли риси, що еднають їхні рідні говірки з українською літературною мовою» [8: 27]. Саме стараннями цих молодих людей ось уже чверть століття діє *Союз українців Підляшшя* (голова А. Артем'юк), який проводить фестиваль «Підляська осінь» та видає часопис «Над Бугом і Нарвою» (головний редактор Ю. Гаври-

люк), зареєстровано на громадських засадах *Підляський науковий інститут* (директор Г. Купріянович), який уже провів дві *Підляські українські наукові конференції*, опубліковані і деякі наукові дослідження з історії та етнографії цього краю.

Підляські говірки ще живуть, ними користуються місцеві жителі, їх використовують у своїх творах представники красного письменства, насамперед поети, мовознавці проводять наукові студії... І хоч кількість мовлян підляськими говірками зменшується, але все-таки відчувається гордість підляшуків за свою не втрачену мову, пор. слова згаданого листоніші з с. Дубичі-Церковні: *там о бул'ш коло |наровки / о / у б'ело|в'ежи / там у|же |зекайут / то там у|же б'і|лоруси // |ал'е во|ни там так'ї|ї сла|бийї / во|ни вже |пол'ск'і |го|ворат / а не поб'елоруск'і // а в нас та|кий* (гордо і голосніше) *ку:у|ток / по|просту ми* (з гордістю) *три|май|ме'а / так |го|ворим |як |наш'і |ди|ди |пра|ди|ди |го|ворил'і* (282). Отож, науковцям треба поспішати... Підляшшя чекає своїх дослідників. І з України теж.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аркушин Г. Голоси з Підляшшя (Тексти). Луцьк, 2007.
2. Аркушин Г. Межа західнополіського діалекту. Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контекстах. *Волинь філологічна: текст і контекст*. Вип. 4. Луцьк, 2007. С. 9 — 31.
3. Вербовий М. Підляський сподвижник. *Кліщелі, Підляшшя, Україна — Kleszczele, Podlasie, Ukraina*. Ювілейний збірник на пошану доктора Миколи Рошенка у 75-річчя від дня народження. Кліщелі, 2017. С. 381 — 383.
4. Ігнатюк І. Українські говірки Південного Підляшшя (опис, тексти і словничок). Люблин, 2013.
5. Лесів М. Українські говірки у Польщі. Варшава, 1997.
6. Скопненко О.І. Генеза берестейсько-пінських говірок: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01, 10.02.03. Київ, 1997.
7. *Gwary północnego Podlasia. Bielsk Podlaski — Puchły*, 2008.
8. Sajewicz M. Zagadnienie przynależności etniczno-językowej prawosławnych mieszkańców powiatu hajnowskiego na Białostocczyźnie. *Gwary północnego Podlasia*. Bielsk Podlaski — Puchły, 2008. S. 23 — 39.
9. Sajewicz M. Zróżnicowanie etniczno-językowe wiejskiej społeczności prawosławnej Białostocczyzny w świetle badań naukowych oraz w oczach mieszkańców tego regionu. *Język ukraiński: współczesność — historia. Українська мова: сучасність — історія*. Lublin, 2003. S. 39 — 61.

REFERENCES

1. Arkushyn, H. (2007). The voices from Podlasie (Texts). Lutsk: Vezha (in Ukr.).
2. Arkushyn, H. (2007). The border of the western polissian dialect. The western polissian dialect in the All-Ukrainian and All-Slavic contexts. *Philological Volyn: text and context*, 4, 9 — 31 (in Ukr.).
3. Verbovyi, M. (2017). Podlyassky's congener. *Klishcheli, Pidliashshia, Ukraina*. The anniversary collection in honor of Dr. Mykola Roshchenko on the 75th anniversary of his birth. P. 381 — 383 (in Ukr.).
4. Ihnatiuk, I. (2017). Ukrainian dialects of Southern Podlasie (description, texts and vocabulary). Liublyn: Episteme (in Ukr.).
5. Lesiv, M. (1997). Ukrainian dialects in Poland. Varshava: Ukrainskyi arkhiv (in Ukr.).
6. Skopenko, O.I. (1997). The genesis of the Berest-Peans dialects: Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv (in Ukr.).
7. The dialects of northern Podlasie (2008). Bielsk Podlaski — Puchły (in Pol.).

8. Sajewicz, M. (2008). Questions of ethnic and linguistic belongings of Orthodox inhabitants of Gainivka district in Bialystok. *The dialects of northern Podlasie*. P. 23 — 39 (in Pol.).
9. Sajewicz, M. (2003). Ethnic-linguistic diversity of the village community of the Orthodox Bialystok region in the light of scientific research and in the eyes of the inhabitants of this region. *Ukrainian language: modernity*. P. 39 — 61 (in Pol.).

Статтю отримано 18.12.2018

H.L. Arkushyn

Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk

KHAKHLATSKA LANGUAGE IN PODLASIE

Podlasie subdialects, which exist in the territory of the two voivodships of the Republic of Poland — the northeastern part of Lublin Voivodship and the southeastern part of Podlasie (formerly Bialystok) one, have been studied by the researchers since the middle of the 19th century but, in spite of that, there still have been remaining a lot of white gaps. First of all, let us mention that, even now, for ordinary dialect carriers it is unclear to which language — Ukrainian or Byelorussian — their subdialects belong. Pidlyashuky themselves define their speech as: our language *православна, мішана, нормальна, ми говоримо по-своєму, по-нашому, по-простому, по-тутейшому, по-давньому* and even *невідомо по-якому*. But the most common definition for Podlaskie subdialects — *хахлацька мова* — is used without any negative connotations. This relative adjective originates from the nomen *хахли*, which was used to denote the indigenous people (this name, according to M. Lesiv, was brought from the royal army by the demobilized boys, who were defined so according to the peculiarities of their Ukrainian speech because malorosy are the same as khakhly).

The dialect carriers divide *хахлацьку мову* into “hard” (*ходити, носили, але*) and “soft” (*ходити || ходіти, носили || носілі, али || але*) ones.

The analysis of the dialect carriers’ modern speech, in particular — the continuates **ě*(*л’імо, д’ієд*) and **o* in the newly closed syllables (*в’ік, в’ін, дв’ір, к’ін’, к’ім, нист, ружк*), testifies that Podlaskie reflex actions are the most typical phonetic features of the Ukrainian language, which unite Podlaskie subdialects with the speech of the inhabitants of Western and Middle Polissia and Volyn. Due to the fact that Podlasie was not involved in the process of nationalization during the 20th century, not all the modern indigenous inhabitants of the region consider themselves to be Ukrainians.

Keywords: *Podlasie, Podlaskie subdialects, peculiarities of vocalism and consonantism, khakhlatska “hard” and “soft” language.*

УДК 81'37'811.161.2

Т.В. Цимбалюк-Скопненко
Інститут української мови НАН України, м. Київ

ДЖЕРЕЛА ФРАЗЕОЛОГІЇ ІДІОСТИЛЮ МИКОЛИ ЛУКАША КРІЗЬ ПРИЗМУ ЙОГО КАРТОТЕКИ

У статті розглянуто історію формування лексичної, фразеологічної та паремійної Картоteki видатного українського перекладача, класика вітчизняної школи художнього перекладу Миколи Лукаша, а також порушено проблему ролі й місця Лукашевого фразеологічного фонду в загальнонаціональному мовному надбанні. У Картотеці М. Лукаша наявні одиниці, що тривалий час були високочастотними в українському узусі й художній літературі, але із середини ХХ ст. стали мало вживаними. Існують вагомні підстави для залучення цих зворотів до загальномовних та аспектних словників.

Ключові слова: Микола Лукаш, лексична Картотека, фразеологічна одиниця, паремія, лексикон, синонімічний ряд.

Миколі Лукашеві, як мало кому з його покоління, удалось вийти за рамки просто перекладача, просто літератора, просто мовознавця, просто поліглота, просто діяча культури. Майстер став символом особливої традиції в школі національного перекладу, ба навіть більше — людиною-міфом і антиміфом, як слушно зауважила М. Новикова: «Микола Лукаш — без жодної іронії — вибранець міфу. <...> Міфологічна семантика Лукаша, його життя й творчості найрізкіше проступає в порівнянні. Порівнювати Лукаша, у ґрунті речі, ні з ким, крім його вірного друга й соратника Григорія Кочура. А. Перепада в одному з виступів зауважив: нинішній український переклад має <...> дві традиції: традицію Рильського й традицію Лукаша» [4: 139]. Проте, на думку дослідниці, «традицію Рильського усе ж доречніше (хронологічно й типологічно) називати традицією Зерова <...>. Традиція Лукаша інша: безпосередньо перекладацька —

© Т.В. ЦИМБАЛЮК-СКОПНЕНКО, 2019

від Куліша, Грабовського, можливо, Самійленка; культурологічна та «онтологічна» [Там само]. У щойно згадану «міфологічну семантику» М. Лукаша також легко вмонтовується історія з його Картотекою, що зажила слави й поневірянь уже по смерті Майстра, неначе повторюючи його долю визнання й змагання за право існувати. Стисло це можна викласти так: тривалий час перекладач укладав лексичну, фразеологічну й паремійну Картотеку (певна річ, не сепаруючи матеріали, а подаючи їх в єдиному корпусі в алфавітному порядку за опорним словом), спираючись на різні джерела — літературні й живомовні¹. Картотека укладена професійно, існують усі підстави вбачати в ній основу майбутнього словника української лексики, фраземіки, сталих висловів і паремій. Після смерті М. Лукаша 1988 р. сестра Параскева Борисенко знищила частину матеріалів, здебільшого тих, що стосувалися обценної, лайливої лексики, фразеології та пареміології². При Спілці письменників України була створена комісія з творчої спадщини М. Лукаша на чолі з Д. Павличком. У якому стані Картотека та інші матеріали потрапили до комісії, невідомо (навряд чи збереглися якісь описи матеріалів, що нас цікавлять, принаймні на цьому етапі дослідження вони нам невідомі), рукописи й частина бібліотеки М. Лукаша потрапили до Національного музею літератури, а Картотека опинилася в Інституті філософії ім. Г. Сковороди НАН України. Приблизно 1992 р. український перекладач Є.О. Попович (1930 — 2007), який був добре знайомий зі співробітницею нашої установи Л.О. Родніною, передав Лукашеву Картотеку на зберігання до лексичної Картотеки Інституту української мови НАН України з тим, щоб саме цей відомий лексикограф упорядкувала згадані матеріали. За словами Л.О. Родніної, вона не могла взятися за це, бо тоді ще не завершила виснажливої праці над «Словником синонімів української мови»³. 2000 р. Л.О. Родніна померла. Відтоді систематично над картотекою ніхто не працював, про це ніде немає вірогідної інформації.

Отже, Картотека дійшла до нас у неповному вигляді, не так як її створив автор, а тому висновки можемо будувати тільки, спираючись на твердження «Як свідчать матеріали, що дійшли до нас». Цю думку треба мати постійно на увазі, щоб не було спокуси ототожнювати сучасне наповнення Картотеки з її станом на час смерті М. Лукаша, про який уже, на жаль, дізнатися нікому не вдасться. Проте, гадаємо, що навіть такі матеріали становлять неабияку цінність для філологів, а ширше — і для всієї української культури, бо це справді унікальний випадок, коли Кар-

¹ Досі достеменно невідомо, коли саме М. Лукаш почав її створювати, якщо судити за картками, заповненими чорнильним пером, то це, вірогідно, початок 60-х років минулого століття. На перший погляд, записів пером у кількісному співвідношенні найменше, найбільше матеріалів оформлено кульковою ручкою та за допомогою друкарської машинки.

² У деяких публікаціях ці знадобки називають «матеріалами до словника евфемізмів» [5: 51].

³ Таку версію подій Л.О. Родніна виклала під час розмови з авторкою цієї статті влітку 1998 р.

тотеку створив Майстер, в особі якого поєднано художника слова та науковця, що ретельно вивчав українську мову, використовуючи арсенал лексикографії. М. Лукаш створив Картотеку високого наукового рівня й щедрого наповнення. Поки що немає відповіді на питання, наскільки вона методологією, обсягом і принципами укладання відрізняється від аналогічних одноособових зібрань матеріалів інших письменників і науковців, оскільки ніхто ще не здійснював такого аналізу. Крім того, Лукашева картотека повністю ще не описана, а нечисленні картотеки інших діячів другої половини ХХ ст. (І. Світличного) мало вивчені. Мовознавство тільки підступає до розв'язання цієї проблеми.

З міфологічним образом Майстра корелюють і твердження про те, що Микола Лукаш хотів «створити новий тлумачний словник української мови ХХ століття, що значно перевищив би й словник Бориса Грінченка, і словник Агатангела Кримського» [25: 714]. І така думка мандрує з публікації до публікації, ґрунтуючись на спогадах людей, які знали М. Лукаша, та самому факті існування його Картотеки. В.Р. Савчин у своїй монографії навіть твердить: «Можемо без перебільшення визнати, що М. Лукаш — чільний лексикограф ХХ ст. Йому вдалося зробити те, що не завжди під силу науковим інституціям. Мрією перекладача було укласти тлумачний словник української мови, повніший за Словник Бориса Грінченка» [5: 51]. При цьому Л.В. Череватенко, що знав М. Лукаша, з цього приводу зазначав: «Я не настільки сміливий у своїх припущеннях, але мушу визнати — це накреслення було для Миколи Олексійовича одним з найважливіших» [25: 714]. Узагалі довкола лексикографічної діяльності М. Лукаша циркулює дуже багато міфів. Скажімо, щойно згаданий Л.В. Череватенко твердив, що «лексикографічною діяльністю Лукаш захопився ще в школі, а під час навчання в Київському університеті він розписував картки й укладав етимологічні гнізда для словника А. Кримського» [Там само]. Важко сказати, які події в сприйнятті Л.В. Череватенка сплелися в одну. М. Лукаш став студентом Київського університету 1937 р., тобто в той час, коли Словник за редакцією А. Кримського опинився під забороною, а три томи праці були надруковані впродовж 1924 — 1933 рр. Невже студент-першокурсник міг тоді працювати над укладанням четвертого тому, рукопис якого зник, а його «склад був розсипаний за наказом урядових органів» [26: 281]? І що таке «етимологічні гнізда» в розумінні Л.В. Череватенка? Питань, пов'язаних із Лукашевою лексикографічною діяльністю, як бачимо, виникає чимало.

Отже, за М. Лукашем закріпилася слава словникаря. При цьому жодної лексикографічної праці він не надрукував. Як твердять деякі дослідники, матеріали з Лукашевої картотеки побачили світ у публікаціях О. Синиченка в журналі «Урок української» [5: 52] та були надруковані в часописі «Київ» у кількох числах поспіль [6 — 20]. Яка частина згаданих знадобів у словникові «Скарбниця української мови» О. Синиченка походить тільки з Лукашевої картотеки — невідомо. Це питання потребує окремого дослідження.

Працювати з Лукашевою картотекою цікаво й складно водночас. Цікаво, бо під час дослідження неначе занурюєшся у творчу лабораторію Майстра, розумієш, чому він у своїй творчості використовував ту чи ту одиницю (принаймні, хочеться вірити, що відчуваєш логіку зосередження його уваги на певних елементах), хто був для нього авторитетним письменником, як М. Лукаш уважно ставився до живомовного середовища. Складно, бо не всі джерела під цитатами-ілюстраціями на сучасному етапі дослідження можна встановити. Річ у тому, що М. Лукаш зашифровував ті джерела, які були заборонені для використання в радянські часи, а список скорочень не дійшов до нас. Можливо, такого списку й не було із самого початку укладання Картотеки. Таке припущення має право на існування, бо занадто небезпечно було показувати, що людина ознайомлена із забороненою літературою. Наприклад, у Картотеці за скороченням ХЯ сховано роман «Холодний яр» Юрія Горліса-Горського (дешифрувати скорочення вдалося тільки за принципом «від зворотного»: за ілюстрацією шукали твір і його автора), за *М. Гр.* та *Бех-аль-Джурур* — твори М. Грушевського, за *Гнізд.* — твір «Пробуджена царівна» українського маляра, кераміста й мистецтвознавця зі США Я. Гніздовського. Поки що не вдалося розшифрувати понад 10 скорочень джерел з його Картотеки. Скажімо, що означають *РГ, РК, РС, РМ, РУ, НК Ідеали, См. СВТ* та деякі інші, ми достеменно не знаємо, на сучасному етапі дослідження можемо тільки висловити певні припущення щодо належності ілюстрацій певним авторам. Серед джерел ілюстративного матеріалу виявлено тільки два джерела з т. зв. обов'язкового радянського суспільно-політичного канону — «Капітал» К. Маркса та «Анти-Дюрінг» Ф. Енгельса.

До аналізу залучено тільки картки з фразеологічними зворотами, що їх повиокремлював як реєстрові одиниці сам М. Лукаш. Безперечно, це свідчить, що згадані матеріали були дібрані для укладання окремого словника фразеологічного й паремійного типу. Усього проаналізовано 14 898 карток (це весь обсяг фразеологічної й паремійної частин Картотеки), які базуються на 235 джерелах, серед яких ідентифікованих 220. 3-поміж джерел Лукашевого фразеологічно-пареміологічного арсеналу найбільша кількість припадає на твори художньої літератури, деякі з них були розписані за газетними й журнальними публікаціями (загалом на періодику припадає близько 20 джерел). Поважне місце серед джерел посідає публіцистика, записи живомовної стихії походять із Бердичева, Гребінки, Ірпеня, Ічні, Києва, Кролевця, Острога, Райків (Бердичівщина), Середини-Буди, Сосниці, Харкова, Канівщини, Поділля, Полтавщини, Прилуччини, Харківщини, Уманщини⁴.

⁴ Перелік цілком відбиває локалізацію, зазначену на картках. Біля ремарки Поділля в дужках подано «(від Назаренка)», біля позначки Гребінка додано запис Київщина (залишається нез'ясованим питання, про яке конкретно поселення в Київській області йдеться, адже офіційна назва с. Гребінки Васильківського району має вихідну грама-тичну форму множини (пор.: м. Гребінка на Полтавщині). Середину-Буду відновлюємо згідно із записом С. Буда.

У Лукашевій картотеці найбільше вокабул проілюстровано цитатами з творів Пантелеймона Куліша (2122 фразеологічних пареміовживань), Михайла Коцюбинського (1215), Анатолія Свидницького (1098), Івана Франка (956), Юрія Смолича (701), Агатангела Кримського (572), Миколи Зерова (445), Якова Гніздовського (402), Дмитра Марковича (360), Петра Ніщинського (335), Олесья Гончара (335), Володимира Винниченка (252), Олексі Гуреїва (242), Олексія Грищенка (229), Йоахима Волошинівського (199), Антона Крушельницького (180), Петра Гулака-Артемівського (136).

Детальна характеристика фразеологічної й паремійної Картотеки Миколи Лукаша — справа майбутнього, оскільки для здійснення такого завдання потрібне тривале й усебічне вивчення матеріалу. Це дослідження має спиратися на багатоаспектний підхід, що потребуватиме різних методик: фразеологічних, пареміологічних, джерелознавчих, культурологічних, едиційних та ін.

Проаналізуємо деякі фрагменти Картотеки, а саме: об'єднані в синонімічні ряди фразеологічні одиниці (далі — ФО) із загальним значенням 'бити', 'умерти', 'хто-небудь умер'. Згадані ряди опинилися в центрі уваги через те, що мають розлогу семантику, широкий спектр охоплених понять, залучених до створення образу, містять чимало оригінальних одиниць, відомих нашій традиції, але маловживаних у сучасній літературній практиці.

Аналіз фразеологічної синонімії — це досить складний процес, бо мовознавцям треба розглядати і зовнішню синонімію (міжрівневу лексико-фразеологічну) [21: 210 — 213], і внутрішню (однорівневу фразеологічну) [23: 950]. У першому випадку доводиться порівнювати одиниці двох підсистем — лексеми й фразеологізми, що мають, крім усього іншого, різну структурно-граматичну й конотативну природу, а отже, не завжди легко поєднувані в синонімічні ряди. У другому — завдання часто ускладнене неможливістю однозначного визначення дистанції між членами синонімічного ряду. Певна річ, що «дослідження синонімічних відношень важливе передусім з огляду на потреби лексикографії, оскільки сучасні фразеологічні словники не можуть продемонструвати єдиного підходу до подання синонімів-фразеологізмів або й просто уникають цієї проблематики» [22: 64]. Наприклад, у двотомному академічному «Фразеологічному словнику української мови» (1993) наведено досить обмежений синонімічний ряд із загальним значенням 'умерти' (як-от: **врізати дуба, віддати Богу душу, випустити дух, біс узяв, дідько взяв** (ФСУМ I: 151), натомість у структурі укладеного на базі згаданого двотомного «Словника фразеологізмів української мови» (2003) взагалі не відображено синонімічних зв'язків у межах фразеології.

Відображення синонімічних відношень між ФО часто ускладнене змістовими розходженнями між фразеологізмами та ієрархічними зв'язками домінанти і членів ряду. Через це дослідники навіть твердять, що не можна або неймовірно важко знайти такий зворот, «який би в найзагальніших

рисах виражав поняття, спільне для всіх членів синонімічного ряду, і виступав би опорним, заголовним виразом ряду — його домінантою» [2: 4]. Тому за домінанту в досліджуваних рядах ми обрали саме лексему, оскільки «лексика й фразеологія мають багато спільного у своїй семантиці, надто на денотативному рівні» [3: 5]. В.М. Мокієнко зазначає, що вибір принципу «спільномірності та співвіднесеності фразеологізму зі словом дозволив також значно розширити кількість синонімічних рядів і відповідно фразеологізмів, що стали в словнику об'єктом опису» [Там само]. Установлення синонімії передусім має спиратися на аналіз широкого контекстного оточення фразеологічних одиниць. Саме завдяки цьому можна уникнути закидів про невмотивовану побудову синонімічних рядів, бо «маніпуляція зі значенням безвідносно до реальної інформації, яку несуть ідіоми, призводить до постулювання синонімії там, де можна говорити тільки про к в а з і с и н о н і м і ю (тобто близькість значення — і не більше того) і то — за сигніфікатом, тобто на рівні перетину значень, а не реального функціонування ідіом у мовленні (тексті)» [24: 88].

На підставі дібраного матеріалу не можна визначити функційно головний варіант, тому схожі зовнішньою формою одиниці будуть наведені поруч у синонімічному ряду.

Синонімічний ряд із загальним значенням 'бити / побити', створений на базі одиниць, дібраних з Лукашевої картотеки, має такий склад⁵: **давати духопелу**⁶: ...*прикажчик не без підстав підозривав, що серед тих, хто давав йому духопелу, першими заводіями були орловець та Андріяка...* (О. Гончар); **давати пам'яткової**: *То вона йому пам'яткової давала!* (Воронка); **дати доброї кави**: *А перепившись, почали [жандарми] битися з хлопцями. А хлопці потім зробили засідку і дали їм доброї кави* (А. Турч.); **дати перцю**: *Бий їх! От такого перцю дали!* *Будуть вони пам'ятати нас до нових віників* (І. Нечуй-Левицький); **дати понюхати стусана**: *Захопимо їх зненацька і дамо понюхати гарного стусана...* (Воронка); **дати почубеньків**: *Не настовбурчуй чуба, бо почубеньків дамо!* (А. Кримський); **дати скуштувати перцю**: *Та ще й не подавно поганці дали вам перцю скуштувати* (С. Гулак-Артемівський); **драти шкуру**: *Батіг їм знадобиться й дома // Своім гульвісам шкуру драть, // Щоб бунтовать зійшла оскома // І турком москаля лякать* (С. Гулак-Артемівський); **завдати гіркої перцю**: *Та є тут ще й такі, що гальмують справу. Отож і хочеться мені декому з них гіркої перцю завдати* (С. Олійник); **змолоти на дрібочки / сікти на капусту / кришити на локшину**: *Він нічого більше не приказав, а я нічого не питав, а не признався б, хоч би мене на капусту сікли, на локшину кришили, змололи на дрібочки* (Марко Вовчок); **змолоти на шпанську кабаку / утерти маку**: *А зустрівсь з другим обозом, — // Утруть тобі маку: // Змелють всього з*

⁵ До синонімічного ряду залучено й фразеологічні варіанти, виявлені в Картотеці.

⁶ Фразеологізми в ролі реєстрових одиниць, а також ілюстративний матеріал та покликання на джерело подано зі збереженням усіх особливостей написання в Картотеці Миколи Лукаша.

твоїм возом // **На шпанську кабаку** (С. Гулак-Артемівський); **клепáти по морді**: *Королів часто скидають, але не так часто клепають їм по морді...* (Ю. Смолич); **нагріти бóки**: *Сьому вже так треба боки нагріти, щоб не діждав більш рясту топтати!* (П. Куліш); **намина́ти бóки / нам'я́ти бóки**: *Звели свою банду [Місі з Дзбаном] — дядькам наминають боки!* (Ю. Смолич); *Вчотирьох вони нападуть на Казімірку з Федьком, намнуть їм боки...* (Ю. Смолич); **натовкть пі́кою об ла́ву**: *Невже котюга знов думає про сало, дарма що натовкли вже пікою об лаву?* (П. Куліш); **одва́жить кия́кою**: *Як сім раз одважить киякою, то хліба більше не їстимеш* (П. Куліш); **одва́жити кієм**: *Сердега повернувся, а він йому так одважив кієм по плечах, що аж кістки захрумтіли* (П. Куліш); **одката́ти на всі бóки**: *...його [оконома] підхопили міцні руки солдат, миттю роздягли, притиснули до землі та й почали бити посторонками. Одкатали його на всі боки...* (А. Свидницький); **побі́ти на м'яскі**: *Ти битися? Та я тобі голову твою навіжену на м'яски поб'ю!* (М. Коцюбинський); **погрі́ти кия́ми плечі**: *Рад би я був, коли б Сомко за сей жарт звелів, жартуючи, погріть йому киями плечі* (П. Куліш); **полата́ти боки́ кия́ками**: *А самого тебе ... протурю до прудких наших човнів // Геть із майдану, кияками добре боки полатавши* (П. Ніщинський, Ліада); **попа́рити боки́**: *Тоді ж я вже свою жінку-прійдоху випсякую, але нарешті ще й боки попарю* (Воронка); **порахува́ти зу́би**: *Як не зловили, то не говоріть, а то ще можуть вам порохувати зуби* (А. Крушельницький); **порахува́ти ко́сти**: *Я йому насамперед кості порохую. Ходи-но, паничу, сюди!* (І. Франко); **ко́сти поломи́ти / ре́бра порохува́ти**: *Я тобі раз казав і ще раз кажу: кості колись поломлю! Ребра тобі порохую!* (А. Крушельницький); **пусти́ти кро́ві**: *Мені здавалось, досить пустить чоловікові з піввідра крові, щоб одумавсь; аж, мабуть, ні!* (П. Куліш); **пусти́ти кров з но́са**: *От нехай пуцу йому кров з носа, тоді побачу, яка вона в нього тепер...* (М. Коцюбинський); **списа́ти спі́ну канчу́ками**: *Розказував Савка, ... що як його одвезли звідси за Дунай, то там йому москалі так списали спину канчуками, що й досі сині басамани знати* (М. Коцюбинський); **спусти́ти шку́ру**: *Я з тебе шкуру спуцу* (О. Кониський); **усі́пати прочуха́нки**: *Пані Шаревська ... тепер (після «волі») схудла, зсохла та одно лається, часом таки і не по-дамському. Ото б, якби хто прочув, прочуханки всипали б...* (В. Леонтович); **чу́хати спі́ну**: *Ти жінці спину чухав, а нам очі на лоба лізли* (М. Шумило).

Великий фразеологічний ряд утворюють ФО, що мають загальне значення 'умирати' / 'умерти': **Бог при́йме**: *Нащо в пана люди? Щоб робили, поки жиє на сім світі, а бог прийме, так щоб бога молили за його душу* (А. Свидницький); **бу́ти на поро́зі сме́рті**: *Стара вже була на порозі смерті. Вона вже зовсім ослабла...* (Ю. Смолич); **виді́хувати ду́шу**: *[Вояк] упав навколішки і, держачися за прострілені груди, разом з кров'ю видихував душу* (М. Гр. Бех-аль-Джугур); **ві́ддава́ти / одда́ти Бо́гові ду́шу**: *Ну, тепер же розкажи все по ряду, Петрусю, щоб ми знали, як отсе тебе бог спас од смерті. Нам сказано, що ти вже певно оддав з панотцем богові душу* (П. Куліш); *А тим часом діти, яких лікували папськими ліками, віддавали богові*

душі (П. 53.17.7); **достати смерті**: *Нехай я буду казнащо, а не запорожець, як сьогодні з нас один не доставе лицарської слави, а другий лицарської смерті!* (П. Куліш); **душа з тілом розлучилася**: *Вони припали до нього, а він зітхнув ще раз і душа з тілом розлучилася* (Б. Грінченко); **здобути смерті**: *...хіба це легко — відняти в левиці левенят? Вона нас задавить, то ми замість щастя смерті здобудемо* (Б. Грінченко); **згорати на очах**: *Жити їй зосталось недовго, вона згорала на очах...* (Д. 47. IV. 39) Ян.); **зійти в могилу**: *Вірним сином ідей Кирило-Мефодіївського Брацтва був він [Ол. Русов] на початку свого свідомого життя, вірним сином тих самих ідей зійшов він і в могилу* (СЄ De mortuis / О III, 39); **зложити кістки**: *Годі чекати на смертний час у цьому нечестивому краю, бо коли зложиш тут свої кістки, тяжко буде вставати на останній суд серед грішного чужого люду* (М. Коцюбинський); **зложити кістки в домовину**: *Може не довелось б старому мордуватись отак, блукаючи по світах, може б зложив він свої кістки в домовину, бо вже ті кістки давно просяться на спочинок* (М. Коцюбинський); **кості на цвинтар самі підуть**: *Не встигнеш [відбігти від фітіля] — без попа кості на цвинтар самі підуть* (Ю. Смолич); **навік стулити очі**: *В криниці плаче Водяник, // Когось благати хоче. // О, легше вирвати язик, // Навік стулити очі!* (О. Олесь); **переставитись до Господа**: *Як уже не пильнувала її невістка, ні, прийшов час до господи переставитись* (Марко Вовчок); **піти в сиру землю**: *Так от і в сиру землю піду, не відаючи, чим я прегрішила* (О. Кониський); **піти до Аврама на пиво**: — *А Василь іще живий? — Е, вже три роки, як пішов до Аврама на пиво* (Поділля (від Ю. І. Назаренка, 1979); **піти до Бога**: *Оце ззаду пам'ятка од пана, а спереду, між ребрами, маю дарунок од москаля... Кругом латаний... З тим і до бога піду...* (М. Коцюбинський); **піти до чорта в зуби**: *Певна річ, що всі ми помremo і до чорта в зуби підемо...* (І. Франко); **піти землю гризти**: *Він найбільше причинився до мого осирочення, через нього мій син пішов землю гризти...* (І. Франко); **піти на Байкове / піти на Берківці**: — *Я піду! — На Байкове (: на Берківці) Ти підеш!* (при грі в доміно); **піти на цвинтар**: *Пожила, побідила вона ще з півроку, та й пішла за чоловіком на цвинтар* (І. Волошиновський); **пожити смерті**: *Нащо вони стільки терпіли, стільки набідувались на Басарабії, мало не пожили смерті у плавнях* (М. Коцюбинський); **прощатися з білим світом**: *За німців стало ще гірше: можна було прощатися з білим світом* (Д. 47. IV. 65) Ян.); **розлучитися з цим світом**: *Мені здавалося, що й всі мої сусіди також ще не розлучилися з цим світом* (Ю. Смолич); **розстатися з душею**: *Не десяток, не сотня жінок, мужиків // Під різками з душею розстались* (Будяк. ПБ. 3); **скінчити життя**: *О, киньте свій галас і крик без пуття // І Матері-страдниці дайте // Хоч тихо скінчити скорботне життя, // А потім співайте і грайте!* (О. Олесь); **спати в землі**: *Він і тоді вже був безнадійно хворий, хоч і не знав цього, а тепер давно вже спить у землі* (Б. Грінченко); **у сирій землі гнити**: *Краще мені в сирій землі гнити, ніж без тебе на світі жити* (М. Коцюбинський).

До найбільших синонімічних рядів належить і група фразеологізмів із загальним значенням 'хто-небудь умер' / 'хто-небудь умре' / 'хто-небудь

умирає⁷: **Господь у царство небесне одозвав:** *Ой недовго ж гетьман Тарас на Україні попанував, / Скоро його господь у царство небесне одозвав* (П. Куліш); **душа покидає:** *Чую, дитино моя, чую, що душа моя покидає мене* (О. Кониський); **зоря закотилась:** *Через 15 днів його [Павловича] зоря закотилась. Згубив його той же зелений змії* (П. 47, II, 2); **кістки тліють:** *Паламарував у нас Лука Шестопал: навряд чи зазнаєш ти його, давно його кістки тліють* (О. Кониський); **кісточкі згнили:** *Може, вже й кісточки його згнили, може, помер десь в тюрмі...* (М. Коцюбинський); **постигне смерть:** *...посяг на наше слово, на нашу народню правду у сусідній словесності прямує не до чого іншого. Де постане ляцька жизнь, там нас постигне смерть* (П. Куліш); **почути дзвін по душі:** *Минув тиждень і лікар ... сказав, що Мусієнко не доживе до вечора. Ця звістка оббігла усе село, всі чекали, що ось-ось почують дзвін по його душі* (Дм. Маркович); **сира земля до себе прибере:** *Всіх нас сира земля до себе прибере // Але ледачий так, як добрий, не умре* (С. Гулак-Артемівський); **смерть вирве із сього світу:** *На здоров'я він занепадає аж так, що смерть не сьогодні-завтра вирве його мабуть геть із сього світу* (А. Кримський); **смерть витає:** *Він так занепав на здоров'я, що вже не здатний був лікарювати в земстві, здавалося, що вже смерть витає над ним* (М. Грінченко); **Смерть за плечима / [смерть] косою замахнулася / [смерть] зітне:** — *Теперішні парубки і на весіллі не втнуть такого гопака, як ось зараз. Хочеш? Докажу! ... — Тю-тю! Смерть за плечима! — Кошовий батьку... На тебе вже й косою замахнулася. — А проте тебе швидше зітне* (А. Свидницький); **смерть забрала:** *Невблаганна смерть забрала його в силі віку на 42 році життя* (Ол. Грищенко); **смерть підкосить:** *Так, коханю, так! Не сьогодні-завтра смерть підкосить. Тоді нам тра буде шири дошки та три локті землі* (А. Свидницький); **смерть прийде з косою:** *Тут є той ліжник, що його і Іван призначив на деревище собі, як смерть прийде з косою...* (А. Крушельницький); **смерть примкне очі:** *І нехай там діється, що хоче, а в своїй гробниці, як тільки смерть примкне йому очі, він таки буде лежати!* (В. Котецький); **смерть спобігла:** *Там у кривавих боях і спобігла їх смерть поневільна* (А. Свідзінський); **смерть стоїть за плечима:** *А тим часом смерть стояла вже за плечима. Лесевич помер того ж 1905 року...* (СЄ De mortuis / О III, 47); **урвалася мова:** *Тихо підійшла // До берегу страшної ями й стала // І повернулася до людей: «Живіть, // Не забувайте, діти» ... Та урвалася // Враз мова її...* (Л. Старицька-Черняхівська); **урвалося життя:** *Ледве той жарт завмер на устах, як урвалося і життя татуневе* (А. Свидницький).

Як бачимо, у Картотечі Миколи Лукаша наявні одиниці, за якими добре видно міцність традиції української мови та літературного вжи-

⁷ Одиниці такого типу називають фразеологізмами незамкненої структури. Ці одиниці зазвичай синтаксично доповнені певними членами речення (**Господь у царство небесне одозвав кого?** його; **душа покидає кого?** мене тощо). Структура розглянутих висловів завжди має лексему, що варіюється залежно від мовленнєвої ситуації. У тлумаченні ФО зумовлений член речення позначуваний підметом у формі *хто-небудь, що-небудь, хтось, щось* та ін.

вання. Існують вагомі підстави для залучення цих зворотів до загально-мовних і аспектних словників. Уже на цьому етапі дослідження можна впевнено твердити, що Картотека повною мірою не відбиває фразеоло-вживань у Лукашевому ідіолекті. У Лукашевих перекладах знаходимо звороти зі згаданими значеннями, які не засвідчені в Картотеці, напри-клад: *вісвятити в кардина́ли, гла́дити по ре́брах, докла́сти во́за, заимага́ти на ре́шеті, молоти́ти як пше́ничного снопа́, обципа́ти пір'я, візівнути ду́шу в пе́кло, докінчи́ти дні, наста́в край життю́* та багато інших. У пере-кладних текстах М. Лукаша виявлено одиниці *бу́ти на поро́зі сме́рті, віддава́ти Бо́гові ду́шу, дава́ти духопе́лу, дава́ти пам'ятко́вої, да́ти пе́рцю, завда́ти пе́рцю, здобу́ти сме́рті, зійти́ в моги́лу, пожити́ сме́рті, пусті́ти кров, розлучи́тися з цим сві́том, сікти́ на капу́сту, скінчи́ти життя́, сме́рть за плечи́ма, спусті́ти шкуру, урва́лося життя́, уте́рти ма́ку*, що зафіксо-вані в Картотеці як реєстрові. Спосіб укладання Картотеки, обсяг і, хочемо сподіватися, відгаданий задум Майстра доводять, що її укладено саме для створення словника української мови, а не як прикладне зібрання фраземіки й паремій для праці над художніми перекладами.

Для вивчення мовної особистості письменника сучасні лінгвісти роз-робили низку аксіоматичних вимог, яких мають дотримуватися дослідни-ки, серед них знаходимо й таку: «Однією з передумов аналізу ідіолекту є використання широкого тла — залучення текстів інших авторів відповідної епохи та авторів попереднього часу» [1: 18]. І якщо для студій над мовою інших письменників до поданого правила можна додати ще й потребу роз-гляду епістолярію, щоденників, чорнових записів, виступів тощо, то для вивчення Лукашевого ідіолекту окреслену методологію треба доповнити такою тезою: мовну особистість М. Лукаша можна буде збагнути тільки тоді, коли до цього процесу залучать і докладний аналіз його Картотеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грищенко П. Мова Тараса Шевченка в дослідженнях Петра Тимошенка. *П.Д. Тимо-шенко. Студії над мовою Тараса Шевченка*. Київ, 2013. С. 5 — 18.
2. Коломієць М., Регушевський Є. Словник фразеологічних синонімів. Київ, 1988.
3. Мокиєнко В. К читателю. Словарь фразеологических синонимов русского языка. Ростов-на-Дону, 1997.
4. Новикова М. Миф и антимиф: Микола Лукаш. *Наш Лукаш: у 2 кн.* Київ, 2011. Кн. 2. С. 136 — 143.
5. Савчин В. Микола Лукаш — подвижник українського художнього перекладу. Львів, 2014.
6. Синиченко О. Поняттьовик. *Скарбниця української мови*. Київ, 1997. № 7 — 8. С. 147 — 154.
7. Синиченко О. Поняттьовик. *Скарбниця української мови*. Київ, 1997. № 9 — 10. С. 160 — 165.
8. Синиченко О. Поняттьовик. *Скарбниця української мови*. Київ, 1997. № 11 — 12. С. 160 — 165.
9. Синиченко О. Поняттьовик. *Скарбниця української мови*. Київ, 1998. № 1 — 2. С. 154 — 159.
10. Синиченко О. Поняттьовик. *Скарбниця української мови*. Київ, 1998. № 3 — 4. С. 169 — 173.
11. Синиченко О. Поняттьовик. *Скарбниця української мови*. Київ, 1998. № 5 — 6. С. 157 — 162.

12. Синиченко О. Поняттвовик. *Скарбниця української мови*. Київ, 1998. № 7 — 8. С. 159 — 164.
13. Синиченко О. Поняттвовик. *Скарбниця української мови*. Київ, 1998. № 9 — 10. С. 157 — 162.
14. Синиченко О. Поняттвовик. *Скарбниця української мови*. Київ, 1998. № 11 — 12. С. 158 — 164.
15. Синиченко О. Поняттвовик. *Скарбниця української мови*. Київ, 1999. № 5 — 6. С. 163 — 169.
16. Синиченко О. Матеріали до поняттвовика. *Скарбниця української мови*. Київ, 2000. № 1 — 2. С. 162 — 168.
17. Синиченко О. Матеріали до поняттвовика. *Скарбниця української мови*. Київ, 2001. № 5 — 6. С. 172 — 179.
18. Синиченко О. Уроки української лексики. *Урок української*. Київ, 2002. № 3. С. 12 — 13.
19. Синиченко О. Уроки української лексики. *Урок української*. Київ, 2002. № 4. С. 20 — 22.
20. Синиченко О. Уроки української лексики. *Урок української*. Київ, 2002. № 5 — 6. С. 16 — 19.
21. Скрипник Л. Фразеологія української мови. Київ, 1979.
22. Скопненко О., Цимбалюк Т. Фразеологічні синоніми в мові художніх перекладів Миколи Лукаша. *Лексикографічний бюлетень*. 2004. Вип. 10. С. 63 — 71.
23. Тараненко О. Синоніми української мови. *Словник синонімів української мови: у 2 т.* Київ, 2000. Т. 2. С. 945 — 954.
24. Телия В. Русская фразеология. Москва, 1996.
25. Череватенко Л. «Сподіваюсь, ніхто не скаже, що я не знаю української мови». *Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник*. Київ, 2003. С. 711 — 734.
26. Шевельов Ю. Так нас навчали правильних проізношень: триптих про мову. *Ю. Шевельов. Вибрані праці*. Київ, 2008. Кн. 1. С. 280 — 333.

REFERENCES

1. Hrytsenko, P.Yu. (2013). The language of Taras Shevchenko in the studies of Petro Tymoshenko. *P.D. Tymoshenko. Studios on the language of Taras Shevchenko*. P. 5 — 18. Kyiv (in Ukr.).
2. Kolomiiets, M., Rehushevskiy, Ye. (1988). Dictionary of phraseological synonyms. Kyiv (in Ukr.).
3. Mokiienko, V. (1997). To the reader. Dictionary of Russian phraseological synonyms. Rostov-na-Donu (in Rus.).
4. Novyukova, M. (2011). Myth and anti-myth: Mykola Lukas. *Our Lukash*. Kyiv (in Ukr.).
5. Savchyn, V. (2014). Mykola Lukash is a devotee of the Ukrainian artistic translation. Lviv (in Ukr.).
6. Synychenko, O. (1997). Concepts. *Treasury of the Ukrainian language*, 7 — 8, 147 — 154. Kyiv (in Ukr.).
7. Synychenko, O. (1997). Concepts. *Treasury of the Ukrainian language*, 9 — 10, 160 — 165. Kyiv (in Ukr.).
8. Synychenko, O. (1997). Concepts. *Treasury of the Ukrainian language*, 11 — 12, 160 — 165. Kyiv (in Ukr.).
9. Synychenko, O. (1998). Concepts. *Treasury of the Ukrainian language*, 1 — 2, 154 — 159. Kyiv (in Ukr.).
10. Synychenko, O. (1998). Concepts. *Treasury of the Ukrainian language*, 3 — 4, 169 — 173. Kyiv (in Ukr.).
11. Synychenko, O. (1998). Concepts. *Treasury of the Ukrainian language*, 5 — 6, 153 — 159. Kyiv (in Ukr.).
12. Synychenko, O. (1998). Concepts. *Treasury of the Ukrainian language*, 7 — 8, 154 — 159. Kyiv (in Ukr.).
13. Synychenko, O. (1998). Concepts. *Treasury of the Ukrainian language*, 9 — 10, 157 — 162. Kyiv (in Ukr.).
14. Synychenko, O. (1998). Concepts. *Treasury of the Ukrainian language*, 11 — 12, 158 — 164. Kyiv (in Ukr.).
15. Synychenko, O. (1999). Concepts. *Treasury of the Ukrainian language*, 5 — 6, 163 — 169. Kyiv (in Ukr.).

16. Synychenko, O. (2000). Materials to the concepts. *Treasury of the Ukrainian language*, 1 – 2, 162 – 168. Kyiv (in Ukr.).
17. Synychenko, O. (2001). Materials to the concepts. *Treasury of the Ukrainian language*, 5 – 6, 172 – 179. Kyiv (in Ukr.).
18. Synychenko, O. (2002). Lessons of Ukrainian vocabulary. *Ukrainian lesson*, 3, 12 – 13. Kyiv (in Ukr.).
19. Synychenko, O. (2002). Lessons of Ukrainian vocabulary. *Ukrainian lesson*, 4, 20 – 22. Kyiv (in Ukr.).
20. Synychenko, O. (2002). Lessons of Ukrainian vocabulary. *Ukrainian lesson*, 5 – 6, 16 – 19. Kyiv (in Ukr.).
21. Skrypnyk, L. (1979). The phraseology of the Ukrainian languages. Kyiv (in Ukr.).
22. Skopnenko, O., Tsymbaliuk, T. (2004). Phraseological synonyms in the language of artistic translations by Mykola Lukash. *Lexicographic bulletin*, 10, 63 – 71. Kyiv (in Ukr.).
23. Taranenko, O. (2000). Synonyms of the Ukrainian language. *Dictionary of Ukrainian language synonyms*, 2, 945 – 954. Kyiv (in Ukr.).
24. Teliia, V. (1996). Russian phraseology. Moskva (in Rus.).
25. Cherevatenko, L. (2003). «I hope nobody will say that I do not know the Ukrainian language». *Mykola Lukash's phraseology of translations*. P. 711 – 734. Kyiv (in Ukr.).
26. Shevelov, Yu. (2008). So we were taught the correct pronunciation: triptych about language. *Yu. Shevelev. Selected Works*. P. 280 – 333. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 20.12.2018

T.V. Tsymbaliuk-Skopnenko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

SOURCES OF FRAZEOLGY IDIOSTYLE OF MYKOLA LUKASH THROUGH THE PRISM OF HIS FILE-CABINET

The article covers with the history of the formation of the lexical, phraseological and proverb file-cabinet of the prominent Ukrainian translator, the classic of the national school of artistic translation of Mykola Lukash, as well as the problem of the role and place of Lukash phraseological fund in the nationwide linguistic heritage. The file-cabinet of Lukash have units that clearly show the traditions of the Ukrainian language and literary use. There are good reasons for bringing these phrase to general and specialized dictionaries.

At this stage of the study one can confidently assert that file-cabinet does not completely reflect the use of phraseological units in idiollect of M. Lukash. In the translations of M. Lukash we find phrases, which are not certified in the file-cabinet. If for studying over the language of other writers to the given rule you can add the need for consideration of epistolary, diaries, draft records, performances, etc., then for the study of idiollect of M. Lukash the methodology outlined above needs to be complemented by the following thesis: M. Lukash's linguistic personality can only be understood when a detailed analysis of his file-cabinet is involved in this process.

Keywords: *Mykola Lukash, lexical file-cabinet, phraseological unit, proverb, lexicon, synonymous series.*

УДК 811.161.2'38

Л.М. М'ялковська

Луцький національний технічний університет, м. Луцьк

І.С. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ – КУЛЬТУРНИК, ЕТНОГРАФ, ПИСЬМЕННИК

У статті запропоновано нове осмислення мовної особистості І.С. Нечуя-Левицького як знавця української та загальнолюдської культури, науковця-етнографа, перекладача Святого Письма і як високого майстра художнього слова. З огляду на це подано характеристику історичної доби, культурно-соціального простору, що мали вплив на формування мовної творчості письменника. Спостережено синонімічне багатство мови І.С. Нечуя-Левицького як особливість його індивідуального стилю, що виявляється, зокрема, в конкретно-чуттєвих образах на позначення загального поняття 'говори-ти, розмовляти'. Зроблено висновок про те, що мовотворчість І.С. Нечуя-Левицького – переконливий доказ існування самобутньої української літератури й мови, якою творилася ця література і яка була виразним засобом самоідентифікації народу.

Ключові слова: мовна особистість І.С. Нечуя-Левицького, мовна творчість письменника, етнографічна інформація, конкретно-чуттєвий образ, історія української літературної мови.

Іван Семенович Нечуй-Левицький належить до числа тих письменників, чиє ім'я в історії української літератури та української літературної мови не позбавлене таких стереотипів: «етнографічний реаліст», «етнограф села», «літописець побуту», «побутописець», прихильник «селянської мови».

Таке розуміння творчої особистості письменника, яке залежить від змісту часових ідеологем та суб'єктивного досвіду інтерпретаторів, потребує новітньої рецепції. З огляду на це важливо простежити, яка культурно-історична доба і який культурно-соціальний простір впливали на формування мовної особистості І.С. Нечуя-Левицького.

Загальновідомо, що І.С. Нечуй-Левицький народився у невеличкому містечку Стеблів (сьогодні це селище міського типу на Черкащині), у родині священика. Мальовничі

© Л.М. М'ЯЛКОВСЬКА, 2019

краєвиди Надросся, серед яких минало дитинство майбутнього письменника, закарбувалися в його чуттєвій пам'яті. Вроджене відчуття природи так назавжди й лишилося характерною рисою особистості письменника [1: 11].

А втім, більшу частину свого життя — понад 40 років — прожив І.С. Нечуй-Левицький у Києві: тут минули його студентські роки. Згодом, вийшовши на пенсію, він поселився в Києві назавжди.

Багато читачів навіть не здогадуються, яке вагоме місце у творчості письменника посідає Київ. У 70-х рр. минулого століття в популярному на той час громадсько-політичному і літературно-мистецькому тижневику «Україна», що видавався у Києві, журналіст Микола Мандрика писав про І.С. Нечуя-Левицького: «Він увічнив старий Київ» [8: 12].

Дія багатьох творів письменника розгортається саме в Києві («Хмари», «Афонський пройдисвіт», «Київські прохачі», «Ніч на Дніпрі», «Апокаліпсична картина в Києві», «Неоднаковими стежками», «Дивовижний похорон», «Вольне кохання», «Вечір на Владимирській горі»), герої Нечуя-Левицького здобувають освіту в Києві, їдуть туди вирішувати адміністративні питання, відвідують театр, оперу, магазини, дізнаються про новинки моди («Причепи», «Старосвітські батюшки та матушки», «Поміж ворогами», «На гастролях у Микитянах», «Кохання з притчинами»), до Києва йдуть на церковні служби, готуючись до сповіді та причастя, персонажі тих творів, у яких автор описує життя села та простого люду («Баба Параска та баба Палажка», «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я»). Пригадаймо «Кайдашеву сім'ю» і те враження, яке справив на Мелашку Київ, коли вона з прочанами на Великому тижні ходила туди, щоб висповідатися: [...] *Мелашка стояла, мов кам'яна. Ті золоті верхи та білі дзвіниці здавалися для неї якоюсь дивною казкою* (Н.-Лев. III: 376); *Краса міста, краса церков, монастирів одібрала од неї* [Мелашки] *думку навіть про Лавріна* (Н.-Лев. III: 382).

Під час навчання у Київській духовній семінарії, а пізніше і в Київській духовній академії І.С. Нечуй-Левицький дуже захоплювався читанням книг, серед яких орієнтувався переважно на популярну в той час західноєвропейську літературу, світову класику: «Кульгавий біс» Алена Рене Лесажа (до речі, цей текст письменник читав в оригіналі), «Поль та Віржині» Жака-Анрі Бернардена де Сен-П'єра, «Дон Кіхот» Мігеля Сервантеса, «Атала», «Натчези», «Християнство» Шатобріана, «Божественна комедія» Данте Аліг'єрі, «Заздрість» Ежена Сю, «Пертська красуня» Вальтера Скотта. Найбільше йому сподобався Данте, тоді ж для себе відкрив і Шевченка, його «Причинну» майбутній письменник отримав від батька (Н.-Лев. X: 14 — 15; 267 — 268). Що ж до російської літератури, то І.С. Нечуй-Левицький вивчав Пушкіна й Гоголя, а коли закінчив академію і став викладати російську мову й літературу, здійснив переклад двох оповідань Салтикова-Щедріна. Однак художній орієнтир Нечуя і надалі був спрямований на класичні тексти західноєвропейського канону [12: 31].

Доба, в яку жив Іван Семенович, це час політичних, соціальних, культурних змін у житті суспільства. Скасування кріпацтва, ліберальні реформи 60 — 70-х рр. XIX ст., розвиток «культурницької фази українського руху» [3: 3] уможливили втілення в життя ідеї відродження нації, пізнання окремішності українського народу. Крім скасування кріпацтва, 1861 рік був знаковим для України ще й тим, що вийшов перший український часопис «Основа»; журнал проіснував лише рік, але відіграв важливу роль у становленні української культури і літератури як двох важливих чинників формування національно-мовної свідомості українства. У своїх листах письменник згадував, що саме цей часопис дав йому поштовх розпочати літературну діяльність (Н.-Лев. X: 15).

І.С. Нечуй-Левицький був знайомий з Пантелеймоном Кулішем, який схвально відгукнувся про мову перших його творів. Саме Куліш порадив авторові публікувати свої рукописи у Львові, у щойно створеному журналі «Правда». Співпраця І.С. Нечуя-Левицького з часописом «Правда» була довготривалою: до Емського указу (1876), коли друкувати твори українською мовою в Російській імперії ставало все більш небезпечно, і після, коли Емський указ унеможливив їх видання в Російській імперії.

Упродовж 1860 — 1890-х рр. культурно-письменницька діяльність І.С. Нечуя-Левицького пов'язувала його з галицькими інтелектуалами та Київською (Старою) громадою. Громадівці, перейнявши ідеали Кирило-Мефодіївського братства, активно працювали на ниві збереження самобутніх вартостей духовності нації — «історії, мови, звичаїв, обрядів та інших фольклорно-етнографічних зразків культури» [7: 27]. Загалом вони проводили обережне культурництво: організовували наукові товариства, видавали часописи, намагалися запропонувати освіту широким колам, здійснювали лексикографічну діяльність, видавали етнографічні студії. Популяризуючи українськість, вони намагалися діяти й легальними методами (заснування Імператорського Російського географічного товариства), і нелегально, обходячи Валуєвський циркуляр, через підкуп цензорів, які дозволяли видавати твори.

Членство у Київській громаді розширювало коло знайомств письменника з багатьма діячами тогочасної української культури. Так, І.С. Нечуй-Левицький мав дружні взаємини з істориком, етнографом, публіцистом, громадським і культурним діячем М.І. Костомаровим, композитором, громадським діячем М.В. Лисенком, філологом, педагогом і громадським діячем П.Г. Житецьким, письменником, театральним і культурним діячем М.П. Старицьким, який, до речі, переробив п'єсу І.С. Нечуя-Левицького «На Кожум'яках» на комедію — «За двома зайцями», письменником, перекладачем, лексикографом, громадським діячем О.Я. Кониським. Знав письменник етнографа, фольклориста, письменника, філолога і педагога Номиса М. (справжнє ім'я — Матвій Терентійович Симонов). Надсилаючи свої рукописи до Львова, листувався з журналістом І.М. Белеєм, видавцем та літературознавцем В.Л. Левицьким (псевдонім — Василь Лукич), професором Львівського університету О.М. Огоновським.

У художніх творах І.С. Нечуя-Левицького про інтелігенцію можна прочитувати уявний діалог письменника з М.П. Драгомановим. Персонажі письменника обговорюють ідеї космополітизму, націоналізму, європейськості, народництва, актуальні для тогочасної української культури. У повісті «Над Чорним морем» читаємо такий діалог:

*Молоді розгорілись, розбалакались. Чисте морське свіже повітря розво-
рушувало нерви, розбуджувало й бадьорило думки. Слова: народність, кос-
мополітизм, національність, добробут, українське письменство, честь,
правда — сипались, неначе бризки з фонтану.*

*Більше за всіх говорив Комашко. Саня слухала й задивлялась на Комаш-
ка. Він зацікавив Саню, й вона незчулась, як її думка приставала до його ду-
мок, ріднилась з ними якимись потайними стежками, як морська піна змі-
шується до купи з бризками морської хвилі.*

*— Я знайшов свою Феваїду, свою Америку — то мій рідний край. Україна
й народ. Нам одмежовано клопоть рідної ниви. І будемо працювати на її і
для неї. Що ми доброго зробимо для неї, то зробимо й для людськості, бо ми
частка людськості. В цьому й ми космополіти, — сказав Комашко, обер-
нувшись до Сані.*

*[..] — Правда ваша, правда! — обізвалась Саня. — Я бачу, що мої пере-
свідчення це не зовсім стиглі, неповні й неясні, — і вона почувтила, що під
нею ґрунт космополітизму захитався, як хистка кладка (Н.-Лев. V: 174).*

Письменник виявляє своє ставлення до понять *космополіт*, *космополітизм*. Відомо, що ці слова-терміни мають виразний конкретно-історичний зміст і їхнє розуміння залежить від історичних умов розвитку певного суспільства.

Для І.С. Нечуя-Левицького важливою була ідея просвітництва народу, збереження його ідентичності, що могла забезпечувати насамперед освіта рідною мовою.

Письменника критикував М.П. Драгоманов за його національно-культурні орієнтири та універсальні суспільні цінності, які автор втілював у своїх творах про інтелігенцію: це прирівнювання космополітизму до російського націоналізму (повість «Хмари») та пріоритетність ідеї націоналізму над космополітизмом (повість «Над Чорним морем»). «Націоналізм же д. Ів. Левицького, — писав М.П. Драгоманов, — не дає нам гарантій, що він буде завше вільним і прогресивним» [4: 308].

Для М.П. Драгоманова, який розглядав освіту як засіб особистого зростання кожного індивіда, було не принципово, якою мовою цей індивід навчатиметься, він схилився до думки, що «наука все-таки, наука, та що поки українського письменства, а надто учебного, майже нема, то треба користуватися хоч російським» [5: 156]. М.П. Драгоманов виявляв прихильність до використання в освіті іноземних здобутків високорозвиненої нації, національній ідентичності він не надавав важливого значення, а І.С. Нечуй-Левицький розумів космополітизм як відмову від власної культури.

Увага І.С. Нечуя-Левицького до світогляду українського народу мотивована загальним захопленням на той час (друга половина XIX століття)

процесом збирання етнографічних матеріалів. Подорожуючи Західною і Східною Європою, письменник завжди з великим інтересом вивчав незнайомі для нього місця, збирав новий для творчості матеріал. Автор цікавився насамперед місцевим українським населенням, його матеріальною і духовною культурою, особливостями побуту.

У доробку письменника — етнографічно-фольклористична розвідка «Світогляд українського народу» (1868), художньо-етнографічний нарис «Українські гумористи та штукарі» (1890 — 1891), а також твори, у яких автор зосереджує увагу на зображенні особливостей української культури, національного характеру українців, їхніх звичаїв та обрядів. Етнографічна розвідка письменника про міфологічні вірування рідної нації містить аналіз світогляду доісторичних українців, співвідношення в цьому світогляді народних традицій, віри, науки, філософії, історії. Давня українська культура представлена тут не тільки через опис пантеону божеств і космогонічних міфів, а й через характеристику прозаїчніших святкових обрядів, ігор, пісень, забобонів (від віри у відьом, демонів, упирів до різних замовлянь). Загалом цей нарис засвідчив «грунтовні знання І. Нечуя-Левицького і в галузі української та світової міфології, і різножанрового фольклору, і [...] етнографічних матеріалів того часу, і обізнаність автора з досягненнями міфологічної школи в європейській та російській фольклористиці» [2: 37].

Подібні спостереження про національні культурні риси українців, особливості їхнього менталітету, характеристику українського гумору викладає письменник і в белетризованому етнографічному дослідженні «Українські гумористи і штукарі. *Етнографічні образки і типи*». Уже на початку твору автор пояснює читачам, хто такі гумористи і штукарі, наголошуючи на тому, що їхня поведінкова модель ґрунтується на рисах суто українського національного характеру: «*На Україні звуть **штукарями й гумористів** оповідачів, що провадять свою розмову вперемішку з **жартами**, усякими **приказками та прислів'ями**, і таких людей, що виявляють свої жарти в дії: в **жартовливій міміці**, в **жвавих мигах руками й головою**, в **смішному передражнюванні своїх знайомих**, в **імпровізуванні цілих невеличких комічних сцен власної вигадки** [...]». То [...] **люде, що зросли по селах, сказати б, на національному народному ґрунті, вигодувались його соками, люде, котрі, безперечно, вийшли з гурту щиро народного**» (Н.-Лев. V: 356).*

Про різноманітні звичаї та обряди українців, про їхні погляди та смаки пише І.С. Нечуй-Левицький у багатьох своїх художніх творах, що наповнені глибоким етнокультурним змістом [9]. Його герої, — а це люди різних соціальних станів, — дотримуються українських традицій, виконують релігійні настанови, що здавна існували у житті нашого народу. Запам'ятовується, наприклад, з повісті «Причепи» опис заручин Гані, доньки місцевого священика, з паном Ясем Серединським: *Як горлиця за дітками літнім вечором в лузі жалібно вуркоче, — так рідна мати перед заручинами за дочкою молодю плаче та сумує. [...] Як зозуля в зеленім лузі веде перед між галочками, — так молода зговорена виходить на заручини з*

молодими сестрицями. Обсіли сестри, як галочки, навкруги всю світлицю. Зацвіла світлиця о. Хведора дівочими личками та все чорними очима та чорними бровами, як горідчик цвіте навесні. [...] Молода, кажуть, все буває гарна; гарний пуп'янок між зеленим листом, але краща квітка, як розгорне свій увесь розкішний лист й розпусить навкруги себе пахоці. [...] Серединський сидів поруч із **молодою** гарний, молоденький, наче той місяць на підповні. З-за стола виглядали його очі тихі, густі кучері. [...] Коли це з другої кімнати одчинились двері. У світлицю вступила стара бабуся, одягнена чепурненько в білу сорочку, в чорну спідницю з червоними квіточками і зав'язана чорною хусткою. [...] Бабуся принесла в руках килим і почала розгортувати в кутку перед образами. Всі встали. В **молодих** запалились щоки. Мати не вдержала сліз, **як молоді стали на килим і почали бити поклони** [...] (Н.-Лев. I: 148 — 149).

Опис заручин у наведеному художньому тексті позначений виразним індивідуальним стилем І.С. Нечуя-Левицького: кілька обрядодій з їхнім об'єктивно-пізнавальним значенням уведено в ліричний контекст із характерними авторськими порівняннями, що інтимізують опис, виявляють замилювання картинним зображенням заручин дівчини.

Обряди та звичаї, пов'язані з весіллям, у художніх текстах прозаїка відтворюються принагідно, вмонтовуючись в оповідь про події. Тому шукати тут етнографічної деталізації не варто. Проте автор доносить читачам етнографічну інформацію, фіксуючи основні назви обрядодій, пор.: **Сталось так, як бажав син** [Микола]: **перед покровою він заслав до Нимидори старостів**. **Одного дня старости обміняли хліб, а другого дня Нимидора й рушники подавала** (Н.-Лев. III: 48); **Балаш не сподівався так рано старостів до своєї дочки. Мелашка була дуже молода. Наставали жнива. Мелашка була потрібна в господі як робітниця. Балаш одказував старостам ні се ні те. Мелашка стояла коло печі й заливалась слізьми. Батько постеріг, чого Мелашка так пізно верталась з вулиці, і згодився на заручини. Мелашка втерла слези рукавом і **подала старостам рушники**** (Н.-Лев. III: 358); **Молода поклонилась йому** [священнику] **низенько тричі, поцілувала в руку, а старша дружка поклала на стіл шишку, а потім молода з дружками пішла до церкви** (Н.-Лев. II: 99).

Традиційні українські свята — обов'язковий елемент художньої оповіді письменника. Він уважний до опису розваг, якими супроводжуються різні обрядові дійства, як, наприклад, обрядодія — *справляти колодія* (колодій, за міфічними віруваннями українців, — це бог весни, шлюбу, продовження роду). Це свято пов'язане з масницею (масляною), з сирним понеділком, відзначають його протягом тижня (іноді воно може тривати три дні) перед початком Великого посту. У цей час неодруженим хлопцям і дівчатам прив'язували колодку: хлопцям — до ноги, дівчатам — до лівої руки, а від їхніх батьків та й від них вимагали викупу. Під час колодія — сповивали «колоду», яку хрестили, а потім її ховали. Таке гуляння доповнювалося численними співами та танцями. Простежмо, як описує це свято І.С. Нечуй-Левицький у повісті «Не той став»:

— [...] будем колодки парубкам чепляти або родини колодки справляти, колодку в пелюшки сповивати. Нагуляємось і наспіваємось, бо тепер же **масниця**, — сказала Соломія і брязнула разками намиста. [...] Поприходили в гості й парубки, котрим молодиці почепляли колодки. [...] молодиці почали дуріти та сповивати повивачем колодку, убгавши її в пелюшки. Почалися смішки та жарти. [...] усі гості пили та гуляли, **гнали в піжмурки, в тісної баби**. Один парубок **заграв на сопілку козачка**. [...] Тим часом [...] Соломія вхопила колодку, взяла її на руки, неначе дитину, і понесла до стола. Вона пищала, вдавала голосом, неначебто та дитина плаче. Молодиці пішли за Соломією слідком і заспівали колицької пісні. [...] (Н.-Лев. VI: 396 — 397).

Серед православних релігійних традицій, які згадує І.С. Нечуй-Левицький у своїх творах, свято жінок-мироносиць. За церковною традицією його відзначають на другу неділю після Великодня. У цей день церква возвеличує подвиг жінок, які були супутницями Христа, служили та були віддані йому серцем. Саме вони перші прийшли до Христової могили на ранок після розп'яття і дізналися, що Христос Воскрес. Автор описує це свято детально, зосереджує увагу на запровадженні такого важливого для парафіянок святкування. Пор. уривок з повісті «Не той став»: *Через тиждень після провід настала неділя мироносиць. Великдень був пізній. Надворі вже було тепло. [...]*

Як тільки вдарили в дзвін, люде так і посунули до церкви цілим натовпом, неначе на Великдень. На празник поприходило багато людей з близьких сіл [...]. Служба Божя йшла повагом, помаленьку; хор співав партесні співи. В кінці служби батюшка сказав проповідь. Він в проповіді заступався за жінок; навчав чоловіків, щоб вони жалували й шанували своїх жінок [...].

Настав час процесії. [...] Батюшка виніс з царських врат найбільшу євангелію і дав бабі Зіньці в руки; іншим молодицям та бабам він дав менші євангелії та образи. [...] Процесія рушила і пішла кругом церкви. [...]

Баба Зінька поважно йшла в процесії, несучи євангелію. [...] Процесія тричі ставала, йдучи кругом церкви; тричі читали євангелію, і під євангелію нахилили голови самі за себе жінки. Ні один чоловік не підступив та не нахилив голови під євангелію [...] (Н.-Лев. VI: 368 — 370).

У творах І.С. Нечуя-Левицького фіксуємо чимало назв церковних свят, постів, обрядодій, як-от: *різдвяні святки, справляти кутю, Перша кутя, Святий вечір* (напередодні Різдва), *Різдво, Голодна кутя* (напередодні Водохреща), *Водохреще, Ордань, Колодія, Великий піст, в неділю на середопістя* (четвертий тиждень Великого посту), *Страсний тиждень, Великий понеділок, Чистий четвер, Великдень, Проводи, через тиждень після Провід, Петрівка, Спасівка, Спаса, Перша Пречиста, Друга Пречиста, Пилипівка, пилипівчані дні, пилипівчане пущення, пилипівчані запусти* (період глибокої осені, коли закінчується сезон сватання). Найчастіше ці назви письменник уживає для уточнення часу, коли відбуваються описувані у творі події, для окреслення пори року. Така етнографічна інформація засвідчує обізнаність письменника з віруваннями, релігійними традиціями українців, а в окремих описах таких традицій наявні

виразні художні деталі, що урізноманітнюють інформаційну тональність авторської оповідності.

Мотиви релігійно-обрядового мовомислення І.С. Нечуя-Левицького пов'язані з біографією письменника, із закарбованими в його пам'яті життєвими ситуаціями. Як слушно зауважує С.Я. Єрмоленко: «виховання в родині священика дало змогу письменникові правдиво відтворити різноманітні обряди — сватання, весілля, народження [...]» [6: 8].

Невипадково І.С. Нечуй-Левицький зацікавився й українським перекладом Біблії для Лондонського біблійного товариства. Письменник знав мови і мав хист до них, тому коли переклад Святого Письма не був завершений у зв'язку зі смертю Пантелеймона Куліша, письменник погодився завершити цей переклад. Як зауважує В.В. Німчук, І.С. Нечуй-Левицький переклав «майже чверть Старого Завіту — книгу Рут (Руф), Першу книгу Паралипоменон, книгу Ездри, книгу Неємії, книгу Естери (Есфірі), книгу пророка Даниїла» [10: 595]. В одному з листів до Бориса Грінченка письменник писав про свою роботу над Біблією, наголошуючи на тому, що при виконанні цього завдання він брав за основу німецький (лютеранський) переклад Біблії та «державсь врешті тексту великоруського синодального видання» (Н.-Лев. X: 373). Ту ж саму думку висловлює автор і в листі до Івана Пулюя, який відповідав за фінансовий бік цієї справи та був посередником між І.С. Нечуєм-Левицьким та Лондонським біблійним товариством, пор.: «Я перекладав з німецького перекладу «Біблії» лютеранського [...]. Але я держався й перекладу церковнослов'янського й синодального російського, бо все-таки мав на увазі, що як не тепер, то колись синод мусе пустити й український переклад [...]» (Н.-Лев. X: 443). Проте мрії письменника про поширення українського перекладу Біблії в Російській імперії не здійснилися: це видання заборонили, а авторські примірники І.С. Нечуй-Левицький наказав роздати колегам зі Львова.

Дослідник творчості І.С. Нечуя-Левицького М. Тарнавський подає таку інформацію: у жовтні 1905 р. в журналі «Ruthenische Revue», що друкувався у Відні німецькою мовою за сприяння австрійських українців, було перекладено нарис І.С. Нечуя-Левицького «Лік українського народу в Європі, Азії і в Америці» й опубліковано під назвою «Die Anzahl der Ruthenen in Europa, Azien und Amerika», у якому автор подає демографічний підрахунок кількості українців [12: 65]. Із листів, які писав І.С. Нечуй-Левицький до Михайла Грушевського довідуємося, що спочатку названий демографічний нарис мав надрукувати львівський «Літературно-Науковий Вістник», проте письменник засумнівався в тому, чи варто дублювати вже раніше опублікований текст. Разом з тим він був зацікавлений у поширенні тієї інформації, яку він зібрав і виклав у цій праці, адже, за його спостереженнями, у тогочасних газетах зменшують кількість українців, а чисельність великоросів ставлять неймовірно велику, обґрунтовуючи тим самим пріоритетне місце своєї (великоруської) мови: «С нами [...] Бог! Разумейте языцы и покоряйтесь.. бо нас он скільки!»

(Н.-Лев. X: 449). Згадує письменник у цих листах і про свої статті «Кельти й їх письменство» та «Од Києва до Миколаєва», серед яких другу він начебто написав на прохання М. Драгоманова для географії відомого на той час французького дослідника Елізе Реклю, який описував Україну. Проте, як стверджує М. Тарнавський, в розділі цієї праці посилань на дослідження Нечуя-Левицького немає [12: 65].

Мовотворчість І.С. Нечуя-Левицького — це переконливий доказ існування самобутньої української літератури й мови, якою творилася ця література і яка була виразним засобом самоідентифікації народу, ширше — ідентифікатором національної свідомості та культури. Про роль літератури рідною мовою як важливого засобу творення національної культури писав академік В.М. Русанівський: «Коли нація досягає самоусвідомлення [...], у неї з'являється потреба виразити свій внутрішній світ: історію, уподобання, культурні набутки. Цьому завданню служить література [...]. Якщо ця література твориться мовою більшості населення, вона стає загальнонародним культурним вогнищем, що освітлює своєму носієві шлях у майбутнє, у коло інших цивілізованих народів. Коли ж ця література втілюється в слова і форми іншої мови, вона є лише спогадом про минуле свого народу» [11: 3].

Шлях українців у майбутнє освітлювала художня література, яку творив І.С. Нечуй-Левицький. Його тексти містять виразні картини психотипів персонажів, тонкі й влучні характеристики українців за соціокультурною ознакою. Привертає увагу опис поведінки персонажів і їхнього спілкування в конкретно-предметних ситуаціях. Майстерність художника слова виявляється в синонімічному багатстві його мови, зокрема в конкретно-чуттєвих образах на позначення загального поняття **‘говорити, розмовляти’**. У художніх текстах спостерігаємо динамічну картину ведення розмови, пор.: *пішла/йшла розмова, полилась/лилась розмова, вертілася розмова, не переставала розмова, розвели розмову, розпочали розмову, завели розмову, провадили розмову*. Пор.: *На пороні [пероні — Л. М.] **пішла** весела **розмова**, пішли **жарти**; почувась десь на краї **порона** пісня; до голоса пристав другий голос* (Н.-Лев. VIII: 191); — *Чи не чули ви оркестра нашого князя? — спитала господиня. — Варто послухати! Хоч тут і село, й дичина, але в нас можна почути найкращих італійських і німецьких композиторів: і Бетховена, і Россіні, й Белліні. Як чудово недавно грав оркестр Травіату й Норму! Так **вертілася розмова** коло матерій високих, поважних, дуже не гармонюючих з бідною, драною обставою старої економської хати* (Н.-Лев. I: 187); *Після вечері Павло таки не втерпів і знов **розпочав розмову** про нові ідеї з батьком та гістьми* (Н.-Лев. II: 140); *Молоді збились в купу в другому кутку коло п'яніна й **провадили веселу розмову**, вигадували та реготались* (Н.-Лев. VI: 172).

Принагідно зауважимо, що іменник *розмова* належить до часто вживаних слів у текстах І.С. Нечуя-Левицького, які опубліковані у найповнішому десятитомному виданні (679 слововживань). Це означає, що письменник уважний до опису мовної діяльності своїх персонажів, в

ширшому плані — до образної характеристики людського спілкування. Неодмінним складником таких описів є постать оповідача-автора, який про все, що він бачить, споглядає, пише правдиво і колоритно. Ось, скажімо, як змальовано *розмову*, яка відбувається у приватному колі людей з вищого соціального стану (повість «Неоднаковими стежками»). Їхня манера *вести бесіду*, і авторський оцінний текст (з характерними порівняннями, з майстерним використанням книжних і розмовних мовних засобів, що створюють гумористичний ефект) виявляють ознаки виразно національної комунікативної ситуації: *Гості огляділи нову обставу, обійшли й пильно обдивились, доторкались до всього й полапали пучками усе, навіть нові килими, потім посідали на канапі. Хазяїн та гість сіли проти їх. В салоні пішла розмова.*

Де б узяти, де б напитать таких швидких стенографів, щоб вони похопились записати їх швидке лепетання! Неначе усі дев'ять муз заразом влинули в світлицю й висипали всі свої скарби та дари, окрім богині мудрості Афін, котра, звичайно, зникає в таких салонах і тікає далеко, певно, аж на Олімп. Почалось таке тріщання та цвірінькання, неначе в світлицю влетіла силенна сила горобців, от як вони наприкінці літа навіщось збираються на вербах на якусь горобину раду й завзято цвірінькають. Здавалось, ніби світлиця одразу стала млином на четверо коліс, ще й з ступами; і в тому млині застукотіли, задерчали й заклацали чотири шестерні; ще й раз у раз, безперестанку гупали ступи. Цей млин гув, рипів, гуркотів, неначе мірошник пустив воду на всі заставки. А серед того гуку та стукоту ще ніби десь дерчало двоє деркал, котрими полохають горобців в вишниках.

*Гості оповідали за міські новинки. Мелася й її мати розпитували про знайомих киян. Люба ледве встигала відповідати на два боки. Михайло Кирикович і собі щось розказував Меласі й лящав високим лепетливим тенорцем. І Мелася, і Уласевич од завзяття ніби аж висолопили язика, неначе кривились одно з одного. Гук од розмови аж лунав по покоях. Здавалось, ніби самі шибки в вікнах дзвеніли й торохтіли, неначе в час великого грому. Галас і тріщання лилось, соталось, переплутувалось, мов поплутані нитки. Один хазяїн сидів окроми од усіх і позирав на всіх, ніби мовчазний та сумовитий мірошник, котрий сидів мовчки й клітив, чи не вискоче часом будлякий навісний кулак з колеса та не лусне його межі очі. Він вряди-годи тільки вмикувавсь в розмову, часом вкидав слівце своїм гучним басом (Н.-Лев. VIII: 353). Використовуючи стилістичну функцію метафор, порівнянь, побудованих на ефекті звукових асоціацій, письменник подає оригінальний опис світської розмови, відтвореної як враження від підсилювальної функції динамічних ознак (*гув, рипів, гуркотів; дзвеніли й торохтіли; лилось, соталось, переплутувалось*), доповнених звуковою семантикою іменникових номінацій, пор. стилістичне значення іменників-синонімів *лепетання, тріщання, цвірінькання, гук, галас*, які орієнтують на гумористично-оповідний характер сприймання авторського тексту. Наведений уривок — класичний приклад оповідної майстерності письменника, який природно, в українській гумористичній манері по-*

єднав експресивну семантику лексико-фразеологічних засобів української мови і словесно-художні деталі зображення типових портретів персонажів, коли автор зосереджує увагу не на змісті розмов у салоні, а на створенні узагальненої картини світського спілкування.

Освіта І.С. Нечуя-Левицького, його наукова й громадсько-просвітницька діяльність, участь в українськомовних виданнях засвідчували глибокий інтерес письменника до всіх засобів пробудження національної свідомості українців. Саме в розширенні суспільних функцій української мови бачив письменник завдання тогочасної українськомовної інтелігенції, узагальнений історичний портрет якої він вивів у художніх творах.

Як мовна особистість І.С. Нечуй-Левицький виявляв свій талант у різних типах індивідуально-авторської оповіді — і як науковець-етнограф, і як високий майстер художнього та публіцистичного слова, і як перекладач різностильових іншомовних текстів. Знавець української та загальнолюдської культури, письменник своєю мовною творчістю доводив, що українська мова — засіб вияву світогляду народу, важливе знаряддя наукового пізнання, нею можна висловлювати думки, ідеї, які завжди хвилюватимуть людство. Пишучи твори про українську інтелігенцію, беручи участь у громадсько-культурному житті українців, І.С. Нечуй-Левицький сам уособлював тип тогочасного українського інтелігента і був творцем історії української культури, коли українська інтелігенція відстоювала ідею самобутності української нації та її мови.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Н.-Лев. I — Нечуй-Левицький І.С. Зібрання творів у десяти томах. Т. 1. Київ, 1965.
Н.-Лев. II — Нечуй-Левицький І.С. Зібрання творів у десяти томах. Т. 2. Київ, 1965.
Н.-Лев. III — Нечуй-Левицький І.С. Зібрання творів у десяти томах. Т. 3. Київ, 1965.
Н.-Лев. V — Нечуй-Левицький І.С. Зібрання творів у десяти томах. Т. 5. Київ, 1966.
Н.-Лев. VI — Нечуй-Левицький І.С. Зібрання творів у десяти томах. Т. 6. Київ, 1966.
Н.-Лев. VIII — Нечуй-Левицький І.С. Зібрання творів у десяти томах. Т. 8. Київ, 1967.
Н.-Лев. X — Нечуй-Левицький І.С. Зібрання творів у десяти томах. Т. 10. Київ, 1968.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький О. Іван Семенович Левицький (Нечуй). *Нечуй-Левицький І.С. Твори в чотирьох томах*. Київ, 1956. Т. 1. С. 5 — 45.
2. Дзюбишина-Мельник Н. Текстотипи у забутій науково-популярній розвідці Івана Нечуя-Левицького. *Культура слова*. Київ, 2013. Вип. 79. С. 36 — 45.
3. Донік О.М. Україна в переддень та в добу ліберальних реформ 1860 — 1870-х років. Київ, 2012.
4. Драгоманов М.П. «Над Чорним морем». Повість Івана Левицького. *Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т.* Київ, 1970. Т. 2. С. 306 — 311.
5. Драгоманов М.П. Австро-руські спомини (1867 — 1877). *Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: у 2-х т.* Київ, 1970. Т. 2. С. 151 — 166.
6. Єрмоленко С. Етнокультурний і соціальний зміст художньої оповіді Івана Нечуя-Левицького. *Культура слова*. Київ, 2013. Вип. 79. С. 6 — 15.
7. Коляда І. Українська інтелігенція: етнонаціональне самоусвідомлення. Творчість І. Нечуя-Левицького у загальноісторичному контексті другої половини XIX — початку XX ст. URL: http://history-power.com/images/vipuski/2008_11/iiv_2008_11_5.pdf (дата звернення: 19.12.2018).

8. Мандрика М. Він увічнив старий Київ. *Україна*. Київ, 1970. № 45. С. 12.
9. Мялковська Л. Мова художніх творів І. Нечуя-Левицького: етнокультурний аспект. *Лінгвостилістичні студії*. Луцьк, 2015. Вип. 3. С. 110 — 117.
10. Німчук В.В. Святе Письмо. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2007. С. 593 — 597.
11. Русанівський В.М. У слові — вічність: Мова творів Т.Г. Шевченка. Київ, 2002.
12. Тарнавський М. Нечуваний Нечуй. Реалізм в українській літературі. Київ — Торонто, 2018.

LEGEND

- Н.-Лев. I — Nechuy-Levytskyj, I.S. (1965). Works in 10 volumes. Kyiv. Vol. 1 (in Ukr.).
Н.-Лев. II — Nechuy-Levytskyj, I.S. (1965). Works in 10 volumes. Kyiv. Vol. 2 (in Ukr.).
Н.-Лев. III — Nechuy-Levytskyj, I.S. (1965). Works in 10 volumes. Kyiv. Vol. 3 (in Ukr.).
Н.-Лев. V — Nechuy-Levytskyj, I.S. (1966). Works in 10 volumes. Kyiv. Vol. 5 (in Ukr.).
Н.-Лев. VI — Nechuy-Levytskyj, I.S. (1966). Works in 10 volumes. Kyiv. Vol. 6 (in Ukr.).
Н.-Лев. VIII — Nechuy-Levytskyj, I.S. (1967). Works in 10 volumes. Kyiv. Vol. 8 (in Ukr.).
Н.-Лев. X — Nechuy-Levytskyj, I.S. (1968). Works in 10 volumes. Kyiv. Vol. 10 (in Ukr.).

REFERENCES

1. Biletsky, O. (1956). Ivan Semenovich Levytsky (Nechui). *Nechuy-Levytskyj I.S. Works in 4 vols.* Vol. 1, 5 — 45. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhn'oi literatury (in Ukr.).
2. Dzubyshyna-Melnyk, N. (2013). Textotypes in the forgotten popular non-fiction overview by Ivan Nechuy-Levytskyj. *Kultura slova*, 79, 36 — 45 (in Ukr.).
3. Donik, O. (2012). Ukraine in the time of the liberal reforms of the 1860 — 1870. Kyiv: Kriion (in Ukr.).
4. Drahomanov, M. (1970). «Above the Black Sea». The Tale of Ivan Levytsky. *Drahomanov M. Literary and journalistic works: 2 v.* Vol. 2, 306 — 311. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
5. Drahomanov, M. (1970). Austro-Russian Reminiscences (1867 — 1877). *Drahomanov M. Literary and journalistic works. In 2 v.* Vol. 2, 151 — 166. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
6. Yermolenko, S. (2013). Ethno-cultural and social content of the narrative of Ivan Nechuy-Levytskyj. *Kultura slova*, 79, 6 — 15 (in Ukr.).
7. Koliada, I. Ukrainian intellectuals: ethno-national self-awareness. I. Nechuy-Levytskyj's works in the historical context of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. URL: http://history-power.com/images/vipuski/2008_11/iiv_2008_11_5.pdf (Accessed: 10.12.2018).
8. Mandryka, M. (1970). He immortalized the old Kyiv. *Ukraine*, 45, 12. Kyiv (in Ukr.).
9. Mialkovska, L. (2015). The language of I. Nechuy-Levytskyj's artistic works: ethno-cultural aspect. *Linguistic Studies*, 3, 110 — 117. Lutsk: Lesia Ukrainka East European National University (in Ukr.).
10. Nimchuk, V. (2007). Holy Scripture. *Ukrainian language. Encyclopedia*, 593 — 597. Kyiv: Vydavnytstvo «Ukrains'ka entsyklopediia» im. M.P. Bazhana (in Ukr.).
11. Rusanivsky, V. (2002). Eternity is in the word: (Taras Shevchenko's works language). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
12. Tarnavsky, M. (2018). Unexpected Nechuy. Realism in Ukrainian literature. Kyiv — Laurus — Toronto: Scientific academy of Taras Shevchenko in Canada (in Ukr.).

Статтю отримано 26.12.2018

L.M. Mialkovska

Lutsk National Technical University, Lutsk

IVAN NECHUY-LEVYTSKYJ — CULTURAL, ETNOGRAPHER, WRITER

The author proposes a new understanding of linguistic personality of I. Nechuy-Levytskyj as an expert in Ukrainian and human culture, an ethnographer scientist, an interpreter of the Holy Scripture and as a great master of artistic words. In view of this, the characteristics of the historical period, the cultural and social space that had an impact on the formation of the writer's literary work were presented.

On the basis of the analysis of I. Nechuy-Levytskyj's ethnographic and folklore intelligence «Ukrainian people worldview», the author highlights the writer's attention to the image of the features of Ukrainian culture, the national character of Ukrainians, their customs and rituals; the writer presents the ancient Ukrainian culture not only through the description of the pantheon of deities and cosmogonic myths, but also through the characteristic of festive rituals. It is underlined that the writer describes the national traits of Ukrainians, the peculiarity of their mentality, national humor in the ethnographic study «Ukrainian humorists and scholars. Ethnographic Patterns and Types» as well.

In the examined writer's literary texts the significant ethnographic information, indicating his awareness of the beliefs, religious traditions of Ukrainians, is revealed. The descriptions of such traditions show a stylistic role of artistic details that diversify the tone of the artistic narrative. At the same time, the explored artistic texts contain distinct descriptions of psycho-types of characters, subtle and accurate characteristics of Ukrainians on a socio-cultural basis. The article captures the synonymous richness of I. Nechuy-Levytskyj's language as a feature of his individual style, which is manifested, in particular, in concretely sensual images to refer to the general concept of '**speak, talk**'.

The author concludes that the language creation of I. Nechuy-Levytskyj is a convincing proof of the existence of original Ukrainian literature and language that was creating this literature and was an expressive means of self-identification of the nation.

Keywords: *linguistic identity of I. Nechuy-Levytskyj, writer's literary works, ethnographic information, specific sensory image, history of Ukrainian literary language.*

УДК 811.161.2:347.2'42

Л.А. Халіновська

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ФУНКЦІОНУВАННЯ СЕМАНТИЧНО ТРАНСФОРМОВАНИХ ПОЛІТОНІМІВ У МЕДІЙНІЙ СФЕРІ

У статті проаналізовано суспільно-політичні терміни та лексеми, що зазнали семантичної трансформації. Акцентовано увагу на зміні усталених значень термінів та появі неолексем (оказіональної лексики та ситуативних новотворів).

Ключові слова: суспільно-політичний текст, лексема, термін, неологізм, оказіоналізм.

Сучасне українське сьогодення вирізняє надмірна заполітизованість. Політична сфера є ідеологічно мотивованою та часто має маніпулятивний вплив на свідомість особи. Події, що відбуваються в державі, миттєво стають надбанням широкого загалу завдяки оперативному висвітленню у новинах та медіасфері. На думку Л.Л. Михайленко, «соціальні чинники найбільше впливають на лексико-семантичну систему мови, тому саме вона зазнає найістотніших трансформацій у перехідні періоди історичного розвитку суспільства» [8: 1].

Вивченню мови політичного простору — політкомунікації — присвятили свої праці О.І. Андрейченко, Л.Л. Михайленко, Л.Л. Семененко, М.І. Степаненко, О.А. Стишов, О. Карабута та ін. Процеси семантичної трансформації лексики у політичній комунікації досліджували О.М. Чадюк [12], Т.А. Космеда [4], Х.П. Дацишин [2]. Однак до сьогодні не вирішеними залишаються питання семантичних змін лексики, появи неонімів та вивчення особливостей детермінологізації у медійних суспільно-політичних текстах. Власності політичного тексту, зазначає Л.Л. Семененко, такі

© Л.А. ХАЛІНОВСЬКА, 2019

як пропаганда, агітація, ідеологізація, емоційність, надмірність гасел, впливають на його полемічність, яка покликана затаврувати противників. Це й пояснює вживання різних термінів то з позитивною, то з негативною оцінкою [9: 89].

У дослідженнях сучасного політичного медіатексту натрапляємо на термін *новомова*, що вперше вжитий на сторінках роману-антиутопії Джорджа Орвела «1984» на позначення спрощеної, насиченої пропагандистськими кліше та штампами мови, покликаної максимально впливати на громадян і запобігати проявам вільного мислення як шкідливого для тоталітарного суспільства. Ален Безансон, французький історик, дослідник тоталітарних режимів, зазначав, що з новою Орвелла частково асоціюється вираз «дубова мова» — «для позначення сухого, офіційного, канцелярського, адміністративного стилю, що його використовувала бюрократія; у другій половині ХХ ст. цей вислів перетворився на «дерев'яну мову», або «радянську мову». Це мова, якою мали б користуватися люди, якщо б дійсність відповідала ідеології. Позаяк ідеологія відхиляється від дійсності, її підміняє «дерев'яна мова» [1: 10 — 11]. Л.Т. Масенко у монографії «Мова радянського тоталітаризму» вказує на головну її функцію — маніпулятивність, і називає основні стильові риси новомови: дихотомічність, ідеологічність, лозунговість, десемантизацію, переважання оцінки над значенням, засилля квазіуточнювальних означень, евфемізмів, аббревіатур і складноскорочених слів [6].

Сьогодні, як зазначає О.Й. Матковська, «характеризуючи тенденції у діяльності світових ЗМІ, особливості політичного дискурсу, способи подачі новин, журналісти та лінгвісти часто апелюють до терміна «новомова», щоб вказати на маніпулятивні та пропагандистські спроби висвітлити об'єктивну дійсність у вигідному світлі, таким чином змодельувати певну картину дійсності у свідомості реципієнтів» [7: 185 — 188]. На думку Є.А. Карпіловської, належність такої мови державному апарату примусу, обмеження свободи суспільного життя, суспільної думки підкреслюють її негативну й репресивну функцію в суспільстві [3: 127 — 138].

На противагу «пласкій», невиразній, заснованій на підміні понять і спотворенні фактів на догоду тоталітарній системі новомові Д. Орвелла, в українському суспільстві виникла яскрава й неординарна мова політичної комунікації. Зокрема, М.І. Степаненко зазначає: «...всю Україну сьогодні охопила політична стихія, наслідки якої подеколи бувають не прогнозованими. Українці ось уже понад чверть століття прискіпливо стежать за перебігом знакових і менш сутнісних подій, не стоять осторонь виборчих процесів, беруть участь в обговоренні й ухваленні важливих рішень, що стосуються внутрішнього та зовнішнього життя країни» [10: 83]. Саме українське суспільство, соціум, є творцем образної, влучної, дотепної мови — як своєрідної реакції на політичне життя країни. У сучасній політичній публіцистиці задіяний потужний арсенал засобів української фразеології, перифразів, оказіоналізмів-неологізмів, своєрідних онімів-миттевостей, що перебувають у пасивному складі лекси-

ки, позначаючи реалії сьогодення чи називаючи осіб для їх влучної емоційної характеристики та опису.

Інтелектуалізація сучасних публіцистичних текстів на суспільно-політичну тематику зумовлює поширення в них детермінологізованих лексем, запозичених із різноманітних галузей української науково-технічної термінології, часто з уточнювальним компонентом (прикметником *політичний* чи іменником *політиком*). Наприклад, *турбулентність* (авіаційна термінологія); *дивіденди*, *інвестиції* (банківська сфера), *бенефіс* (театральна лексика), *фронт* (військова лексика), *землетрус* (географічний термін), *дефолт* (термін економіки), *атмосфера* (термін метеорології), *сліпота* (медичний термін); слова з уточнювальним компонентом *моральний*, *нігілізм* (термін філософії, психології), напр.: *Власне кажучи, подальший розвиток подій цікавий ще й у тому контексті, які дивіденди отримає... «губернатор» Одещини. Схоже, що акція під Верховною Радою... перетворюється на бенефіс Саакашвілі; Утім протест під Радою Саакашвілі може розглядати як інвестиції у своє політичне майбутнє; Внутрішньополітичний фронт проти чинного Президента, контури якого ми побачили 17 жовтня, очевидно, буде розширюватися, адже попереду — вибори глави держави (УМ, № 127, 24.10.2017); Детально розглядаються різні негативні наслідки голосування Brexit — щодо виходу Великобританії із ЄС. Проте цикл дій і реакцій на цей політичний землетрус, можливо, виявиться позитивним (Д, № 112, 30.06.2016); Не бачити, що зацікавлена в розширенні цієї дискусії, аж до протистояння через минулий польсько-український конфлікт, є саме російська пропаганда, означає проявляти політичну сліпоту (Д, № 108, 22.06.2016); До парламентських виборів 2006 року ще нібито й далеко, навіть до початку офіційної виборчої кампанії, яка стартує 26 листопада. Але політична атмосфера України, в тому числі Волині, вже наскрізь просякнута виборами ... (URL: <https://www.volyn.com.ua/news/11622-pres-tsentr-volinsbkiy-vibir-2006.html>); Деморалізує моральний дефолт найвищих посадовців у питаннях корупції, замовчування проблеми офшорів, використання державних посад для власного бізнесу та, не дивлячись на війну, продовження бізнесу з Росією; Моральний нігілізм — це заперечення позитивних перспектив під гаслом «все погано» і «ніхто нічого робити не збирається», тобто «боротьби з корупцією не буде, бо з нею боряться ті ж самі корупціонери, «реформ не буде, бо влада не хоче їх» і т. д. (URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/57f36442d381f/view_print/).*

У політичній медіа-мові наявні терміни з різних галузей знань, які використовуються для опису подій, що відбуваються у сучасному суспільстві, популяризації науки, новітніх технологій та винаходів тощо. Часто фахова лексика вживаються зі стилістичною метою. Під час такого нетипового для термінологічної лексики функціонування відбувається її переосмислення, поступово термін або термін-словосполучення переходять у розряд сталих словосполучень, втрачаючи при цьому своє первинне значення. Первинні галузеві терміни-словосполучення характеризуються цілісністю номінації, мають тенденцію до моносемічності,

хоча у мові ЗМІ часто утворюють контекстуальні словосполучення, з повністю або частково переосмисленим значенням. Наприклад, натрапляємо на комбінований термін юриспруденції й медицини *правова шизофренія*. Тут ідеться про часткове перенесення значення медичного терміна *шизофренія* — психічне захворювання, що характеризується розладом розумових процесів (інколи — це поява слухових та зорових галюцинацій, роздвоєння особистості та ін.) у правове поле. Поєднуючись із уточнювальним компонентом із галузі права, на основі подібності виникає нове значення: паралельне функціонування законів, які суперечать один одному. Наприклад, *Загалом, з цією правовою шизофренією, як кажуть юристи (ВЕЗ (вільна економічна зона) на окупованій території і громадяни України зі статусом нерезидентів), час закінчувати. Тим більше, що перелік лобістів закону зменшується* (ДТ: https://dt.ua/internal/temnik-dlya-vladi_.html).

Функціонує з новим значенням термін римського права *візантизм*. Юридичний термін *візантизм* позначає концепцію особливого типу відносин між Церквою і державою, де Церква і держава не протистоять одна одній, а, навпаки, взаємодоповнюють, допомагають у досягненні згоди (гармонії) і співпраці (синергії). При цьому свобода і самостійність кожного в його власній сфері не скасовується. *Візантизм* — це всеохопна влада держави, царя, церква є частиною державного механізму (цезаропапізм), цар (держава) контролює громадян, громади та церкву. Напр.: *Окрім культурного розвитку, Візантія принесла й негатив — політичний візантизм, який не був сприйнятий Україною, але пишно розквітнув у Московії-Росії. Московіти спотворили православ'я, зробивши форму, а не суть основою віри, жахливий розрив із Христовим ученням демонструють і віряни, і клір* (УМ, 20.06.2018).

Біологічний термін *симбіоз* уживають для позначення явищ будь-яких форм взаємодії між організмами. Таке співжиття є завжди успішним, оскільки збільшує шанси на виживання. Напр.: *Є всі підстави вважати, що так само, як і в Москві, тут працюють і добровільні співробітники, і відряджені під прикриттям російські офіцери. Цей патріархійно-кремлівський симбіоз відтворюється і в Україні* (URL: <https://novynarnia.com/2018/12/15/erifanij-article>).

Абсолютним антонімом до терміна *симбіоз* є термін *паразитизм* (*паразитувати, паразит* і под.). У медійній мові його вживають із різко негативним значенням, напр.: *У нас грають з іміджем, тобто з тим, що ти сам про себе говориш. Таким чином політики намагаються осідлати популістичні хвилі, паразитувати на соціологічних трендах* (URL: <https://www.5.ua/polityka/osidlaty-populistychni-khvyli-ekspert-proanalizuvav-reitynhykandydativ-ta-ozvuchyv-ikhni-priyomy-182934.html>). Визначення цьому терміну надав політичний оглядач та аналітик Тарас Чорновіл: *«політичний паразит» (людина, яка паразитує на певних досягненнях, ідеях чи поста-тях)*, напр.: *В Україні Саакашвілі паразитував на постаті Порошенка. Коли у президента були високі рейтинги, він «приліпився» до нього, влашту-вуючи своє політичне життя* (URL: <https://www.obozrevatel.com/blogs/51738-politichnij-parazitizm-saakashvili-i-savchenko.htm>).

На тенденційності терміна як «невидимої зброї інформаційної війни, руйнування усталених термінів, як справжніх мін, що підривають свідомість, нищать логічне мислення, психіку, світосприйняття реципієнтів, спонукають до агресії проти України, українців, для виправдання російської загарбницької війни проти незалежної Української держави, неосмисленого сліпого служіння російській владі» наголошує О. Кузнецова [5: 69 — 72]. На нашу думку, розпізнавання і вивчення лексем із негативною оцінкою, смислових штампів (кліше), пропагандистських гасел та іншої лексики як допоміжних засобів маніпулювання думкою соціуму дасть змогу оперувати своєрідними «термінологічними ліками» (вживання термінів та лексем у прямому значенні й без будь-якого забарвлення та семантичних трансформацій) для об'єктивного та неемоційного новинного простору й дотримання «екології мови ЗМІ».

Саме українська медійна мова (мова політичної комунікації) оперативно реагує на події і процеси, що відбуваються у суспільстві, створюючи на шпальтах газет та в мережі Інтернет влучні ситуативні новотвори, адаптуючи запозичені слова, використовуючи різноманітні фразеологічні одиниці чи паремії тощо. «Засобом для формування громадської думки, — як зазначає Л.Л. Семененко, — є мовні одиниці різних рівнів, проте носіям семантики — лексемам — відводиться провідна функція. Саме лексема є тим знаком мови, в якому акумулюється суспільно-усталена думка людини про дійсність» [9: 87]. Термін, потрапляючи в невластиву йому сферу функціонування, набуває нових відтінків значень і зазнає семантичної модифікації. До таких слів належить прикметник *токсичний*, який функціонує як частина терміна-словосполучення *токсичний хімікат*: *хімікат*, який за рахунок свого хімічного впливу на життєві процеси може мати смертельний наслідок, призводити до тимчасової непрацездатності або заподіяти довготривалу шкоду людям чи тваринам ... належать усі *хімікату*, незалежно від їхнього походження чи способу виробництва (URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/term/30550>). Слово *токсичний* (з англ. *toxic* отруйний)¹ використовують як метафору для опису робочої атмосфери, настрою в шкільному середовищі, стосунків, культур та поведінки (ВЗ, 20.11.2018). Також ця лексема поширена в мові світового політикуму як засіб маніпулювання, пропаганди та популізму (чорний піар). На думку редакторів сайту «Стопфейк»: «... як реакція світової спільноти на отруєння нервово-паралітичним агентом колишнього російського розвідника і його дочки в Британії, лексема «хімікат» очолила список слів, які найчастіше вживаються в 2018 році разом зі словом «*токсичний*» (URL: <https://www.stopfake.org/uk/oksfordskiy-slovnuk-vybrav-slovo-roku-pid-vplyvom-otruiennya-skrypaliv-i-ruhu-metoo>). Слово *токсичний* має досить продуктивну сполучуваність

¹ Оксфордський словник обрав слово 2018 р. За версією його редакторів, це — токсичний. Як ідеться у пояснювальному відео, цей прикметник уживали в найширшому спектрі тем та описували багато ситуацій року, що минає (див., напр.: https://tsn.ua/nauka_it/toksichniy-oksfordskiy-slovnuk-obrav-slovo-roku-i-poyasniv-chomu-1249875.html).

і поєднується з різними компонентами (*контент, бренд, політик, піар*), утворюючи нові терміни, напр.: *Може, ті, хто залишився в окупації, насправді намагаються притягнути Донбас до України. Тому будь-яке спрощення ситуації призводить до ескалації в інформаційному середовищі й породжує «токсичний контент» в медіа, які транслюють думки безвідповідальних політиків* (Zik: URL: https://zik.ua/news/2018/01/16/donbas__trojanskyu_kin_dlya_ukrainy_1245781); або *Людей через їхній конформізм, тотальну залежність везуть у Київ бити своїх же співгромадян. ... Коли такі події закінчуються — залишається провина, яку психологи називають «токсичним соромом»* (Д, № 129, 17.07.2014). Подекуди натрапляємо на транскрибування цього слова мовою оригіналу (англійська): *1991 року, коли було створено групу, першочерговими цілями стали: євроатлантична інтеграція та співпраця з НАТО. Після того, як ці цілі було досягнуто, через 26 років свого існування Вишеградська група стала відома, як **toxicbrand**, адже чотири країни постійно демонструють, що принцип партнерства, закладений на початку існування групи, реальний лише на папері, а не у житті* (Д, № 196, 02.11.2017). Інколи на позначення понять некоректності (політики), нетерпимості й небезпеки вживають іменник *токсичність*: ... *Хуг і його організація відчули токсичність Кремля — і з жахом відсахнулися* (Д, № 195, 30.10.2018); або *Насправді, російські інструменти впливу в Європі мають безліч слабких місць. До них належать і відсутність впливу на політичний мейнстрим багатьох країн-членів ЄС, і токсичність проросійських політиків, і недовіра до російських джерел та брак суспільної підтримки діям та меседжам Росії* (Д, № 225, 10.12.2018).

Політична творчість українців надзвичайно продуктивна. Серед слів, створених як реакція на різні події сучасного суспільно-політичного життя, яскраво виокремлюються новотвори. Їхнє призначення — оперативно відбивати реальність і слугувати об'єктивним відображенням подій у державі. Неологізми є своєрідним політичним фольклором сучасності, адже якнайповніше називають явища та містять оцінку суспільно-політичних подій.

Окрему нішу в мові ЗМІ займають *оказіоналізми* (авторські новотвори), утворені для влучної й експресивної характеристики події, явища, реалії; почасти натрапляємо на них і в дописах інтернет-користувачів (блогерів). Їх часто вживають на позначення категорій співвітчизників за політичними симпатіями і соціальною активністю. Наприклад: *майданбайтер, порохобот, зрадофіл, юлефан, вишиватники (всепропальщики)*.

Оказіональна лексема *майданбайтер* сконструйована за зразком «*гастарбайтер*»². У ЗМІ її використовують у значенні: людина, яка за гроші виконує різні завдання, часто — це проплачені політичні акції (демонстрації, мітинги та ін.); це слово має негативний семантичний відтінок. Напр.: *Потрібно ставити вимогу до Партії регіонів та місцевої влади припинити*

² Походить з нім. Ostarbeiter, m. — особа, що була депортована з України під час II Світової війни на примусові роботи до Німеччини.

змушувати дітей до безкоштовної праці у ролі «**майданбайтерів**» (URL: <http://politiko.ua>, 6.11.2013); Про заангажованість свідчить поява під час акцій 2 і 7 квітня численних прапорів і «**майданбайтерів**» у салатовій уніформі його старого партійного бренду (URL: <http://tyzhden.ua>, 15.04.2013). Слово **зрадофіл** (іменник *зрада* + основа грецького походження *філ*), утворене за допомогою двох основ як своєрідний натяк на псевдонауковість, — вживають на позначення людини, яка не довіряє чинній владі й завжди прискіпливо знаходить негатив у суспільно-політичному житті країни, економіці, оборонній сфері тощо. Напр.: *Насадження атмосфери критики і недовіри до командування, що їх практикують «зрадофіли», — дуже недалекоглядно. Крім надзвичайної шкідливості для країни, зрадофілія шкочить і їхнім власним перспективам* (Телеканал ЗІК: https://zik.ua/news/2017/07/10/nasadzheniya_nedoviry_do_komanduvannya__duzhe_nedalekoglyadno_1129349); *Перефразовуючи Ніцше, чим ти більше читаєш «зрадофілів», тим більше «зрадофіли» опановують твою свідомість* (URL: <https://knk.media/stati/799-chomu-v-ukrajini-zradofili-peremagayut-peremozhtsiv.html>).

Лексему **порохобот**, утворену від прізвища чинного Президента України, вживають на позначення прихильників його політики. Напр.: *Ще однією ініціативою Юрія Стеця було створення «інформаційних військ України» — мережі інтернет-активістів, які за вказівкою аналітиків міністерства отримували б «інформаційні завдання» і поширювали інформацію в мережі. Скептики охрестили завербованих в «інформаційні війська» користувачів «**порохоботами**»* (УМ, № 86, 18.07.2017); *Є версія подій у викладі Сергія Леценка, зятого «порохобота» та представника опозиції, до лав якої вливається нині Міхеїл Саакашвілі* (УМ, № 142, 09.11.2016). Лексема **юлефан**, утворена за допомогою двох основ (жіноче ім'я *Юлія* + частина слова *фан(ат)*) походить від імені українського політика Юлії Тимошенко і позначає її прихильників, напр.: *... Далі ще цікавіше — вся молодь в інтерв'ю каже їм, що Юлія — актриса і така ж корупціонерка, як і всі. Юлефанам виявилися лише 60-річні бабці* (УМ, № 28, 25.02.2014); *Якщо активісти «Батьківщини», «Свободи», «Нашої України», УНП та «Фронту змін» тримали плакати з гаслами «Юлі — свободу!», то їхні опоненти з числа учителів і комунальників, мобілізованих владою, закликали до протилежного: «Харків — харків'янам, а не юлефанам!»* (УМ, № 59, 20.04.2012).

Цікавим новотвором є лексема **вишиватник**. Власне, це поєднання двох слів *вишиванка* та *ватник*. Друге слово теж є новотвором, що позначає прихильників Росії та її президента, інколи тих, хто ностальгує за Радянським Союзом. На влучне визначення досліджуваного слова натрапляємо в онлайн газеті «Українська правда»: **Вишиватники** — активні користувачі інтернету, члени сотень проукраїнських спільнот на Фейсбуці, радикальні й емоційні — які дуже люблять висловлювати свою думку, бо вважають себе патріотами й експертами; «**Вишиватник**», або «**всепропальщик**», у сучасному інформаційному просторі з'явився після Майдану й став масово «плодитися» під час анексії Криму та початку АТО на Донбасі (URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2015/03/25/7062529/>).

У суспільно-політичних текстах лексеми *зрадофіл* і *всепропальщик* часто є синонімами, можуть уживатися поряд і натякати на одне поняття — невдоволеність сучасним життям держави, доскіпливий пошук невдач, провалів і взагалі тотальної змови.

Лексеми з негативним забарвленням є додатковим засобом саркастичної оцінки особи, зокрема, в описі одіозних постатей очільників ОРДЛО (окремі райони Донецької і Луганської областей): ... *але очікувати від них справжнього миру — все одно, що очікувати миру від «сепаратистенфюрерів» Захарченка і Плотницького або деокупації Криму від Аксьонова* (URL: <http://rivne-cerkva.rv.ua/news/2614-chi-dovgo-shche-v-ukrajins-kikh-dushakh-bude-nishporiti-ruka-moskvi.html>). Наявність лапок — допоміжний експресивний засіб для увиразнення, надання негативного семантичного відтінку в ставленні до цих осіб. За їх допомогою виражають іронію (сарказм), із сатиричною метою перетворюючи нейтральне за змістом словосполучення на емоційно-оцінне.

Про величезний творчий потенціал політичного фольклору як реакції на події в суспільстві свідчать і такі несподівані поєднання лексем: ... [Президентові] *протидіє і кремлівська агресія ззовні, і московська агентура всередині країни, і помісні барони, і фейкові націоналісти, і рядові малороси-зрадофіли. Населення України складається з представників різних національностей, а ще — русофілів, обивателів, євробляхерів... Ще дуже багато громадян України — зовсім і не громадяни, і думають найбільше про свій шлунок та кишені* (URL: <https://tvrezo.info/post/81005>).

Особливої ваги та певної стилістичної оцінки такі авторські новотвори набувають у заголовках, що сприяє концентрації у вислові квінтенсії повідомлення, адже влучний і дотепний вислів у назві привертає увагу читача та акцентує увагу на його суті. Заголовок, на думку М.І. Степаненка, виразно експлікує інформацію та актуалізує процес асоціативної вторинної номінації [11: 593 — 595]. Наприклад, назва статті «*Насіріада*» в газеті «Україна молода» утворена від прізвища голови Державної фіскальної служби Насірова Р.М., якого в березні 2017 р. Національне антикорупційне бюро усунуло з посади на період розслідування його діяльності: *Саме минулого четверга ввечері й розпочалася така собі «насіріада»: посадовець зліг до «Феофанії», тоді як детективи НАБУ вручили йому підозру в ніч на п'ятницю просто в палаті* (УМ, 7 березня 2017, № 30, с. 6). Така назва є алюзією на твори-саги (епопеї), у яких події розгортаються упродовж тривалого відрізка часу, наприклад «Сибіріада» В. Єжова, в античній літературі — «Іліада», «Одіссея» Гомера тощо. Тривала судова справа (*корупційна епопея* — УМ, № 30, 07.03.2017) про зловживання на посаді голови Державної фіскальної служби завершилася лише наприкінці цього року несподіваним його поновленням та появою нового перифразу — *картата ковдра* як алегоричного символу уникнення відповідальності: *Фігурант «справи Онищенко — Насірова», колишній голова Державної фіскальної служби Роман Насіров, якого всі впізнають за картатою ковдрою, в 2014-му потрапив в українську політику в списку партії*

«Блок Петра Порошенка» (Д, № 81 — 82, 11.05.2018). У заголовку — «Полігон для свіжих іхтамнетов» (УМ, № 102, 23.08.2017) йдеться про поширений нині вислів російською мовою «их там нет» (окупація Донбасу та анексія Криму російськими військовими, хоча Росія й заперечує їх присутність). Заголовок «Замість *гройсманівки* — *розенківку?*» повідомляє про підвищення мінімальної заробітної плати: *У проекті держбюджету закладене підвищення з 1 січня мінімальної зарплати до 3723 гривень. Але віце-прем'єр П. Розенко вважає обґрунтованою цифру чотири тисячі гривень* (СВ, № 173, 19.09.2017). Читач може провести паралель між розміром мінімальної заробітної плати від прем'єра та міністра соціальної політики.

Цікавими, на нашу думку, також є оказіоналізми-дієслова, утворені від запозичень з англійської мови — *селфі*, *флешмоб* та *фейсбук*: *Подивіться, скільки у нас найнятих експертів, політологів, блогерів, цілі «фабрики» тих, хто «за конверти» любить свого посадовця. Таке враження, що в наших чиновників є три завдання: селфитися, флешмобити і фейсбучити* (УМ, 7 березня 2017, № 30, с. 5).

Реалії політичного сьогодення продукують появу влучних слів-каламбурів. Часто вони виникають на основі розмовного варіанта лексеми як елемента своєрідної мовної гри. Зокрема, реакцією суспільства на підвищення мінімальної заробітної плати (розмовний варіант — *мінімалка*) стала поява лексеми *мініПалка*: *Завдяки «мініПалці» відчули «покращення» й викладачі, надто у вищих навчальних закладах та професійно-технічних училищах. Щоб заощадити на нові зарплати «від Гройсмана», нині переглядають штати райлікарень і поліклінік* (СВ, № 13, 17.02.2017).

Інколи в текстах політичної тематики натрапляємо на новотворисловосполучення: *Знатися на речах, що ними оперують ВІПи — престижно. Через це також меншає відсоток телевізорозалежної вати* (УМ, № 127, 24.10.2017); *Одним з останніх інтерв'євських апофеозів нью-совка був штучний ажіотаж довкола так званого об'єданого турніру двох українських і двох російських футбольних команд* (Д, № 115, 05.07.2013); *Краще б нашим сусідам не зв'язуватися з геополітичною кухнею Кремля. Так 26 років не квапилися, в результаті спровокували ще один раунд русифікації, отримали російські лінгвістичні «гетто» в Криму й на Донбасі* (Д, № 178 — 179, 06.10.2017). Використовуючи наведені новотвори, автор публікації спонукає читача до критичного мислення, здатності аналізувати ситуацію та відкидати чужі, почасти агресивно-пропагандистські сентенції.

Отже, сучасне українське суспільство чутливо реагує на політичні процеси, що в ньому відбуваються. Унаслідок цього з'являються слова та словосполучення, що є своєрідним лакмусом, оцінкою подій громадянами України. Наслідком такого співіснування і стає своєрідне лінгвоконструювання (поява нових слів — неологізмів та оказіоналізмів — ситуативних новотворів). Дослідження маніпулятивних технологій у мові ЗМІ сприятиме правдивому висвітленню суспільно-політичного життя країни й запобігатиме викривленню інформації, уможливить формування власної думки в громадян без нав'язування вигідних реакцій.

Вивчення динамічних тенденцій у сучасних медійних текстах суспільно-політичної тематики (виникнення неологізмів, вивчення зміни значень (переосмислення) термінів) сприятиме подальшому унормуванню мовного політичного комунікативного простору з урахуванням його антропоцентричної, поліпарадигматичної та міждисциплінарної природи. Тлумачення політичної ситуації за допомогою вжитих у текстах термінів, експресивних та семантично модифікованих одиниць покликане спонукати співгромадян до критичного мислення та власної, не нав'язаної маніпулятивними технологіями, оцінки.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ВЗ — «Високий замок».
ДТ — «Дзеркало тижня».
Д — «День».
ЗМІ — Засоби масової інформації.
СВ — «Сільські вісті».
УМ — «Україна молода».
Zik — «Захід і культура».

ЛІТЕРАТУРА

1. Безансон Ален. Свята Русь. Переклад із французької Т. Марусика. Київ, 2018. С. 10 — 11.
2. Дацишин Х.П. Конотативний аспект функціонування метафори в політичному дискурсі. *Вісник Львівського університету. Серія «Журналістика»*. 2001. Вип. 22. С. 437 — 446.
3. Карпіловська Є.А. Образ держави у мові відкритого суспільства: новомова чи мова нового мислення? *Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність: Збірник наукових доповідей на Міжнародних наукових читаннях, присвячених 70-річчю від дня народження чл.-кор. НАН України, проф. Н.Ф. Клименко*. Київ, 2009. С. 127 — 138.
4. Космеда Т.А., Халіман О.В. Мовна гра в парадигмі інтерпретативної лінгвістики. Граматика оцінки. Граматична іграма (теоретичне осмислення дискурсивної практики). Дрогобич, 2013.
5. Кузнецова О. Термінологічне «мінування» у ЗМІ: сутність, особливості, вплив. *Проблеми української термінології: міжнародна наукова конференція, 4 — 6 жовтня 2018 р.: збірник наукових праць*. Львів, 2018. С. 69 — 72.
6. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ, 2017.
7. Матковська О.Й. Орвелівська новомова та сучасний дискурс. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Філологічна*. 2012. Вип. 26. С. 185 — 188.
8. Михайленко Л.Л. Динаміка суспільно-політичної лексики української мови кінця ХХ — початку ХХІ століття (на матеріалі мови українських засобів масової інформації): автореферат дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2009. 19 с. *Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського*. URL: [http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21FMT=briefwebr&S21ALL=\(<.>A%3DМИХАЙЛЕНКО\\$<.>%2B&FT_REQUEST=&FT_PREFIX=&Z21IID=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21FMT=briefwebr&S21ALL=(<.>A%3DМИХАЙЛЕНКО$<.>%2B&FT_REQUEST=&FT_PREFIX=&Z21IID=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20).
9. Семененко Л.Л. Політичний текст як засіб експлікації потенцій мовного знака. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/movoznavtvo/2015/253-241-17.pdf>.
10. Степаненко М. Публіцистично-політичні перифрази в українській мові: 2017 рік. Полтава, 2018.
11. Степаненко М.І. Політичне сьогодення української мови: актуальний перифрастикон. Харків, 2017.
12. Чадюк О.М. Метафора у сфері сучасної української політичної комунікації: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2005. 20 с. *Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського*.

URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=JwU_B&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=U=&S21COLORTERMS=0&S21STR=III401.171.11

LEGEND

- VZ — «High castle».
DT — «The mirror of the week».
D — «The day».
ZMI — Mass-media.
SV — «Village news».
UM — «Ukraine is young».
ZiK — «West and culture».

REFERENCES

1. Besançon, Alain. (2018). *Sainte Russie*. Kyiv (in Ukr.).
2. Datsyshyn, Kh.P. (2001). The connotative aspect of a metaphor functioning in political discourse. *Visnyk of Lviv University. Journalism Series*, 22, 437 — 446 (in Ukr.).
3. Karpilovska, Ye.A. (2009). The image of the state language in an open society, new language or a new language thinking. *Languages and cultures in the new Europe: contacts and identity. Conference proceedings international scholarly readings devoted to the 70th birth anniversary of doctor of philology, professor, correspondent member of the national academy of sciences of Ukraine Nina Klymenko*. Kyiv. P. 127 — 138 (in Ukr.).
4. Kosmeda, T.A., Khaliman, O.V. (2013). Language game in paradigm of interpretative linguistics. Grammar of evaluation. Grammatical ihreme (theoretical comprehension of discursive practices). Drohobych (in Ukr.).
5. Kuznetsova, O. (2018). Terminological “mines” in the mass media: essence, peculiarities, influence. *Problems of Ukrainian Terminology. XV International Scientific Conference. Problems of Ukrainian Terminology (4 – 6 October, 2018)*. Lviv. P. 69 — 72 (in Ukr.).
6. Masenko, L.T. (2017). *The Language of Soviet Totalitarianism*. Kyiv (in Ukr.).
7. Matkovska, O. (2012). Orwell’s newspeak and the modern discourse. *Scientific Proceedings of Ostroh Academy National University. Philology Series*, 1 (26), 185 — 187. URL: <https://journals.oa.edu.ua/Philology/article/view/1139> (in Ukr.).
8. Mykhajlenko, L.L. (2009). “Dynamics of Social-and-Political Lexics of the Ukrainian Language of the End of the 20th — Beginning of the 21st Centuries (Based on Material from Ukrainian Media)”. The Manuscript. The thesis for the Candidate’s degree in Philology. 10.02.01. Kyiv (in Ukr.).
9. Semenenko, L.L. Political text as a means explication of potential linguistic signs. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdufm_2015_253_241_19. (in Ukr.).
10. Stepanenko, M.I. (2018). *Ukrainian publicistic and political periphrastics: 2017*. Poltava (in Ukr.).
11. Stepanenko, M.I. (2017). *Political contemporaneity of Ukrainian language: modern periphrastics*. Kharkiv (in Ukr.).
12. Chadiuk, O.M. (2005). *Metaphor in the Sphere of the Modern Ukrainian Political Communications*. The manuscript. The thesis for the Candidate’s degree in Philology. 10.02.01. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 28.12.2018

L.A. Khalinovska

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

SEMANTICALLY TRANSFORMED POLITONYMS IN MEDIA DISCOURSE

The political sphere is ideologically motivated and often has a manipulative influence on people’s minds. Events taking place in the state immediately become the property of the general public due to prompt coverage in the news and the media. However, until now unsolved questions remain semantic changes in vocabulary, appearance the emergence of neonym, and study

the determinologization features in the media and socio-political texts. Today Ukrainian society is characterized by a bright and extraordinary language of political communication. Ukrainian society is the creator of vivid, well-aimed, witty language as an original reaction on the political life of the country. The powerful arsenal of facilities of Ukrainian phraseology, periphrases, original occasional word is involved in a modern social and political journalism. Those are passive components of vocabulary marking today's realities or calling people for their fine move, coming emotional characteristics and description.

In the political media language, the terms of many branches of knowledge are used for different purposes such as a description of the events taking place in modern society, the popularization of science, the new technologies and inventions, and so on. Intellectualization of modern journalistic texts on socio-political topics leads to the extension of their deterministic lexemes borrowed from various fields of Ukrainian scientific and technical terminology. The Ukrainian media language (the language of political communication) promptly responds to events and processes taking place in society by creating the situational novelties on the pages of newspapers and the Internet network, by adapting borrowed words, and using various phraseological units or paroemia, etc. The aim of such neologisms is to operatively reflect the events and serve as its objective reflection in the country. Neonyms are original political folklore of contemporaneity, as more fully called the phenomenon and contain an assessment of social and political events. The research of manipulative technologies in media language is to promote the true coverage of social and political life of the country, prevent the distortion of information and form the own citizens' viewpoint without imposing of beneficial reactions by certain people.

Keywords: socio-political text, lexeme, term, neologism, occasional word.

УДК 811.161.2 (091)"13/14"(049.32)

О.І. Ніка

Інститут філології Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, м. Київ

ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ ДИСКУРС І ЛІТЕРАТУРНА НОРМА

Рецензія на монографію: **Коць Т.А. Українське
слово в пресі кінця ХІХ – початку ХХІ ст.: динаміка
літературної норми.** Київ, 2018

Дослідження публіцистичного (за іншою термінологією, мас-медійного) дискурсу найбільшою мірою відображає інноваційні процеси, що фіксують змінюваність стандартизованої мови, переважання функційних змін над системними, їх соціокультурну детермінованість. Нові тенденції інтенсивно виявляються в українській літературній мові кінця ХХ ст. — початку ХХІ ст., що потребує ґрунтовного переосмислення та оцінки.

Мовна змінюваність відображає як внутрішню тяглість, здатність активізувати мовні варіанти, що вже функціонували в попередні періоди, так і розвиток можливостей мови, інтенсивну розбудову її лексичного й фразеологічного складу. Творення текстів, зокрема публіцистичних, увиразнює динаміку літературної норми, що виявляється у виборі лексичних, словотвірних, морфологічних, синтаксичних засобів, а також фонетичних і правописних. Відповідь на питання про мовний вибір потребує врахування різних часових зрізів.

У рецензованій монографії дослідниця обрала значний часовий проміжок, що охоплює різні періоди історії української літературної мови, і, відповідно, становлення

© О.І. НІКА, 2019

й розвитку публіцистичного стилю. Порівняння різних періодів має значення для фіксації варіантів, їх історичної перспективи та актуалізації — саме цьому і сприяє зіставлення функціонування українського слова в публіцистиці кінця ХІХ — початку ХХІ ст. Т.А. Коць переконливо та аргументовано визначає актуальність праці: «усі функціонально-стилістичні й нормативно-стилістичні дослідження синхронно висвітлюють тенденції конкретних часових періодів і не дають цілісного уявлення про публіцистичний стиль як сегмент історії літературної мови. Нового комплексного і системного тлумачення потребують мовні механізми впливу цього функціонального різновиду на мовну свідомість від кінця ХІХ ст. і до 90-х років ХХ ст.» (с. 14).

Рецензоване дослідження виконане в галузях лінгвостилістики, історії української літературної мови, із застосуванням понять і термінів когнітивної лінгвістики та дискурсології. Одне з основних понять когнітивної лінгвістики — мовна свідомість — продуктивно застосовується для вирішення поставлених у монографії завдань: з'ясувати «мовні механізми впливу публіцистичних текстів на суспільну і національно-мовну свідомість» (с. 16). Цьому присвячена окрема структурна частина монографії «Публіцистичний стиль як джерело дослідження мовної свідомості» (с. 35 — 46).

У термінологічному виборі дослідниця послідовно використовує «публіцистичний стиль», розрізняє поняття «публіцистичний стиль» / «мова преси» (синонімічні до них — «мова періодичних видань», «мова публіцистики») і «засоби масової комунікації». Під першим авторка має на увазі «функціональний різновид літературної мови», тоді як сферу реалізації стилістичних можливостей цього стилю окреслює терміном «засоби масової інформації». Розуміння того, що творення публіцистичного тексту зумовлене дискурсивною ситуацією, особливостями взаємодії автора і реципієнта, визначає доречність терміна «публіцистичний дискурс».

Виконана в лінгвостилістичному вимірі рецензована праця, як і належить сучасному науковому пошуку, відповідає принципам інтегративності та холистичності (цілісності), характеризуючи взаємозв'язок і взаємозумовленість мовної свідомості, аксіології, соціальних чинників і мовного розвитку, творення стильового різновиду літературної мови — публіцистичного та динаміки літературної норми.

У першому розділі монографії — «Теоретичні засади вивчення публіцистичного стилю як функціонально-стильового різновиду літературної мови» — докладно схарактеризовано дослідження з лінгвостилістики та історії української літературної мови, в яких визначено особливості вивчення публіцистичного стилю у двох напрямках — нормативно-стилістичному та функціонально-стилістичному.

Як уже зазначалося, соціальна зумовленість розвитку цього стилю активує терміни когнітивної лінгвістики («мовна свідомість»), аксіологічної лінгвістики («цінності», «оцінність»), акцентування на соціодинамічних параметрах текстів, що входять до сфер соціолінгвістики та комунікативістики. Слушним є міркування авторки, що «визначити

параметри формування, розвитку, динаміки стильових засобів публіцистичного стилю, способи їх вербалізації неможливо без детального аналізу феномена «мовної свідомості», лінгвостилістичної категорії «оцінності» (с. 11).

Логічно вмотивованим є вибір терміна «мовна свідомість», що проєктується на динаміку публіцистичного стилю та літературну норму української мови. Дослідниця розкриває тлумачення цього терміна в сучасній лінгвістиці, розрізняючи, услід за С.Я. Єрмоленко, індивідуальну й суспільну мовну свідомість: «оскільки мовна свідомість існує в індивідуальній і суспільній формах, то маємо наголосити, що літературна норма відбиває суспільну мовну свідомість і водночас засвідчує стійкість, стабільність, автоматизм норми в індивідуальній мовній свідомості» (с. 45).

Т.А. Коць також ураховує активізацію комунікативного напрямку вивчення публіцистичних текстів у сучасній лінгвістиці, що акцентує увагу на їхній прагматичній спрямованості, досягненні мовленнєвого впливу, специфіці реалізації категорій. Нові тенденції в лінгвістиці також виявляються в дослідженні публіцистичного дискурсу як когнітивно-комунікативного явища, що характеризує особливості процесу текстотворення, зумовленого дискурсивними чинниками, з'ясування вияву дискурсивних категорій, їх взаємозв'язку й зумовленості.

У монографії розбудова понять про публіцистичний стиль і літературну норму актуалізується за аксіологічним та часовим вимірами, де під аксіологічним критерієм розуміється «відібраність і закріпленість реалізацій в процесі комунікації» (с. 55). На думку дослідниці, цей критерій «був визначальним на початку ХХ ст. — у період формування літературного стандарту» (с. 55).

У ширшому плані — «мовна норма в будь-який історичний період розвитку літературної мови є виразником цінностей доби, які змінюються і стають регулятором мовної поведінки суспільства» (с. 56), що диктує вибір мовних варіантів. Ціннісний підхід увиразнює динаміку оцінності, зокрема в мові публіцистичного стилю. У цьому розумінні аналізується оцінність як семантико-стилістична категорія та — опосередковано — як явище аксіологічної лінгвістики, що відбиває залежність оцінної семантики від ціннісних настанов соціуму.

У другому розділі «Становлення публіцистичного стилю в кінці ХІХ — на початку ХХ ст.» увагу сфокусовано на обговоренні засад розвитку української періодики, зафіксовано основні видання та їхню тематику, відображено творення прескриптивної норми, деталізовано лексичні інновації, апробовані на сторінках газет початку ХХ ст., із певним продовженням функціонування частини цих слів, (ре)активованих у сучасному лексиконі.

В історії української літературної мови вивчення публіцистичного стилю кінця ХІХ — початку ХХ ст., тобто періоду його становлення, репрезентовано у працях М.А. Жовтобрюха. У них уперше узагальнюється жанровий розвиток публіцистичного стилю української мови в період формування її стильової систематики, розвиток літературної норми.

У монографії «Українська мова в першій половині двадцятого століття: стан і статус (1900 — 1941)» об'єктивація літературної мови, як і публіцистичного стилю зокрема, здійснюється в соціолінгвістичному викладі. Ю. Шевельов розкриває корельованість цього стилю тогочасними уявленнями про українську мову, її соціальні та територіальні виміри, залежність від освіти: «Сучасники згадують також труднощі з мовою як одну з причин неширокого розповсюдження української преси. Опанувати літературну мову допомагає наука в школі та мовна практика інтелігенції. Ні того, ні того не існувало для української мови, яка тільки не відірвалася (чи перебувала в стадії відриву) од сільських мовних першоджерел» (Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття: стан і статус (1900 — 1941). *Сучасність*. 1987. С. 49 — 50).

Часто питання про мову публіцистичного стилю, як це було в працях М. Гладкого, зводилися до проблем культури мови, творення літературної мови загалом, а не тільки стильової норми. У праці «Наша газетна мова» він так характеризує сучасний для нього стан мови: «на плечі нашого газетяра-журналіста покладається не аби-яка вага — він фактично повинен бути за організатора, а часто й за творця культурної української мови (розрідження автора — М. Г.)» (Гладкий М. Наша газетна мова [Електронна копія]: проблема газет. мови, лексика, синтакса, фразеологія, суть попул. викладу, стилістика як праця газетяра-журналіста. Київ, 1928. С. 7).

Ці дослідження є знаковими для студіювання історії публіцистичного стилю та історії літературної мови українців. Значні часові зрізи уможливають встановлення та аналіз тенденцій динаміки літературної норми. На основі деталізованих описів одного часового зрізу (чи кількох суміжних періодів) здійснюється порівняння функцій мовних одиниць і відзначення тяглості чи змінюваності літературної норми, вибір реалізацій у стильовому різновиді національної літературної мови. У цьому сенсі статичний аналіз періоду переформатовується на динамічний, із відзначенням константного та релятивного, традицій та інновацій.

Соціокультурний контекст літературної мови початку ХХ ст. умотивовує вибір тем про зв'язок мовної норми й освіти, про обговорення на сторінках української періодики стильової норми сакрального стилю.

У третьому розділі системно проаналізовано динаміку словотвірної номінації з виокремленням основних тенденцій в іменниковому словотворі (на початку ХХ ст., у 40 — 80-х рр. ХХ ст.), у прикметниковому словотворі (10 — 30-х рр., 40 — 80-х рр., а також із початку 90-х рр. ХХ ст.), у словотворі дієслова (на початку ХХ ст., у 40 — 80-х рр. ХХ ст.). Сучасні тенденції у словотворі української мови репрезентовані в дослідженні Л.П. Кислюк (Кислюк Л.П. Словотвірна номінація в сучасній українській мові: система — узус — ідіолект: автореферат дис. на здобуття наукового ступеня д-ра філологічних наук. Київ, 2018).

На нашу думку, на окрему увагу заслуговує структурна частина монографії «Становлення дієприкметникової і дієприслівникової парадигм»,

в якій відображено функціонування дієприслівників та дієприкметників в українській мові початку ХХ ст. Частина наведених прикладів відображає синтаксичні/морфологічні зміни, що відбувалися ще у старий період української мови та були продовжені в новий час. Ця тема потребує окремого вивчення в широкому діахронному плані, як і простеження впливу народної та фольклорної мови на становлення літературної норми українців. Функціонування зазначених форм стандартизується саме на початку ХХ ст., і таке обмеження активних дієприкметників пролонгується в сучасній нормі.

Т.А. Коць, характеризуючи особливості дієприкметникових форм в українській мові, покликається на працю М.Ф. Сулими «Українська фраза» (1928). У науковому доробку М.Ф. Сулими є стаття «Дещо про зниклі дієприкметники (Уваги та матеріяли)», де він звертає увагу, що «в сучасній і стародавній українській народньо-масовій мові немає дієприкметників теперішнього часу прямого стану на *-чий, -щій*, минулого часу прямого стану на *-шій* і теперішнього часу страдального стану на *-мий* (скорочене написання слів і курсив автора – М. С.)» (Сулима М. Дещо про зниклі дієприкметники (Уваги та матеріяли). *Червоний шлях*. 1927. № 5 (50) (травень). С. 145). Цитовану тут працю М.Ф. Сулими також доцільно врахувати у списку використаної літератури.

Динаміка морфологічної норми деталізується за вираженням граматичної категорії роду. Різні підходи до стандартизації детально проаналізовані на основі іменникової парадигми початку ХХ ст. та у 40 — 80-х рр. ХХ ст., функціонуванні форми кличного відмінка у другій половині ХХ ст., унормуванні числівників і займенників у зазначені періоди.

Змінюваність синтаксичної норми, відображена в різних синтаксичних одиницях, демонструє вплив/взаємодію діалектних варіантів на стандартизацію. Зокрема, цілком закономірно відзначається функціонування в мові публіцистичного стилю складнопідрядних речень мети, причини та умови (с. 212). Серед наведених ілюстрацій фіксуються асиметричні синтаксичні конструкції, які є результатом синтаксичної деривації, що варто уточнити в теоретичному викладі.

Нові тенденції нормування лексики узагальнено в підрозділі «Літературна норма і сучасні глобалізаційні процеси».

У четвертому розділі монографії Т.А. Коць з'ясувала динамічні параметри оцінності в публіцистичному стилі української мови. Засобами її вираження є різні мовні одиниці, що набувають трансформацій, функціонуючи в текстовому середовищі.

У публіцистичних текстах така динаміка простежується за періодами: початку ХХ ст., 30 — 50-х рр., 60 — 80-х рр. ХХ ст., кінця ХХ — початку ХХІ ст. Для кожного з них є релевантними (чи нерелевантними) такі поняття, як *народ, нація, українці, Україна*, що відображають політичні, культурні погляди соціуму. Зокрема, до ядрових понять новітнього часу належать: *Україна, народ, влада, духовні цінності (мова і моральні чесноти), матеріальні цінності*, що повно описано в окремих структурних

частинах монографії. Ці поняття транслиують парадигму цінностей у сучасному соціумі, впливають на породження нових смислів. У монографії розкривається оцінна функція прецедентних висловів — національних чи універсальних, які трансформуються у мові преси, набуваючи нових смислів.

У викладі дослідженого матеріалу Т.А. Коць чітко розмежує аксіологічний та оцінний виміри, що взаємозумовлені й взаємодоповнювані. Як підсумовує авторка, «публіцистичний стиль в аспекті аксіології — це сукупність апеляцій до колективних культурних, ментальних одиниць, які об'єднують ціннісний, поняттєвий і образний елементи<...> Оцінність у мові преси виявляється в оновленій структурі та семантиці лексичних компонентів, стилістичній маркованості синтаксичних одиниць» (с. 307 — 308).

У п'ятому розділі монографії «Взаємодія публіцистичного стилю з іншими функціональними різновидами літературної мови» узагальнюються окремі тенденції змінюваності літературної норми у словотворі іменників, морфологічна редукція форм двоїни, вибір імператива та його морфологічних варіантів.

Монографія Т.А. Коць відображає ідеї наукової школи члена-кореспондента, професора, завідувача відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України С.Я. Єрмоленко. Це дослідження є вагомим внеском у розбудову функційної стилістики, медіалінгвістики, прескриптивного мовознавства, історії української літературної мови, історії українського мовознавства.

Сучасні тенденції до змін літературної норми доцільно врахувати у процесі написання підручників і посібників із навчальних дисциплін «Сучасна українська літературна мова» («Лексикологія та фразеологія», «Словотвір», «Морфологія», «Синтаксис»), «Стилiстика», «Історія української літературної мови», а також спецкурсів зі стилістичної та історико-лінгвістичної проблематики. Фактологічний матеріал, дібраний із різночасових періодичних видань України, може бути зафіксований у лексикографічних працях, словниках-довідниках із культури мови, словниках трансформованих фразеологізмів, прецедентних висловів в українськомовних публіцистичних текстах.

Наприкінці монографії розкрито дефініції термінів, які застосовуються в дослідженні (Ключові поняття, с. 380 — 381), що є важливим для теоретичної розбудови основних термінів і розуміння їх дослідницького потрактування.

У рецензованій праці зафіксовано, що «джерельною базою дослідження є друковані періодичні видання різноманітної тематики та ідеології, які охоплюють усю територію сучасної України від кінця ХІХ і до початку ХХІ століть» (с. 15). Наприкінці монографії подаються списки використаних джерел, що згруповані за різними періодами: кінець ХІХ — 30-ті рр. ХХ ст., 40 — 80-ті рр. ХХ ст., 90-ті рр. ХХ ст. — початок ХХІ ст. (с. 382 — 384).

У списку використаної літератури наводяться обидві монографії М.А. Жовтобрюха: «Мова української періодичної преси (кінець ХІХ — початок ХХ ст.)» (1970) і «Мова української преси» (1963). Щоправда, в назві другої монографії цього автора є ще уточнення хронології: «Мова української преси (до середини дев'яностих років ХІХ ст.)».

Перспективи дослідження — у дослідженні фонетичної та правописної норм у мові преси, а також вивченні жанрів публіцистичного стилю, застосуванні дискурсивного підходу до з'ясування текстотвірних процесів, розкритті дискурсивної модальності, евіденційності, персуазивності (достовірності/недостовірності) та ін.

Вважаємо, що рецензована монографія «Українське слово в пресі кінця ХІХ — початку ХХІ ст.: динаміка літературної норми» Тетяни Коць є логічним продовженням вивчення історії публіцистичного стилю у взаємодії мовних і соціальних, культурних векторів розвитку літературної історії української мови як текстового виразника літературної норми та виявлення мовного вибору українців. Новим є охоплення значного часового виміру — понад століття, що дає можливість описати «рух» варіантів у публіцистичному дискурсі, схарактеризувати інновації в лексичній нормі та менш відкритих до змін — словотвірній, морфологічній, синтаксичній. Динаміка мовної норми схарактеризована системно, із фіксацією різних варіантів, які забезпечують еластичну стабільність літературної мови, з урахуванням взаємодії прескриптивного та дескриптивного підходів, відповідності стильовим можливостям. Важливість праці Т.А. Коць полягає у встановленні основних тенденцій змін, що також має перспективи для прогнозування мовних явищ, вибору варіантів української літературної мови.

Рецензію отримано 14.01.2019

O.I. Nika

Institute of Philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

PUBLIC DISCUSSION AND LITERARY STANDARD

Review of the monograph by *Kots T.A.* (2018). Ukrainian word in the press at the turn of the XIX — and early XXI centuries: the dynamics of the literary norm. Kyiv: Dmytro Burago Publishing House (in Ukr.)

The review of new monograph by T.A. Kots “Ukrainian word in the press of the late XIX — early XX centuries: the dynamics of literary norm”. The importance of labor for the history of the Ukrainian language, in its theoretical meaning for Ukrainian linguistic stylistics, is emphasized. The concept of diachronic analysis of monographic research is considered in detail.

Keywords: *journalistic discourse, history of literary language, literary norm, word-formation norm, morphological norm.*

УДК 811.161.2'243:008(049.32)

Інна Ренчка

Національний університет «Києво-Могилянська академія», м. Київ

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ

Рецензія на книжку: *Процик І.Р. (укладач).*

**Лінгвокраїнознавчий словник власних назв
української мови: назви природно-заповідних
об'єктів. Львів, 2016**

Викладання української мови як чужої для іноземних громадян є важливою галуззю української лінгводидактики, що сьогодні інтенсивно розвивається. Останніми роками зростає увага методистів, викладачів та науковців до застосування лінгвокультурологічного підходу у навчанні української мови як іноземної, що потребує створення бази необхідних дидактичних матеріалів, у яких буде враховано лінгвокраїнознавчий аспект. Це забезпечить вироблення в іноземних студентів необхідних умінь і навичок володіння мовою, розвиток їхньої мовленнєвої діяльності й водночас сприятиме ознайомленню з культурою, традиціями, історією народу, мову якого вони вивчають.

«Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови» належить до сучасних навчально-довідкових видань, спрямованих на заповнення окресленої лакуни в українській лінгвістиці та лінгводидактиці. До його реєстру увійшли 72 назви природоохоронних об'єктів України, а саме назви національних природних парків, біосферних і природних заповідників та інших пам'яток природи нашої країни, які описано в праці з лінгвокраїнознавчого погляду. Авторка слушно зазначає, що ці лексичні одиниці зберігають національно-культурну специфіку, а їх вивчення є цікавим і важливим аспектом опанування мови як чужої (с. 17).

© І.Є. РЕНЧКА, 2019

Чітка й логічна структура словника, з одного боку, найповніше представляє мовну картину світу українців, а з іншого — робить виклад легким та доступним для сприйняття. Словник містить вступну частину, список умовних скорочень, основну частину, в якій систематизовано власні назви, тексти для читання та список використаної літератури. Дотримано єдиних принципів побудови словникової статті, яка охоплює граматичну характеристику реєстрової одиниці, супровідні мовні відомості (наприклад, наведено лексичні синоніми та спільнокореневі слова), тлумачення змісту та пояснення лексичного фону слова (зокрема, його символічне значення, пов'язаний з ним емоційно-асоціативний комплекс тощо).

Цінністю рецензованої праці є детальне пояснення змісту власних назв, які стосуються українських природоохоронних традицій, що дає змогу з'ясувати особливості номінації природних об'єктів в українській мові. У кожній словниковій статті міститься інформація про походження оніма, часто наведено кілька версій, що ґрунтуються на історичних фактах або ж на народних переказах та легендах. Простежено, як у назвах відбилися особливості розташування описаного об'єкта, певні природні та соціально-історичні чинники, що вплинули на їхню появу. Крім сучасних найменувань, авторка наводить й історичні українські назви, наприклад *Озівське море*, *Гниле море*, характеризуючи походження назви Азово-Сиваського національного природного парку, а також поетичні назви, наприклад *Морське око*, розповідаючи про Національний природний парк «Синевир», тощо. Словникові статті доповнено фразеологізмами, прислів'ями, приказками, перифразами, крилатими висловами, уривками пісень, художніх та науково-популярних творів.

Лінгвокраїнознавчий матеріал словника посилено розділом, що вміщує тексти для читання, узяті з періодичних видань, Інтернет-джерел, творів художньої літератури та наукових праць. Це розповіді про рослини-символи й пам'ятки природи, а також біографічні довідки та спогади про видатних особистостей, які створювали природно-заповідний фонд України. Такі тексти урізноманітнюють і збагачують матеріал словника, а також формують у читачів навички вивчати й аналізувати лексичні ресурси сучасної української мови.

Рецензована праця стане важливим внеском у наукове забезпечення вивчення української мови як іноземної, його матеріали сприятимуть формуванню лінгвокраїнознавчих знань про Україну та збагаченню соціокультурного світогляду іноземних громадян, які вивчають українську мову.

Рецензію отримано 08.01.2019

I. Ye. Renchka

National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv

LINGUISTIC-CULTURAL APPROACH TO TEACHING UKRAINIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Review of the book by *Iryna Protsyk* (Ed.). (2016). Local linguistic dictionary of proper names of Ukrainian language: Names of natural reserves. Lviv: VTS Ivan Franko Lviv National University (in Ukr.)

Дослідження*С.Я. Єрмоленко*З історії української стилістики: від стилістики мовних засобів до інтегративної стилістики **3***Є.А. Карпіловська*Здобутки академічної структурної та математичної лінгвістики у моделюванні українського слова **18***С.О. Соколова*Актуальні проблеми сучасної української соціолінгвістики **36***М.І. Степаненко*Денотат «Революція Гідності» в перифрастичному представленні: формально-граматичний і семантичний аспекти **45***Н.Г. Горголюк*Синтаксис у контексті академічної лінгвоукраїністики **55***Л.В. Рябець*Український діалектний словник сьогодні: особливості побудови і проблеми укладання **71***З.Г. Козирєва*Здобутки та перспективи української академічної тлумачної лексикографії **87***О.В. Бас-Кононенко*Вимовні норми як мірило милозвучності української мови (на матеріалі орфоепічних словників) **103***Г.Л. Аркушин*Хахлацька мова на Підляшші **115***Т.В. Цимбалюк-Скопненко*Джерела фразеології ідіостилю Миколи Лукаша крізь призму його картотеки **126***Л.М. Мялковська*І.С. Нечуй-Левицький – культурник, етнограф, письменник **138***Л.А. Халіновська*Функціонування семантично трансформованих політонімів у медійній сфері **151****Огляди
та рецензії***О.В. Ніка*Публіцистичний дискурс і літературна норма. Рецензія на монографію: *Коць Т.А.* Українське слово в пресі кінця XIX – початку XXI ст.: динаміка літературної норми. Київ, 2018 **163**

І.Є. Ренчка

Лінгвокультурологічний підход до навчання української мови як іноземної. Рецензія на книжку: *Процик І.Р.* (укладач.).

Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови: назви природно-заповідних об'єктів. Львів, 2016 **170**

**Відомості
про авторів**

176

CONTENTS

Researches

S.Ya. Yermolenko

From the history of Ukrainian stylistics: from stylistics of languages to integrative stylistics **3**

Ie.A. Karpilovska

The achievements of academic structural and mathematical linguistics in the modelling of Ukrainian word **18**

S.O. Sokolova

The actual problems of modern Ukrainian sociolinguistics **36**

M.I. Stepanenko

The denotation “Revolution of Dignity” in periphrastic expression: formal-grammatical and semantic aspects **45**

N.H. Horholiuk

Syntax in the context of academic Ukrainian linguistic studies **55**

L.V. Riabets

Ukrainian dialectal dictionary today: features of structure and problems of composition **71**

Z.H. Kozyreva

Ukrainian academic lexicography: achievements and prospects **87**

O.V. Bas-Kononenko

Standards of pronunciation as a criterion of Ukrainian language euphony (based on orthoepic dictionaries) **103**

H.L. Arkushyn

Khakhlatska language in Podlasie **115**

T.V. Tsybaliuk-Skopnenko

Sources of frazeology idiostyle of Mykola Lukash through the prism of his file-cabinet **126**

L.M. Mialkovska

Ivan Nechuy-Levytskyj – cultural, ethnographer, writer **138**

L.A. Khalinovska

Semantically transformed politonyms in media discourse **151**

Book review

O.I. Nika

Public discussion and literary standard. Review of the monograph by *Kots T.A.* (2018). Ukrainian word in the press at the turn of the XIX – and early XXI centuries: the dynamics of the literary norm. Kyiv: Dmytro Burago Publishing House (in Ukr.) **163**

I. Ye. Renchka

Linguistic-cultural approach to teaching Ukrainian as a foreign language.
Review of the book by *Iryna Protsyk* (Ed.). (2016). Local linguistic
dictionary of proper names of Ukrainian language: Names of natural
reserves. Lviv: VTs Ivan Franko Lviv National University (in Ukr.) **170**

Contributors 176

Відомості про авторів

АРКУШИН Григорій Львович, доктор філологічних наук, професор кафедри історії та культури української мови, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк

БАС-КОНОНЕНКО Оксана Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Інституту філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ГОРГОЛЮК Ніна Георгіївна, кандидат філологічних наук, заступник директора з наукової роботи, Інститут української мови НАН України

ЄРМОЛЕНКО Світлана Яківна, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, в.о. завідувача відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

КАРПЛОВСЬКА Євгенія Анатоліївна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

КОЗИРЄВА Зінаїда Георгіївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

МЯЛКОВСЬКА Людмила Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та іноземної лінгвістики, Луцький національний технічний університет

НІКА Оксана Іванівна, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови та прикладної лінгвістики Інституту філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

РЕНЧКА Інна Євгеніївна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

РЯБЕЦЬ Людмила Віталіївна, кандидат філологічних наук, виконує обов'язків завідувача відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

СОКОЛОВА Світлана Олегівна, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

СТЕПАНЕНКО Микола Іванович, доктор філологічних наук, професор, ректор, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

ХАЛІНОВСЬКА Людмила Анатоліївна, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

ЦИМБАЛЮК-СКОПНЕНКО Тетяна Василівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України